Alica Wertheimer-Baletić

DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U SVIJETU
(povijesni i suvremeni aspekti)

(a) KRETANJE SVJETSKOG STANOVNIŠTVA

Vrsta Homo sapiensa postoji na zemlji više desetaka tisuća godina, a prve se procjene svjetskog stanovništva odnose tek na 1650. godinu, koja se drži početnom godinom moderne ere proučavanja razvitka stanovništva.

Oskudnost i parcijalnost podataka za dugo vremensko razdoblje prije 1650. godine onemogućava da pratimo karakteristike razvitka stanovništva u tom dugom razdoblju. Jedino polazeći od broja svjetskog stanovništva procijenjenog za 1650. godinu n.e. i na temelju pojedinih po razrađivanoj materiji specifičnih studija (povijesnih, filozofskih, antropoloških i sl.), može se posredno zaključivati o broju stanovnika u pojedinim zemljama stare civilizacije (Kina, Indija, Egipat). Međutim, sama činjenica da procjene broja stanovnika u svijetu navode za 1650. godinu n.e. broj od oko 550 milijuna ljudi, govori o tome da je broj stanovnika bio u tom dugom razdoblju gotovo stagnantan. U svojim razmatranjima o razvitku stanovništva svijeta prije 1650. godine Thompson[1] polazi od Indije i Kine, dviju zemalja koje su barem tridesetak stoljeća prije 1650. godine n.e. imale razvijenu civilizaciju; da je primjerice svaka od njih u 1350. godini prije naše ere imala oko deset milijuna stanovnika, ali da je samo jedna imala u razdoblju od 1350. godine prije n.e. do 1650. godine n.e. godišnju stopu porasta stanovništva od 2 na 1000 (godišnje 0,2%), njezino bi stanovništvo brojilo približno 4.1 milijardu, što je skoro osam puta više nego što pokazuju procjene broja stanovnika svijeta za 1650. godinu naše ere.

Iz toga slijedi da u to vrijeme nije kontinuirano postojao čak ni tako nizak prirodni prirast stanovništva. Odnosno ako je i postojao, onda je postojao povremeno, nije dakle bio kontinuiran, nego se javljao naizmjenice s padom ili manjim prirastom stanovništva. Dvije poznate procjene broja stanovnika u svijetu za razdoblje od 1650. do 1900. godine naše ere dali su Carr-Saunders[2] i Willcox.[3] (Modi-

[1] W. S. Thompson, D. T. Lewis: "Population Problems", Mc Graw Hill, New York 1965. (Peto izdanje), str. 383.

[2] A. M. Carr-Saunders je procijenio da je u svijetu 1650. g. n.e. bilo 545 milijuna ljudi, a W. W. Willcox 470 milijuna. (A.M. Carr-Saunders: "World Population", Oxford University Press, Fair Laun, 1936, str. 42.).

[3] Walter W. Willcox: "Studies in American Demography", Cornell University Press, Itaca 1940. (Prema W. S. Thompson - D. T. Lewis: "Population problems" op. cit., str. 384.).

ficiranu Carr-Saundersovu i Willcoxovu procjenu prihvatili su kao pouzdane i eksperti Ujedinjenih Naroda). Colin Clark, međutim, pruža informacije o broju svjetskog stanovništva počevši od 14-te godine naše ere do 1600. godine. U slijedećoj tablici dan je pregled kretanja svjetskog stanovništva za to razdoblje.

Tablica pokazuje u prvih osam stoljeća naše ere da je stanovništvo svijeta zabilježilo vrlo slab porast (poraslo je svega za 2%), dok je počelo rasti od 800-te godine naše ere. Međutim, u cjelokupnom navedenom vrlo dugom razdoblju, dakle za ukupno šesnaest stoljeća naše ere, svjetsko se stanovništvo nije ni udvostručilo (poraslo je za oko 95%). Regionalna slika, međutim, pokazuje u tom razdoblju najbrži porast za Afriku i Ameriku, dok je taj porast za Europu, Oceaniju i Aziju bio mnogo sporiji.

Tablica br. 1.

SVJETSKO STANOVNIŠTVO OD 14. DO 1600. GODINE N.E.

(u milijunima, procjene)

	Broj stanovnika u milijunima					
Godina	Svijet (ukupno)	Afrika[a]	Amerika[b]	Azija[c]	Europa[d]	Oceanija
14.	256	23	3	189	39,5	1
350.	254	30	5	190	27,6	1
600.	237	37	7	173	19,3	1
800.	261	43	10	178	29,2	1
1000.	280	50	13	177	39,2	1
1200.	384	61	23	248	51,5	1
1500.	427	85	41	231	67,8	2
1600.	498	95	15	303	83,4	2

a) Afrika obuhvaća Egipat i ostali dio Sjeverne Afrike
b) Sjeverna Amerika i Latinska Amerika
c) Azija isključivši azijski dio SSSR-a
d) Europa uključivši dio SSSR-a
Izvor: Colin Clark: "Population Growth and Land Use", Macmillan, New York 1967, str. 64.

Kretanje stanovništva nakon 1650. godine n.e. sve do 2025. godine (prema projekcijama UN) daju slijedeće tablice i grafikoni (vidi tablice br. 2, 3, 4. i 5. te grafikone br. 1. i 2. ovog poglavlja). Iz tih tabličnih i grafičkih prikaza proizlaze sljedeće značajne karakteristike porasta svjetskog stanovništva u toku dvadeset stoljeća naše ere:

1) Ukupan broj stanovnika u svijetu u prvih osam stoljeća praktički je stagnirao da bi porast blagog tempa započeo oko 800-te godine. Nakon te godine pa sve do otprilike 1650., porast postaje nešto veći, a između 1650. i 1850. godine započinje uspon, koji je nakon 1930. godine bio još izrazitiji.

2) *U razdoblju nakon 1950. godine počinje nova etapa u razvitku svjetskog stanovništva: započeo je njegov dotada nezabilježeni porast.* Broj stanovnika u svijetu se između 1950. i 1992. godine više nego udvostručio (porastao je s 2,5 milijardi na 5,5 milijardi). Sredinom 1992. u svijetu je bilo 5,5 milijardi ljudi. Između 1990. i 1995. godine svjetsko je stanovništvo raslo po prosječnoj godišnjoj stopi od 1,7%, što znači samo u 1992. godini porast od 93 milijuna ljudi.

3) Broj stanovnika svijeta povećava se za ***isti*** *brojčani iznos (za 1 milijardu) u sve* ***kraćem*** *razdoblju.* U 1804. godini njegov je broj iznosio 1 milijardu, da bi se na 2 milijarde povećao 1927. godine, dakle za ukupno 123 godine; između 1974. i 1987. godine ili za samo 13 godina, broj svjetskog stanovništva povećao se s 4 milijarde na 5 milijardi, dakle za isti apsolutni iznos (tj. za 1 milijardu) za koje je povećanje, kako smo vidjeli ranije trebalo 123 godine. (Vidjeti tablicu br. 5.).

4) *U ukupnom porastu stanovništva svijeta ne sudjeluju podjednako sve zemlje svijeta.* U gotovo svim navedenim *razdobljima do godine 1920.* (Vidjeti tablice br. 2. i 3.) ***razvijene*** *zemlje su u odnosu na zemlje u razvoju zabilježile* ***veću*** *prosječnu godišnju stopu porasta stanovništva. Ali nakon 1920. dolazi do radikalnog obrata, jer stanovništvo zemalja u razvoju* ***počinje*** *rasti po znatno većim stopama nego u razvijenim zemljama,* što je posebno izraženo *nakon godine 1950.*

U petogodištu 1950-1955. godišnja stopa porasta stanovništva u razvijenim je zemljama iznosila 1,3%, a u zemljama u razvoju 2,0%. Tada su zemlje u razvoju bile na početku procesa demografske tranzicije (u ranoj podetapi), pa je njihovo žiteljstvo raslo vrlo brzo. Stopa porasta stanovništva koja je u njima 1950-1955. prosječno iznosila 2,0%, u petogodištu 1965-1970. porasla je na 2,5%, da bi se 1975-1980. smanjila na 2,1% i zadržala na toj razini i u petogodištu 1985-1990. godine.

5) U razdoblju nakon 1950. i sve do kraja stoljeća, te dalje do 2025. godine (prema srednjoj varijanti projekcija UN-a za razdoblje 1990-2025.), *bitna odrednica porasta svjetskog stanovništva je brzi populacijski porast u zemljama u razvoju.* Porast stanovništva u razvijenim zemljama za njima znatno zaostaje i tendira prema tzv. nultom rastu. Tako je u desetljeću 1950-1960. godišnja stopa porasta stanovništva u zemljama u razvoju iznosila 2,45%, a u razvijenim zemljama 1,04%, da bi između 2010. i 2020. godine u prvima iznosila 1,18%, a u drugima svega 0,23% prosječno godišnje.

6) *Raspodjela svjetskog stanovništva i njegovog ukupnog porasta u navedenim razdobljima između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju pokazuje da se* ***jaz*** *između njih nakon 1950.* ***povećava.*** – To je, uz ostalo, osobito vidljivo na primjeru povećanja razlike između njihovih godišnjih stopa porasta: (a) u razvijenim je zemljama ta stopa prepolovljena (pala je s 1,3% između 1950. i 1955. na 0,6% između 1985. i 1990.), dok je u zemljama u razvoju istovremeno povećana s 2,0% na 2,1%. Rezultanta tih trendova je povećanje razlike tih stopa u navedenim grupama zemalja s 0,7 postotnih poena na 1,5 postotnih poena. *Dakle, u razdoblju nakon 1950. godine*

Tablica br. 2.

SVJETSKO STANOVNIŠTVO OD 1650. DO 2025. GODINE

(u milijunima)

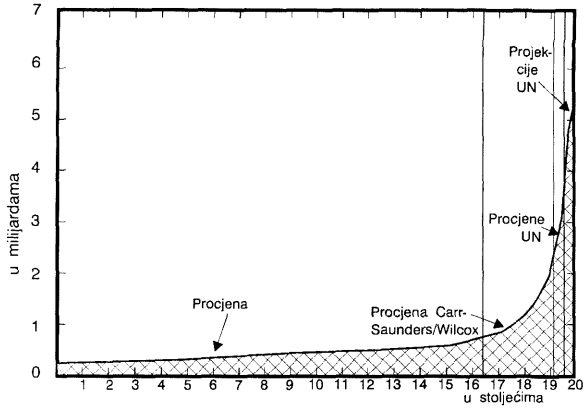
Godine procjene	Svijet ukupno	Razvijene zemlje[1]	Zemlje u razvoju[2]
a) Procjena po Carr-Saundersu i Willcoxu			
1650.	507	106	401
1750.	711	147	564
1800.	912	200	712
1850.	1131	302	829
1900.	1590	510	1079
b) Podaci UN			
1920.	1679	713	966
1930.	2009	671	1338
1940.	2042	730	1312
1950.	2516	832	1684
1960.	3019	945	2074
1970.	3679	1049	2648
1980.	4447	1136	3311
c) Projekcije[3]			
1990.[3]	5295	1211	4084
2000.	6228	1278	4950
2010.	7150	1341	5809
2020.	8050	1387	6663
2025.	8472	1403	7069
c) Struktura (u%)			
1950.	100,0	33,1	66,9
1960.	100,0	31,3	68,7
1970.	100,0	28,0	72,0
1980.	100,0	25,5	74,5
1990.	100,0	22,9	77,1
2000.	100,0	20,5	79,5
2010.	100,0	18,8	81,2
2020.	100,0	17,2	82,8
2025.	100,0	16,6	83,4

1) Razvijene zemlje obuhvaćaju Europu i SSSR, Sjevernu Ameriku, Australiju, Novi Zeland i Japan. (bez novoindustrijaliziranih zemalja
Istočne Azije)
2) Zemlje u razvoju obuhvaćaju Afriku, Latinsku Ameriku, Aziju (osim Japana).
3) Srednja varijanta projekcija odnosi se na razdoblje 1990-2025. godine.

Izvor: Za razdoblje *1650-1900.* prema podacima Carr-Saunders i Willcox, op. cit; za *1920-1940.* Demographic Yearbook 1962; za razdoblje *1950-2025.* godine, United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis
Population Division, World Population Prospects, The 1992. Revision, New York 1993 (str. 148-149) i UN, World Population Prospects, The 1994, New York 1995.

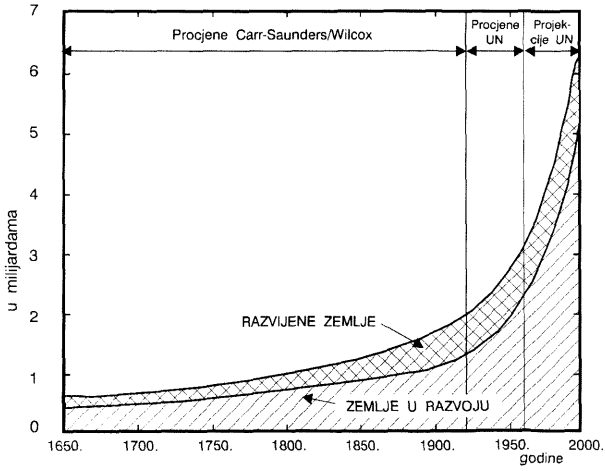
Grafikon br. 1.

KRETANJE SVJETSKOG STANOVNIŠTVA OD POČETKA NAŠE ERE

Grafikon br. 2.

KRETANJE SVJETSKOG STANOVNIŠTVA U RAZVIJENIM ZEMLJAMA I ZEMLJAMA U RAZVOJU

Tablica br. 3.

PROSJEČNE GODIŠNJE STOPE PORASTA STANOVNŠTVA U SVIJETU U RAZDOBLJU 1950-2025. GODINE

Stanovništvo			
Prosječna godišnja stopa rasta (%)	**Svijet - ukupno**	**Razvijene zemlje[1]**	**Zemlje u razvoju[2]**
1650 - 1750.	0,34	0,33	0,43
1750 - 1800.	0,50	0,62	0,47
1800 - 1850.	0,43	0,83	0,31
1850 - 1900.	0,68	1,05	0,53
1900 - 1950.	0,80	0,80	0,90
1900 - 1920.	0,65	0,92	0,52
1920 - 1930.	1,07	0,91	1,11
1930 - 1940.	1,11	0,85	1,28
1940 - 1950.	1,10	1,35	1,44
1950 - 1960.	1,82	1,27	2,09
1960 - 1970.	2,03	1,04	2,45
1970 - 1980.	1,84	0,80	2,23
1980 - 1990.	1,74	0,64	2,10
1990 - 2000.[3]	1,63	0,54	1,93
2000 - 2010.	1,37	0,47	1,60
2010 - 2020.	1,19	0,34	1,37
2020 - 2025.	1,02	0,23	1,18

Izvor: Ibidem, prethodna tablica

Tablica br. 4.

UKUPNI BROJČANI PORAST STANOVNIŠTVA SVIJETA PO DESETLJEĆIMA, U RAZDOBLJU 1950-2025. GODINE

-u milijunima-

Stanovništvo (ukupni porast u desetljeću)						
Razdoblje (desetljeće)	**Svijet ukupno**	**Razvijene zemlje[1]**	**Zemlje u razvoju[2]**	**Struktura u %)** **Svijet ukupno**	**Razvijene zemlje[1]**	**Zemlje u razvoju[2]**
1950 - 1960.	503	113	390	100,0	22,5	77,5
1960 - 1970.	660	104	574	100,0	13,0	87,0
1970 - 1980.	768	87	663	100,0	13,7	86,3
1980 - 1990.	848	75	773	100,0	8,9	91,1
1990 - 2000.[3]	993	67	866	100,0	12,8	87,2
2000 - 2010.	922	63	859	100,0	6,9	93,1
2010 - 2020.	900	46	854	100,0	5,1	94,9

1), 2), 3) - kao u tablici br. 1.
Izvor: Ibidem, tablica br. 1

Tablica br. 5.

SVJETSKO STANOVNIŠTVO U MILIJARDAMA
I BROJ GODINA NJEGOVOG POVEĆANJA (za 1 milijardu)

SVJETSKO STANOVNIŠTVO (broj)	GODINA
a) Svjetsko stanovništvo (broj)	
1 milijarda	1804.
2 milijarde	1927 (123 godine kasnije)
3 milijarde	1960 (33 godine kasnije)
4 milijarde	1974 (14 godina kasnije)
5 milijardi	1987 (13 godina kasnije)
b) Svjetsko stanovništvo će imati (projekcija)	
6 milijardi	1998 (11 godina kasnije)
7 milijardi	2008 (10 godina kasnije)
8 milijardi	2019 (11 godina kasnije)
9 milijardi	2034 (15 godina kasnije)
10 milijardi	2050 (16 godina kasnije)
11 milijardi	2087 (37 godina kasnije)

Izvor: United Nations, Population Division, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, World Population Growth from Year O to Stabilization (United Nations, New York), mimeograph, 2/6/93.

stanovništvo zemalja u razvoju ne samo što ima dvostruko veće stope populacijskog porasta, nego u odnosu na razvijene zemlje, ***ubrzava*** *svoj porast.*

9) *Prosječna godišnja stopa porasta stanovništva u svijetu pokazuje nakon 1960-1970. godine* ***smanjenje****, koje je izraženo u obje navedene grupe zemlja, ali pri tome valja imati na umu da su te stope i dalje signifikantno veće u zeljama u razvoju u odnosu na iste u razvijenim zemljama.* – Između 1980. i 1990. ta je stopa iznosila u svijetu 1,74%, u razvijenim zemljama 0,64%, a u zemljama u razvoju 2,1% prosječno godišnje.

10) *Ali unatoč iskazanoj tendenciji* ***smanjivanja*** *te stope u svijetu, u razdoblju nakon 1950-1960. godine* ***stalno*** *se povećava* ***apsolutni iznos*** *porasta ukupnog broja stanovnika u svijetu i to pod isključivim utjecajem brojčanog porasta stanovništva u zemljama u razvoju.* To čini jedan od središnjih problema razvoja u tim zemljama, kao i povećanja jaza između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja u demografskom i gospodarskom razvitku. (Vidjeti podatke u tablici br. 4).[4] Ili, dok je između

[4] Prema navedenim projekcijama UN-a, srednja varijanta projekcije, od ukupnog porasta broja stanovništva u petogodištu 2020-2025. godine, koji bi iznosio predvidivo 422 milijuna, na zemlje u razvoju otpada 406 milijuna ili 96,2%, a na razvijene zemlje samo 3,8%. (Prema: United Nations, Department for International Economic and Social Information and Policy Analysis, Population Division, Population Prospects, The 1992 Revision, op. cit. (tablica br. 2. ovog poglavlja).

1950. i 1960. stanovništvo zemalja u razvoju imalo 3,5 puta veći porast stanovništva od razvijenih zemalja, između 2010. i 2020. predviđa se da će imati čak 18,6 puta veći populacijski porast od razvijenih zemalja.

11) *Postoji također jasna razlika u* ***smjeru*** *promjene udjela stanovništva ovih dviju grupa zemalja u ukupnom svjetskom stanovništvu.* Naime, udjel stanovništva razvijenih zemalja se smanjuje, a udjel zemalja u razvoju se povećava. – Između 1950. i 2025. (prema srednjoj varijanti projekcija UN) udjel razvijenih zemalja bi se smanjio s 33,1% na 16,6%, dok bi se udjel zemalja u razvoju u ukupnom svjetskom stanovništvu povećao s 66,9% na 83,4%.

(a_1) SVJETSKO STANOVNIŠTVO – REGIONALNA OBILJEŽJA

Budući da porast stanovništva u zemljama u razvoju bitno određuje porast svjetskog stanovništva, razmotriti ćemo bitne demografske karakteristike tih zemalja *po kontinentima.* – U petogodištu 1985-1990. godine sve glavne r e g i j e u grupi zemalja u razvoju, osim Afrike, imale su u odnosu na stanje 1950-1955. g. n i ž u prosječnu stopu porasta stanovništva. Činjenica je da je sadašnja godišnja stopa porasta stanovništva u *Africi,* s prosječno 2,9%, a u *mnogim* zemljama Crne Afrike između 3% i 3,5% godišnje, v e ć a nego li u bilo kojem području svijeta tijekom proteklih četerdeset godina.[5)] (Vidjeti grafikone br. 3. i 4.). U razdoblju između 1990-1995. g. i 2020-2025. očekuje se da će sve glavne regije u zemljama u razvoju, uključivši dijelom i Afriku (osim grupe najslabije razvijenih zemalja među kojima glavninu čine zemlje Crne Afrike) zabilježiti smanjenje te stope. Međutim, oko 2025. godine, stopa porasta stanovništva *Afrike* predviđa se da će biti v e ć a (još uvijek iznad 2% godišnje) nego stopa koju sada bilježi bilo koja velika regija u svijetu, unatoč predvidenom (u projekcije uključenom) utjecaju AIDS-a na porast smrtnosti osobito u afričkim zemljama. – Stoga će se porast pučanstva u *Aziji, Latinskoj Americi i Oceaniji* kretati oko 0,9%, a u Sjevernoj Americi i u bivšem SSSR-u oko 0,5% prosječno godišnje. – *Europa* će predvidivo nastaviti svoj dugotrajni opadajući trend stope porasta, tako da će godišnja stopa populacijskog rasta 2020-2025. godine pasti na nultu razinu ("zero growth rate") a u nekim zemljama i ispod nje.

Distribucija godišnjeg *apsolutnog porasta broja svjetskog stanovništva po kontinentima* pokazuje sljedeće karakteristike. – U petogodištu *1950-1955.* godišnji apsolutni porast broja stanovništva u svijetu iznosio je *47 miliona ljudi,* što je nešto manje nego polovica sadašnjeg godišnjeg porasta svjetskog stanovništva (93 miliona

---

[5)] Jedine zemlje na svijetu (pored zemalja Crne Afrike) u kojima prosječna godišnja stopa porasta stanovništva iznosila 3% i više, čine dvije zemalje Južne Azije (Bangladesh, Pakistan) i Afganistan kao zemlja južno - centralne Azije.

u 1992. godini). U tom je porastu udjel stanovništva *Azije* bio 58%, udjel *Afrike* 11% i *Latinske Amerike* 10%. – U *petogodištu 1985-1990.* prosječni godišnji porast svjetskog stanovništva iznosio je *88 milijuna,* a u njemu su zemlje u razvoju sudjelovale s čak 92%. – U *2020-2025.* godini očekuje se da će prosječni godišnji porast iznositi 84,5 milijuna, u kojem će udjel *Afrike* porasti predvidivo na 38% (prema 11% u 1950-1955. godini), a udjel *Azije* će se smanjiti na oko 50%, što je odraz diferencijalnih stopa nataliteta i porasta stanovništva između Afrike i Azije tijekom proteklih 45 godina. – Niže stope porasta stanovništva u *Latinskoj Americi* rezultirat će smanjenjem njenog udjela na predvidivo 7% porasta ukupnog svjetskog stanovništva. Dakle, *u svim velikim regijama svijeta, osim Afrike, godišnji apsolutni porast stanovništva će se do 2020-2025. godine smanjiti u odnosu na sadašnji iznos porasta.* – U *Africi* međutim, u kojoj je 1985-1990. godine prosječni godišnji porast stanovništva iznosio 18 milijuna, u 2020-2025. godini povećat će se na predvidivo 32 milijuna (tj. za 77,8%).

Poslije 1990. godišnja stopa porasta stanovništva u razvijenim zemljama i u zemljama u razvoju ponovno će se prema srednjoj varijanti spomenutih projekcija, smanjivati sve do kraja razdoblja za koje su projekcije rađene, tj. do 2020-2025. godine. Očekuje se da će se godišnja stopa porasta svjetskog stanovništva u 1995-2000. godine smanjiti na 1,6% (1990-1995. iznosila je 1,7%), a u 2020-2025. godini na prosječno 1,0%. Oko 2025. godine stopa porasta stanovništva razvijenih zemalja kretala bi se oko 0,2%, a u zemljama u razvoju oko 1,2%. – Nasuprot tome u grupi *najslabije razvijenih zemalja,*[6] među kojima većinu čine zemlje Crne tj. Sub-Saharske Afrike, predviđa se n a s t a v a k rastućeg trenda stope porasta stanovništva do 1990-1995., kada ona dosiže prosječno godišnje 2,9%, a nakon 2000. godine se polagano smanjuje da bi 2020-2025. godine iznosila predvidivo 2,1%. U toj grupi zemalja u petogodištu 1985-1990. g. ona je bila veća nego stopa porasta stanovništva zemalja u razvoju u ijednom petogodištu između 1950. i 2025. godine.

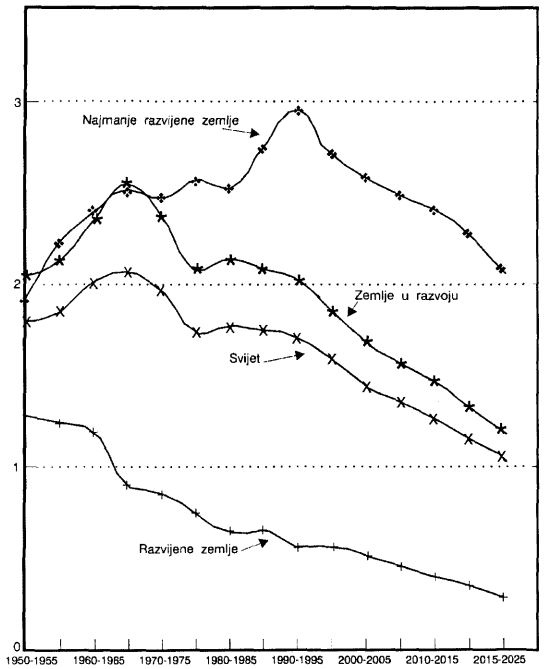
Najsporiji porast stanovništva u svijetu zabilježile su zemlje *Europe,* gdje je početkom 1990-tih godina izražen tzv. stacionarni (stagnirajući) tip stanovništva. Međutim, *Europa u pogledu razvitka stanovništva nije homogeno područje.* Četiri regije unutar Europe pokazuju u posljednjem desetljeću r a z l i č i t e trendove porasta stanovništva. – *Zapadna Europa* ima unutar Europe u petogodištu 1990-1995. godine relativno najveću stopu porasta stanovništva, koja iznosi 0,55% prosječno godišnje. Sadašnja stopa porasta je veća nego između 1985. 1990. godine (kada je iznosila 0,49%), a naročito u odnosu na petogodište 1980-1985. (kada je iznosila

[6] Najslabije razvijene zemlje, kako ih je definirala Generalna Skupština UN-a u 1995. (njih 48), imaju u odnosu na ostale zemlje znatno veću stopu porasta stanovništva, uz ujedno najniži nacionalni dohodak per capita. One su sudjelovale je u ukupnom porastu svjetskog stanovništva 1994. g. s 18% (ili s 559 miliona ljudi). (Prema: United Nations. Population DIvision, Population Situation in 1995, New York 1995.).

0,14%). Povećanje stope populacijskog porasta u Zapadnoj Europi uslijedilo je pod utjecajem porasta broja doseljenika u regiju (napose u Zapadnu Njemačku). – U *Sjevernoj Europi* stopa porasta stanovništva je u odnosu na Zapadnu Europu niža: u 1990-1995. godini iznosila je prosječno godišnje 0,3%, dakle slično kao u 1985-1990., a nešto je veća nego u desetljeću 1975-1985. godine (kada je iznosila 0,21%). Takvo kretanje stope je u skladu s promjenama fertiliteta na ovom području, jer je najniža razina totalne stope fertiliteta ovdje zabilježena 1975-1985. godine, kada je iznosila 1,81 (prosječnog broja djece po jednoj ženi u fertilnom razdoblju života), da bi kasnije nešto porasla, te je u petogodištu 1990-1995. iznosila 1,84.

Grafikon br. 3.

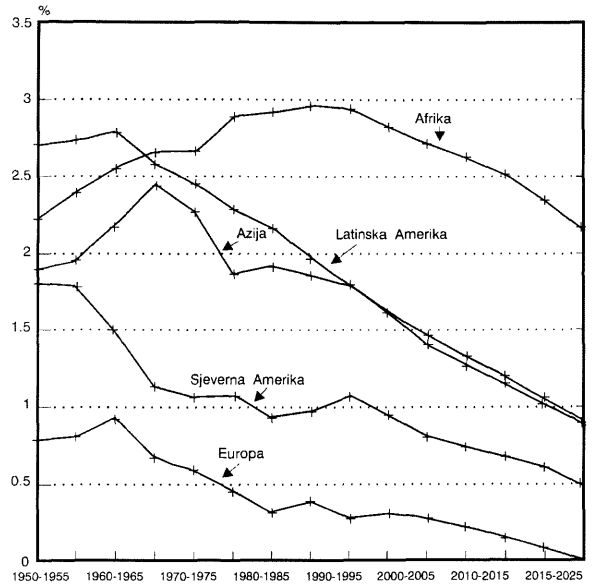
STOPE RASTA STANOVNIŠTVA U RAZVIJENIM ZEMLJAMA, U ZEMLJAMA U RAZVOJU I U NAJSLABIJE RAZVIJENIM ZEMLJAMA, 1950-2025. GODINE

Izvor: UN World Population Prospects: The 1992 Revision (United Nations publication op.cit.)

Grafikon br. 4.

STOPE PORASTA STANOVNIŠTVA: AFRIKA, AZIJA, EUROPA, LATINSKA AMERIKA I SJEVERNA AMERIKA, 1950-2025. GODINE

Izvor: World Population Prospects: The 1992 Revision (United Nations publication), op.cit.

Istočna i Južna Europa imaju znatno nižu razinu stope porasta stanovništva u odnosu na Zapadnu i Sjevernu Europu. U *Istočnoj Europi* koja obuhvaća uglavnom bivše socijalističke zemlje, zabilježena je u 1990-1995. godini negativna stopa "porasta" stanovništva (– 0,2%) i to zbog iseljavanja stanovništva odnosno odlaska na rad u inozemstvo (pretežno u Zapadnu i Sjevernu Europu), zbog znatnog smanjenja fertiliteta i poraslog ili pak stagnirajućeg mortaliteta (opće stope mortaliteta). – *Južna Europa* bilježi tijekom prošlog jednog i pol desetljeća opadanje stope porasta stanovništva s razine godišnje stope od 0,8% u 1975-1980. godini na 0,1% u 1990-1995. godini. Ključni čimbenik dramatičnog pada te stope u Južnoj Europi bio je zamjetan pad totalne stope fertiliteta (sa 2,3 za petogodište 1975-1980. na 1,4 u petogodištu 1990-1995.).

(a_2) EKONOMSKO-DEMOGRAFSKI ODNOSI

Međutim, s porastom stanovništva u zemljama u razvoju nije išao usporedo gospodarski razvitak koji bi bio komparabilan s razvitkom današnjih razvijenih zemalja. Istina, ne može se tvrditi da tog razvitka nije bilo, ali on je bio znatno sporiji i najčešće upravljen prema interesima razvijenih zemalja. Gospodarske, socijalne i političke strukture zemalja u razvoju teško su se prilagođavale novoj situaciji snažno naraslog pritiska stanovništva na gospodarske resurse. Raspad kolonijalnih odnosa, težnja za nezavisnošću, ravnopravnošću i sudjelovanjem u tekovinama suvremene znanosti i tehnologije stvorili su kod naroda zemalja u razvoju potrebu za gospodarskim i kulturnim napretkom. Međutim, još uvijek postoji golem jaz u gospodarskom i društvenom razvitku između razvijenih i zemalja u razvoju. Na to ukazuje raspodjela svjetskog stanovništva i društvenog proizvoda po kontinentima koja je prikazana još za 1970. godinu. (Vidjeti tablicu br. 6.). Tada se već jasno pokazalo da područja u kojima se stvarala glavnina društvenog proizvoda svijeta (tj. 81% od ukupnog svjetskog društvenog proizvoda) sudjeluju s relativno malim udjelom u ukupnom svjetskom stanovništvu (sa 29,2%). Na primjer, područje Sjeverne Amerike sudjelovalo je u ukupnom društvenom proizvodu svijeta sa 32,2%, a u ukupnom svjetskom stanovništvu sa otprilike pet puta manjim udjelom (6,3%). S druge strane, područje Azije (bez SSSR) sudjelovalo je ukupnom svjetskom stanovništvu sa 56,2%, a u ukupnom društvenom proizvodu svijeta sa gotovo 3 puta manjim udjelom (18,7%).

Tablica br. 6.

DISTRIBUCIJA DRUŠTVENOG PROIZVODA I STANOVNIŠTVA SVIJETA OKO 1970. GODINE

- u % -

Područje	Društveni proizvod	Stanovništvo
SVIJET	100,0	100,0
Sjeverna Amerika (bez Srednje Amerike)	32,2	6,3
Oceanija	1,3	0,5
Europa (bez SSSR)	29,4	12,8
Sovjetski Savez	11,9	6,7
Latinska Amerika	4,4	7,7
Azija (bez SSSR)	18,7	56,2
- Japan	6,2	2,9
- Ostalo područje	12,5	53,3
Afrika	2,1	9,7

Izvor: Vinski Ivo, Društveni proizvod svijeta, Liber, Zagreb 1976.

Demografska slika svijeta je prema tome u mnogome *kontrastna.* To je naročito vidljivo u demografsko-gospodarskim odnosima u svijetu. Dok se primjerice vlada Indije brine zbog jako poraslih troškova zdravstvene zaštite i osnovnog obrazovanja djece (36% stanovništva je 1994. bilo u dobi 0-15 godina), Vladu Njemačke posebno brine znatan porast troškova za uzdržavanje staračkog stanovništva (16% stanovništva je u dobi 65 i više godina); ili, u isto vrijeme dok vlada Kine zahtijeva da se obitelj pridržava norme jednog djeteta, vlada Francuske novčano i drugim mjerama podstiče radanje trećeg djeteta.

U prostornim demografsko-gospodarskim relacijama, postoji u svijetu izrazita negativna korelacijska povezanost. Zemlje u razvoju u kojima je populacijska presija najjača, stope porasta žiteljstva najveće, a ekonomski su najzaostalije, – karakterizira nizak društveni proizvod, kako agregatno tako i per capita. Tako tablica br. 7. pokazuje izrazitu inverznu distribuciju stanovništva u odnosu na distribuciju ukupnog društvenog proizvoda u svijetu. Najnoviji podaci o ukupnom društvenom proizvodu i stanovništvu u svijetu pokazuju slijedeće. (Vidjeti tablicu br. 7.).

Tablica br. 7.

UKUPNI DRUŠTVENI PROIZVOD[x] I STANOVNIŠTVO SVIJETA PREMA PROSJEČNOJ GODIŠNJOJ STOPI PORASTA STANOVNŠTVA 1992. GODINE

Prosječna godišnja stopa porasta stanovništva (%) (1985-1992.)	Broj zemalja	(%)	Ukupni društveni proizvod (u US dolarima, u milijunima) 1992. g.	(%)	Stanovništvo (u milijunima) 1992. g.	(%)	Ukupni društveni proizvod per capita (u US dolarima)
3% i više	37	17,8	540.000	2,4	492	9,0	1.100
2,2% - 3,0%	59	28,5	807.000	3,5	948	17,4	850
1,5% - 2,1%	27	13,0	2,184.000	9,5	2.684	49,3	810
1,0% - 1,4%	18	8,7	1,354.000	5,9	187	3,4	7.230
manje od 1%	56	27,1	17,997.000	78,7	1.130	20,8	15.930
nema podataka	10	4,8	5.000	0,0	4	0,1	1.320
Ukupno	207	100,0	22,887.000	100,0	5.445	100,0	-

x) GNP (Gross National Product)
Izvor: The World Bank Atlas 1994, The World Bank, Washington D.C. (str. 10)

Ova tablica potvrđuje gornju konstataciju da zemlje s najvećom populacijskom presijom, koju označavaju vrlo visoke (3% i veće) i visoke (2,2 do 3%) stope porasta stanovništva, obilježava niska razina gospodarskog razvoja. Tako se pokazuje da se u 96 zemalja u razvoju (u kojima su stope rasta stanovništva vrlo

visoke i visoke) u kojima je 1992. živjelo 26,4% svjetskog stanovništva, stvara svega 5,9% svjetskog ukupnog društvenog proizvoda te da taj proizvod per capita iznosi prosječno manje od 1.000 US dolara. Nasuprot tome, u 56 razvijenih zemalja u kojima su stope porasta stanovništva izrazito niske, ispod razine od 1%, a u kojima je 1992. živjelo 20,8% stanovništva svijeta, stvara se čak 78,7% svjetskog ukupnog društvenog proizvoda, a ukupni društveni proizvod per capita iznosi u njima 15.930 US dolara (dakle veći je preko 15 puta u odnosu na isti u navedenim zemljama u razvoju). U prvoj grupi zemalja, onih s najvećim stopama porasta stanovništva, dominiraju zemlje Crne Afrike, nekoliko zemalja južne Azije, a u grupi razvijenih zemalja zastupljene su zemlje Zapadne i Sjeverozapadne Europe, Sjeverne Amerike, Australije, Novi Zeland i Japan. (Vidjeti grafikone br. 3. i 4. ovoga poglavlja).

Razvitak stanovništva svijeta, pa prema tome i stanovništva zemalja u razvoju zajednički je problem cijele svjetske zajednice. Brži gospodarski razvitak svih zemalja i uspostavljanje međunarodnog ekonomskog poretka na bazi nove međunarodne društvene podjele rada najsigurniji je put da problem njihova stanovništva nađe svoje efikasno i humano rješenje. Za to je potrebna mnogo intenzivnija i usklađenija međunarodna gospodarska i znanstvena suradnja kao i mnogo veća pomoć tim zemljama. Razvijene zemlje ne mogu sa sebe skinuti svaku odgovornost za rješavanje problema stanovništva u zemljama u razvoju, jer su održavanjem svjetske podjele rada, koja je nametnula postojeće ekonomske odnose u svijetu, pridonijele njegovim razmjerima. Ako se problem stanovništva u zemljama u razvoju očituje u demografskoj "ekspanziji", naličje tog problema u razvijenim zemljama je rasipno potrošačko ponašanje manjih grupa bogatog stanovništva i golemi izdaci sredstava za naoružanje. Razumljivo je stoga da se problem svjetskog stanovništva, a napose stanovništva zemalja u razvoju našao u središtu pažnje međunarodnih konferencija UN-a o stanovništvu u Bukureštu 1974., u New Mexicu 1984. i u Kairu 1994. godine. Time je priznat njegov globalni karakter i odgovornost svih zemalja svijeta za njegovo adekvatno rješavanje.

Zadatak je demografske teorije da pokuša objasniti takav trend kretanja svjetskog stanovništva i različite trendove koji se odnose na različita povijesna razdoblja i to za zemlje na različitom stupnju gospodarskog razvitka te da utvrdi uzroke takvog kretanja. Temeljni konceptualni okvir za istraživanje razvoja svjetskog stanovništva daje t e o r i j a d e m o g r a f s k e t r a n z i c i j e. Ona promjene u natalitetu i mortalitetu nastale tijekom razvitka pojedinih zemalja objašnjava u okviru ukupnih društvenih promjena koje one doživljavaju tijekom svog gospodarskog i društvenog razvoja. Demografska tranzicija se dakle događa zajedno s općim razvojnim procesima, bez kojih ne bi bilo demografske mijene u smislu prijelaza sa visokih stopa nataliteta i mortaliteta na njihovu suvremenu stabilno nisku brojčanu razinu.

(b) ETAPE RAZVITKA STANOVNIŠTVA I TEORIJA DEMOGRAFSKE TRANZICIJE

(b_1) OPĆE POSTAVKE TEORIJE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE

Istraživanje povijesti razvitka stanovništva pokazuje nekoliko razvojnih etapa za koje su karakteristični *određeni odnosi* između sastavnica prirodnog kretanja stanovništva (nataliteta i mortaliteta), specifične tendencije kretanja tih sastavnica, kao i adekvatne promjene u raznim strukturama stanovništva.[7] Pri tome se pojedine etape razvitka stanovništva smještaju u određeni društveno-gospodarski okvir i razmatraju se u njihovoj povezanosti uz društvene, gospodarske, kulturne i druge promjene koje se događaju u određenom razdoblju. Kao što se cjelokupan demografski razvitak odvija kao dio širih društveno-gospodarskih promjena u kojima nema pasivnu ulogu pratioca, već sam povratno utječe na društveno-gospodarske procese, – tako su i pojedine etape razvitka stanovništva vezane uz povijesni kontekst društveno-gospodarskih zbivanja u najširem smislu tog pojma. Analizom povijesnih etapa razvitka stanovništva i osvjetljavanjem njihovog demografskog sadržaja nastoje se uopćiti, generalizirati, kretanja stanovništva svojstvena određenim specifičnim životnim uvjetima zemalja koje su u razvitku stanovništva prošle kroz te etape.

Protagoniste takvog tumačenja razvitka stanovništva pisci maltuzijanske orijentacije nazivaju "antimaltuzijancima".

Dominantna suvremena teorija koja razvitak stanovništva prikazuje kao proces e t a p n o g razvitka uvjetovanog ukupnim procesom društveno-gospodarskog i kulturnog razvitka je ***teorija demografske tranzicije*** *ili teorija demografskog prijelaza.* Adolphe Landry, francuski demograf, prvi je u svom članku iz 1909. godine obrazložio ideju o demografskoj tranziciji,[8] koju on naziva *demografska revolucija* (La révolution démographique). Osnovnu koncepciju o razvitku stanovništva kroz tri karakteristične etape u promjenama općih stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta stanovništva, koje su bitno povezane uz opći društveni napredak i porast proizvodnosti rada, Landry je dalje razradio u svojoj knjizi iz 1934. godine.[9] *Stoga se Landry općenito smatra ocem teorije demografske tranzicije.*

---

[7] Iako se u ovoj teoriji promjene u mehaničkom kretanju stanovništva (imigracija i emigracija) ne uzimaju u obzir pri analizi karakteristika pojedinih etapa razvitka stanovništva, te su promjene u svim razmatranjima etapa razvitka stanovništva u određenoj zemlji implicite uključene u onoj mjeri u kojoj migracija tangira prirodno kretanje i promjene u raznim strukturama stanovništva.

[8] Adolphe Landry: "Les trois theories de la population", Scientia Paris 1909. U literaturi je, međutim, mnogo poznatija njegova knjiga "La révolution démographique: Etudes et Essais sur les Problemes de la Population, Sirey, Paris, 1934., kao i knjiga "Traité de Démographie", Payot, Paris, 1949 (prvo izdanje 1945.) u okviru koje je Landry također obradio "demografsku revoluciju".

[9] Landry je u citiranom radu izložio sljedeće tipove razvitka stanovništva: prvi tip, vezan uz primitivna društva, obilježava razvitak stanovništva koji bitno određuju biološki faktori (opisao ga je već 1786. Townsend); kod drugog tipa je djelovanje bioloških faktora već ograničeno ekonomskim, racionalnim odlukama (opisao ga je Cantillon oko 1730); te treći tip, karakterističan za europske zemlje, posebno Francusku, u kojem stanovništvo zavisno od poboljšanih uvjeta života, vezano uz tehnički progres i želje za osobnim prosperitetom, mijenja svoj odnos prema broju djece i prihvaća kontracepciju. To je etapa "demografske revolucije" u kojoj ekonomsko načelo u pogledu razmnožavanja prevladava nad biološkim.

Međutim, u svojoj suvremenoj općoj koncepciji, teoriju demografske tranzicije, odnosno apstraktno formuliranje njezinih temeljnih postulata kroz tri karakteristične etape u razvitku stanovništva, razradili su *Warren S. Thompson* (1929, 1944.), a naročito *Frank W. Notestein* (1945, 1950, 1953.).[10] Notestein je p r v i upotrijebio naziv *"demografska tranzicija"* i najdetaljnije je obrazložio taj proces, pa se zato pri razmatranju teorije demografske tranzicije često citira samo njegovo ime, a tu teoriju se naziva "Notesteinova teorija". Notestein proces demografske tranzicije izravno povezuje s procesom modernizacije društva, koju obilježava porast urbanog stanovništva, dezintegracija proširenih (velikih) obitelji iz tradicionalnog društva, promjene u stilu života s jačanjem individualizma. – Thompson je (u svom radu iz 1949.) bitnim čimbenikom demografske tranzicije označio urbano-industrijsko društvo, razvitak racionalističke i sekularističke misli povezan uz razvitak tehnologije, te proces emancipacije žena.

Mnogi su autori u razdoblju nakon 1950-ih godina dalje razrađivali tematiku procesa demografske tranzicije i to za pojedine zemlje, grupe zemalja, za njezine pojedine etape ili podetape i sl. – Najveći doprinos daljoj razradi teorije demografske tranzicije i kritičkoj evaluaciji njezinih temeljnih postulata dali su G. J. Stolnitz (1964), J. C. Caldwell (1976., 1978), A. J. Coale (1965., 1973., 1986.), Z. Pavlik (1967., 1970), A. G. Višnjevskij (1976), J. C. Chesnais (1979., 1992.).

Detaljnim empirijskim istraživanjima, na primjeru demografske povijesti pojedinih primarno europskih zemalja i užih regija unutar njih, oni su u mnogome potvrdili valjanost temeljnih postulata teorije demografske tranzicije, kako su ih prethodno formulirali njezini osnivači (Landry, Thompson i Notestein). Time su omogućili bolje razumijevanje promjena koje su se dogodile u razvitku stanovništva pojedinih zemalja tijekom 18. i 19. stoljeća, kao i sadašnje demografske situacije, a time su dali i osnovne odrednice za predviđanje demografskih trendova u svijetu i u pojedinim grupama zemalja za razdoblje do prve polovice 21. stoljeća.

Prije nego izložimo karakteristike pojedinih etapa, treba odgovoriti *na pitanje: na čijem se povijesnom iskustvu temelje empirijski ustanovljene etape razvitka stanovništva?* Etape razvitka stanovništva izraz su povijesnog razvitka stanovništva prvenstveno zemalja *Zapadne i Sjeverozapadne Europe.* Pri tome treba imati na umu: a) da su *rane podetape* razvitka stanovništva izvedene na bazi obilježja razvitka stanovništva kako razvijenih zemalja, tako i zemalja u razvoju, b) da su kasnije etape (podetape) razvitka stanovništva, koje odgovaraju višim stadijima gospodarskog i društvenog

---

[10] W. S. Thompson, "Population", American Journal for Sociology, 34, May 1929. Thompson je ponovo, nešto detaljnije izložio okvir te teorije u knjizi "Plenty of People", Lancaster Pa., J. Cattell Press 1944., te u radu "Growth of Population", Scientific American 182, February 1950. Frank W. Notestein eksplicitno je izložio takav model razvitka stanovništva u radovima: "Population - the Long View", u knjizi "Food for the World" (T. W. Shultz, edited) University of Chicago Press, 1944., pa u radu, "The Population of the World in the Year 2000", Journal of American Statistical Association, XLV, Septembar 1950, te također u radu "Economic Problems of Population Change", 8th International Conference of Agricultural Economists, Oxford University Press, 1953.

razvitka, izvedene, na bazi demografskih podataka u razvijenim zemljama i to ne samo zato što te zemlje imaju potpunije statističke izvore podataka za empirijsku analizu nego prije svega zato što je proces razvitka stanovništva u sklopu gospodarskog i kulturnog razvitka u tim zemljama najdalje otišao pa se odlike pojedinih demografskih razvojnih etapa (podetapa) mogu jasno izdvojiti i analizirati.

U literaturi najčešće susrećemo trihotomnu klasifikaciju etapa ili *troetapni model razvitka stanovništva,* kakav su dali Landry, Notestein i Thompson, uz stanovite modifikacije u podjeli pojedine etape na njene podetape.[11] Time se nastoji pokazati, polazeći od povijesne generalizacije razvitka stanovništva u europskim zemljama, da stanovništvo određene zemlje u svom prirodnom kretanju, prolazi kroz tri razvojne etape. Pri tome se *klasifikacija povijesnog razvitka stanovništva na pojedine razvojne etape i podetape vrši na bazi* ***odnosa*** *koji se u prirodnom kretanju stanovništva uspostavljaju između stopa nataliteta i mortaliteta.* Dakle, kao kriterij razdiobe na pojedine etape uzima se stopa prirodnog prirasta. Ako je ona dugoročno stabilna kao rezultanta visoke stope nataliteta i mortaliteta, onda se radi o etapi predtranzicije, a ako je ta stabilnost izraz niskih stopa nataliteta i mortaliteta, onda se radi o etapi posttranzicije. Ako međutim, stopa prirodnog prirasta stanovništva dugoročno pokazuje tendenciju smanjivanja, onda je u pitanju etapa demografske tranzicije. – Navedene promjene u odnosima nataliteta i mortaliteta, impliciraju odgovarajuće promjene u pojedinim strukturama stanovništva.

Riječ je o sljedeće tri karakteristične etape razvitka stanovništva:

1) Predtranzicijska etapa ili etapa prije demografske tranzicije,
2) Etapa demografske tranzicije ili etapa demografskog prijelaza, koja se dijeli na tri podetape:
   (a) podetapa rane tranzicije,
   (b) podetapa centralne tranzicije,
   (c) podetapa kasne tranzicije.
3) Posttranzicijska etapa ili etapa poslije demografske tranzicije.

Prvu, kronološki najraniju etapu razvitka stanovništva prema ovom modelu, a i prema drugim sličnim modelima, sačinjava predtranzicijska etapa koju obilježavaju

---

[11] U literaturi se često može sresti i četveroetapni model povijesnog razvitka stanovništva. Iznosi ga npr. poznati engleski biolog i demograf J. Huxley. Po sadržaju se taj model poklapa s troetapnim, samo što je etapa demografske tranzicije ovdje dana kroz dvije etape (kroz (b) i (c) etapu). Te su etape, prema Huxleyju, slijedeće:
(a) etapa niskog prirasta u uvjetima visokog nataliteta i mortaliteta,
(b) etapa ekspandirajućeg prirasta,
(c) etapa usporavanja prirasta,
(d) etapa niskog prirasta u uvjetima stabilizirano niskog mortaliteta i nataliteta.
(J. Huxley, "Three Essays on Population", The New American Library Inc. New York 1960.). – Indijski ekonomist *Hla Myint,* držeći se klasifikacije etapa razvitka stanovništva koje iznosi američki ekonomist W. A. Lewis (a koje su gotovo identične klasifikaciju po J. Huxleyju), zadržava se na drugoj razvojnoj etapi, tj. na etapi ekspandirajućeg rasta stanovništva u kojoj se nalaze zemlje u razvoju i dalje ju razrađuje na tri podetape, zavisno od karakteristika i intenzivnosti djelovanja pojedinih čimbenika na razinu mortaliteta stanovništva. (Hla Myint, "The Economics of the Developing Countries", F. A. Praeger, New York 1964, poglavlje II. i William A. Lewis, "The Theory of Economic Growth", George Allen and Unwin, 1959, poglavlje 6.).

visoke stope nataliteta i mortaliteta iz kojih proizlazi vrlo niska ili nulta stopa prirodnog prirasta stanovništva.

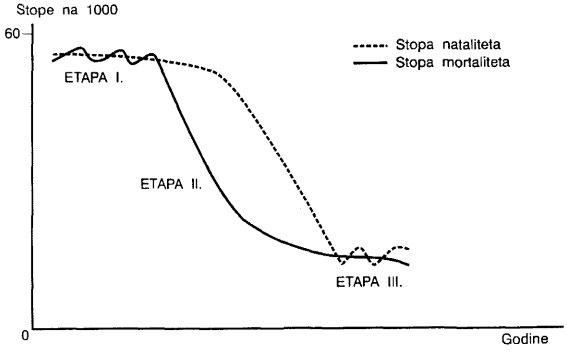
Druga etapa ili etapa demografske tranzicije jest razdoblje dubokih promjena kako u kretanju mortaliteta, tako i u kretanju nataliteta, iz kojih rezultiraju stope prirodnog prirasta različite veličine u raznim podetapama ove etape. - U prvoj podetapi stope nataliteta su visoke i stagnantne ali mogu i rasti, dok su stope mortaliteta u jakom padu, uglavnom pod utjecajem proširenja zdravstvene zaštite. Stopa prirasta je u ekspanziji. Starosna struktura je izrazito mlada, uz višak muških, dok je stanovništvo koncentrirano u poljoprivrednim zanimanjima uz prevladavajući udio seoskog življa. – U drugoj podetapi započinje pad nataliteta koji je u odnosu na smanjivanje stope mortaliteta nešto brži, pa stopa prirasta započinje lagano padati. – U trećoj podetapi stopa mortaliteta uglavnom stagnira na niskoj razini, a stopa nataliteta još lagano pada, iz čega proizlazi daljnje smanjivanje stope prirasta. U starosnoj strukturi raste broj starijih osoba, u strukturi po spolu prevladavaju žene, stanovništvo se sve više koncentrira u visokoproizvodnim nepoljoprivrednim zanimanjima i u gradovima.

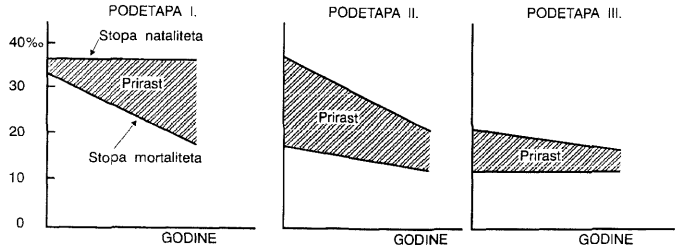
Treću, posttranzicijsku etapu razvitka stanovništva, obilježavaju niske stope mortaliteta i niske stope nataliteta iz kojih proizlazi približno nulti prirodni prirast. Ravnoteža vitalnih stopa je uspostavljena procesom demografske tranzicije ne samo u kretanju nataliteta i mortaliteta već i kroz modifikacije u mnogim strukturama stanovništva.

Grafički prikaz troetapnog modela razvitka stanovništva prema teoriji demografske tranzicije je slijedeći:

Grafikon br. 6.

TROETAPNI MODEL RAZVITKA STANOVNIŠTVA

Teorija demografske tranzicije, u svom suvremenom poimanju, temelji se na četiri bitne p o s t a v k e: (1) *da demografska tranzicija sadrži promjene koje tijekom procesa razvoja nastaju u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva, u_natalitetu, mortalitetu i prirodnom prirastu* (što znači da se apstrahira od utjecaja migracijske komponente ukupnog kretanja stanovništva); (2) *da se demografska tranzicija kao povijesni proces događa kao sastavnica ukupnog društveno-gospodarskog i kulturnog razvitka na određenom području;* (3) *da se demografska tranzicija odvija pod utjecajem brojnih čimbenika ukupnog procesa razvoja* (prema Notesteinu "ukupnog procesa modernizacije") te *da ona na taj razvoj djeluje povratno;* (4) *da se utjecaj navedenih čimbenika na natalitet i mortalitet, dakle na reprodukciju stanovništva, događa* ***posredno****, tj. preko primarnog utjecaja tih čimbenika na ekonomsko-socijalnu strukturu stanovništva* (struktura prema djelatnosti, zanimanju, prema tipu naselja, i sl.). Promjena te strukture koja je izravni odraz društveno-gospodarskog razvitka, unosi duboke promjene u uvjete života i rada obitelji i njenih pojedinih članova, pa time djeluje i na promjene stavova prema reprodukciji stanovništva i na promjene u normama reprodukcije ("nuklearna" vs. "proširena" obitelj). (Vidjeti shemu br. 1.)

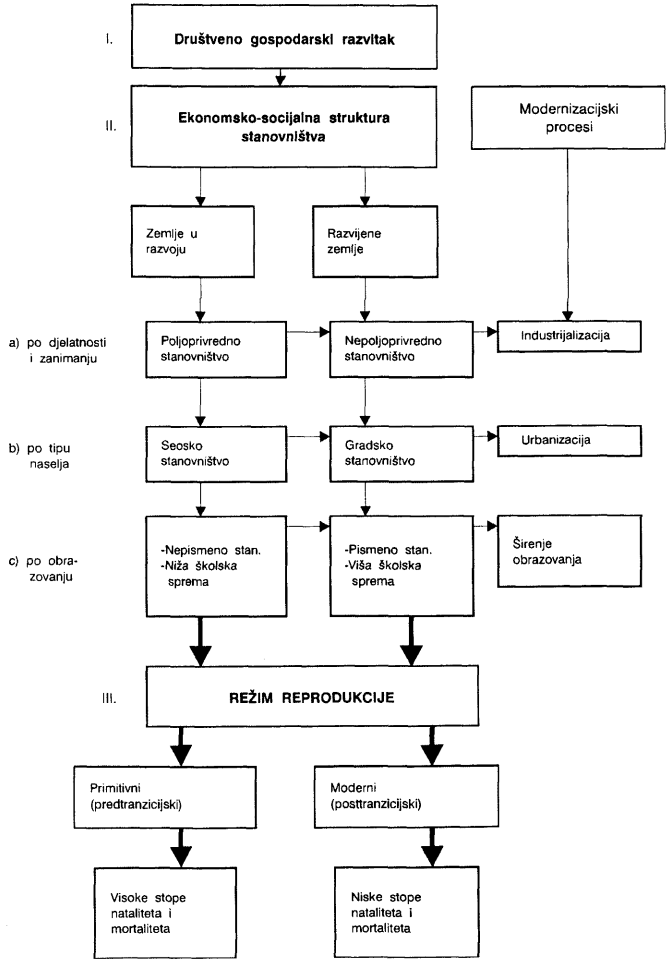
U teoriji razlikujemo užu i širu definiciju procesa demografske tranzicije.

Uža definicija demografske tranzicije odgovara užoj definiciji predmeta demografije, a stavlja u prvi plan promjene u prirodnom kretanju (natalitetu i mortalitetu) i u starosno-spolnoj strukturi, koje se zbivaju u etapi tranzicije. Prema užoj definiciji, etapa demografske tranzicije označava razvojni proces koji obilježava smanjivanje mortaliteta i nataliteta pa prema tome i prirodnog prirasta stanovništva s visoke predtranzicijske razine na nisku posttranzicijsku razinu.

Uža definicija tranzicije implicira ujedno i šire određenje tog pojma. *Šira definicija procesa demografske tranzicije* je potpunija nego uža i odgovara široj definiciji predmeta demografije. Prema široj definiciji, demografska je tranzicija složen proces koji uključuje ne samo promjene u prirodnom kretanju i dobno-spolnoj strukturi nego i promjene svih onih struktura stanovništva koje su relevantne za razvitak stanovništva na određenom području (kao što su ekonomsko-socijalna struktura stanovništva, struktura prema obrazovanju, prema narodnosti, prema vjeroispo-

Shema br. 1.

UTJECAJ DRUŠTVENO-GOSPODARSKOG RAZVITKA NA REŽIM REPRODUKCIJE

vjesti), kao i promjene koje u dinamici i strukturama stanovništva nastaju zbog migracije (imigracije ili emigracije) (Wertheimer-Baletić, 1982).

Postavlja se zatim pitanje: *kako definirati proces demografske tranzicije? – **Demografska tranzicija** općenito označava **razdoblje prijelaza** s tradicionalnog, primitivnog režima reprodukcije koji se odvija uz visoke stope nataliteta i mortaliteta na moderni režim reprodukcije stanovništva koji se odvija uz niske stope nataliteta i mortaliteta.* Pri tome treba imati na umu da demografska tranzicija predstavlja korjeniti preobražaj temeljnih obilježja reprodukcije stanovništva u sklopu općeg procesa modernizacije društva koji te promjene uvjetuje. Nadalje, predtranzicijska i posttranzicijska etapa čine obzirom na prirodni prirast kao rezultantu, dva s t a b i l n a tipa reprodukcije, ali *različite* brojčane razine stopa nataliteta i mortaliteta, kao i *različitog* demografskog i društveno-gospodarskog sadržaja. – U predtranzicijskoj etapi prevladavaju biološke odrednice reprodukcije, koja je stihijska i odvija se uz visok mortalitet stanovništva u mlađoj, osobito u dječjoj dobi, i kod žena u fertilnoj dobi. – U etapi demografske tranzicije dominantan utjecaj na natalitet i mortalitet imaju opći razvojni društveno-gospodarski, a naročito zdravstveni i obrazovni čimbenici koji djeluju na postupno smanjivanje prvo mortaliteta, a zatim nataliteta. Promjene do kojih dolazi u ovoj etapi u brojčanoj razini stopa nataliteta i mortaliteta (prijelaz s visokih na niske stope) pod utjecajem ukupnog procesa društvenog razvoja (u najširem značenju toga pojma), doista su revolucionarne za život čovjeka i obitelji. Zato ne začuđuje da mnogi autori (Landry, Dorn, Višnjevskij, Pavlik, Chesnais) nazivaju ovu etapu – etapom "*demografske revolucije*".[12)]

U posttranzicijskoj etapi razvitka stanovništva sve jači utjecaj na sastavnice prirodnog kretanja stanovništva, osobito na natalitet, imaju socio-psihološki činitelji i uvjeti povezani uz postindustrijsko društvo i stil života u njemu. Reprodukcija stanovništva je bitno određena racionalnim, individualnim odlukama, kao i normama suvremenog života, a obilježavaju je nizak natalitet i mortalitet (osobito dojenčadi i male djece, kao i žena u fertilnoj dobi života).

Pored date definicije demografske tranzicije kao cjelovitog složenog procesa međusobno povezanih promjena tj. smanjivanja obiju komponenata prirodnog kretanja, nataliteta i mortaliteta, – u literaturi se često demografska tranzicija razmatra djelomično, u svom obuhvatu samo j e d n e komponente kretanja stanovništva. Otuda pojam *parcijalna tranzicija*. Naime, ***parcijalna** tranzicija se može odnositi na svaku od sastavnica kretanja stanovništva.* Tako se govori npr. o tranziciji u području nataliteta, u području mortaliteta, migracije. Hauser primjerice pod pojmom demografska tranzicija prvenstveno podrazumijeva velike promjene vezane uz smanjenje

---

[12)] Vidjeti naročito: A. Landry, La révolution démographique, ...", op.cit.; H. Dorn, World Population Growth, u knjizi The Population Dilemma (P. M. Hauser, edited), Columbia University Press, 1965; A. G. Višnjevskij, Demografičeskaja revolucija, Statistika, Moskva, 1976; Z. Pavlik, Nastin populačneho vyvoje sveta, op. cit. kao i - Zaklady demografie, Academia, Praha, 1986; Chesnais, 1992, op. cit.

mortaliteta odnosno uz produženje ljudskog vijeka,[13] dok Pavlik pojam "demografske revolucije" (tj. demografske tranzicije) povezuje uz tranziciju nataliteta i definira ju kao "prijelaz od nekontroliranog rađanja djece na rađanje koje se svjesno regulira i koje je sve više planirano."[14] Parcijalna tranzicija nekada se odnosi samo na bitni *uzročnik* promjene koja nastaje u pojedinoj komponenti kretanja stanovništva tijekom procesa razvoja – gospodarskog, zdravstvenog, kulturnog. Tako npr. proces smanjivanja mortaliteta prate promjene u strukturi bolesti, pa se rabi pojam zdravstvena ili šire, *epidemiološka tranzicija* (Omran, 1971; Olshansky, Adult, 1986; Chesnais 1992.). No iako se demografska tranzicija, napose u novijim djelima često razmatra samo u jednom svom aspektu, tj. samo u jednoj sastavnici prirodnog kretanja (najčešće u natalitetu),[15] to ne znači da se ignorira istovremena promjena u drugoj sastavnici (tj. u mortalitetu). Tranzicija nataliteta razmatra se posebno prvenstveno iz analitičkih razloga, isto kao i tranzicija mortaliteta, zbog toga što je natalitet bitna dinamička komponenta procesa demografske tranzicije i što je njegovo smanjivanje vrlo složen proces na koji djeluju brojni međusobno povezani čimbenici (uključivši i smanjivanje mortaliteta), te zato što se danas problem demografske tranzicije u zemljama u razvoju primarno svodi na problem smanjivanja nataliteta.

U literaturi često nailazimo na pojmove kao što su *spontana tranzicija* i *inducirana tranzicija*. Oba pojma odnose se na ukupan proces demografske tranzicije, tj. kako na tranziciju nataliteta tako i na tranziciju mortaliteta (iako se često upotrebljavaju za tranziciju nataliteta/fertiliteta). – Pojam ***spontana tranzicija*** odnosi se pretežno na današnje razvijene zemlje i označava procese tranzicije u području mortaliteta i nataliteta koji su se odvijajli postupno i zajedno u okviru vlastitog društveno-gospodarskog razvitka tih zemalja (primjerice kada se radi o tranziciji u području mortaliteta, ona se odvijala usporedno naročito s razvitkom zdravstvene zaštite). – Pojam ***inducirana tranzicija*** *odnosi se prvenstveno na zemlje u razvoju i označava tranziciju kako mortaliteta tako i nataliteta. Inducirana tranzicija u tim zemljama,* prvenstveno u području mortaliteta ali i nataliteta *nastaje* ***prije*** *nego je došlo do znatnijeg društveno-gospodarskog razvitka, pa se odvija* ***izvan*** *okvira vlastitog razvitka određene zemlje. Ona je zapravo u području nataliteta inducirana politikom pojedine države,* koja putem svojih institucija, ali i privatnih i međunarodnih agencija, određenim financijskim sredstvima, opremom i kadrovima, podstiče smanjivanje nataliteta provođenjem tzv. programa planiranja obitelji. Pri tom se *pojam inducirana tranzicija upotrebljava primarno u značenju parcijalne tranzicije, tj. reducira se uglavnom samo na tranziciju nataliteta.* Razlog tome je činjenica da je tranzicija nataliteta

---

[13] Vidjeti: P. M. Hauser, "The Population Dilemma", op. cit, str. 2.

[14] Vidjeti: Z. Pavlik, "O nekim problemima populacionog razvitka", Stanovništvo, br. 1/1966 (str. 33). Također -, Zaklady demografie, op. cit. (str. 512).

[15] Tranzicija nataliteta često se definira u skladu s terminologijom poznatog francuskog demografa L. Henry-ja kao prijelaz iz "prirodnog fertiliteta" u "kontrolirani fertilitet" (Henry, 1961).

općenito, a osobito u zemljama u razvoju, znatno složeniji proces u odnosu na tranziciju mortaliteta. *Bitno je obilježje demografske tranzicije u zemljama u razvoju da taj proces nije niti kod mortaliteta niti kod nataliteta započeo spontano odnosno u sklopu njihovog društveno-gospodarskog razvitka.* Naime, demografska tranzicija u svojoj ranoj podetapi u tim je zemljama započela 1950-ih godina i to uglavnom i z v a n procesa njihovog vlastitog razvitka tj. prije njega. *Tranzicija mortaliteta u zemljama u razvoju inducirana je "uvozom" zdravstvenih dostignuća iz razvijenih zemalja.* A induciranu tranziciju nataliteta, koja je ovdje uslijedila znatno kasnije u odnosu na tranziciju mortaliteta, podržavala je država svojom restriktivnom populacijskom politikom, tj. svestranom potporom programima planiranja obitelji (Indija, Kina, pojedine zemlje Azije, Afrike).

Napomene uz teoriju demografske tranzicije

Prije nego prijeđemo na detaljniju analizu pojedinih etapa razvitka stanovništva, treba nešto reći o općoj validnosti teorije demografske tranzicije i to u smislu preliminarnih napomena.

Svaka generalizacija određenog kretanja, u našem slučaju demografskog, iako pokazuje *temeljne odnose i tendencije demografskih tokova* u smislu nužnosti da svaka populacija u svom razvitku proživi tri etape, odnosno prijelaz iz stanja stabilnosti pri visokom natalitetu i mortalitetu u stanje stabilnosti između tih veličina na nižoj razini, – krije u sebi opasnost simplifikacije i prikazuje demografska kretanja u njihovom ukupnom izrazu, dakle lišena je mnogobrojnih posebnosti i specifične uvjetovanosti razvitka stanovništva, koje dolaze do izražaja pri svakoj konkretizaciji razmatranja za pojedinu zemlju. To drugim riječima znači da će u našim sljedećim izlaganjima biti prikazane prosječne povijesne karakteristike pojedinih etapa razvitka stanovništva temeljene na iskustvu (posebno što se tiče druge i treće etape) današnjih razvijenih zemalja (zemalja Zapadne i Sjeverozapadne Europe, SAD i Japana).

Gornja nas razmatranja stoga upućuju na sljedeće preliminarne napomene koje treba imati na umu pri vrednovanju modela razvitka stanovništva prema teoriji demografske tranzicije: a) etape razvitka stanovništva prema teoriji tranzicije odnose se na n o r m a l a n razvitak stanovništva, što znači da se pri njihovom razmatranju apstrahira od djelovanja raznih eksternih utjecaja (rata, potresa, poplava) na razvitak stanovništva; b) druga se napomena tiče nužnosti što potpunije *konkretizacije analitičkog okvira* pri proučavanju sadržaja etapa razvtka stanovništva u pojedinim zemljama koje su kronološki prije ili kasnije ušle u pojedinu demografsku razvojnu etapu odnosno podetapu. Dakle, spuštanje te demografske analize na razinu pojedine zemlje, neminovno zahtijeva uvođenje u razmatranje svih bitnih obilježja njezinog života (gospodarskog, kulturnog, zdravstvenog, političkog, socijal-

nog). To će pokazati sve posebnosti uzročno-posljedičnih veza koje se pojavljuju na relaciji demografskog i društveno-gospodarskog razvitka pojedinih zemalja; c) treća grupa napomena tiče se aplikabilnosti utvrđenih etapa razvitka stanovništva u današnjim razvijenim zemljama na demografske procese koji se odigravaju u svijetu nedovoljno razvijenih. Stanje izrazito visokih stopa prirodnog prirasta stanovništva u zemljama u razvoju izazvalo je 1970-ih godina brojne demografske i gospodarsko-socijalne rasprave i polemike u kojima se često postavljalo pitanje, hoće li razvitak stanovništva u zemljama u razvoju ponoviti ono što se svojevremeno desilo s kretanjem stanovništva u današnjim europskim razvijenim zemljama? Primarno, međutim, treba reći da je domet primjene stečenih iskustava u pogledu detaljnih karakteristika pojedinih etapa i podetapa razvitka stanovništva u razvijenim zemljama na današnje zemlje u razvoju ograničen. Društveno-gospodarski uvjeti razvitka današnjih razvijenih zemalja u njihovoj fazi predindustrijskog razvitka pokazivali su među samim razvijenim zemljama znatne varijacije. (Sjetimo se samo osnovnih karakteristika povijesti gospodarskog razvitka Engleske, Francuske, Nizozemske, pa specifičnih razvojnih uvjeta SAD i Japana). Ti se uvjeti razvitka naročito razlikuju pri usporedbi današnjih razvijenih zemalja u etapi njihovog predindustrijskog razvitka i današnjih zemlja u razvoju od kojih velik broj i pored svih napora u smjeru gospodarskog razvoja, ima još uvijek pretežno obilježje agrarnog društva.

Teško je, prema tome, i zamisliti sasvim identične demografske procese u različitim uvjetima društveno-gospodarskog razvitka, a još manje pretpostaviti da će razvitak stanovništva zemalja u razvoju vjerno reproducirati sliku i odlike tog razvitka u današnjim razvijenim zemljama. To se posebno odnosi na intenzitet, redoslijed i vremensko razdoblje djelovanja pojedinih čimbenika na snižavanje mortaliteta i nataliteta. Razlike u tom pogledu između razvijenih zemalja u njihovoj predindustrijskoj etapi i zemlja u razvoju, danas su neminovne, jer se razvitak stanovništva tih zemalja vrši u drugačijim uvjetima društvenog, tehničkog, tehnološkog i zdravstvenog razvitka u suvremenom svijetu.

To, međutim ne znači da se *temeljni odnosi,* koji su se tijekom razvitka stanovništva uspostavljali između nataliteta i mortaliteta pod utjecajem društveno-gospodarskog razvitka u današnjim razvijenim zemljama, nisu i neće na svojevrstan način i pod djelovanjem specifičnih uvjeta *ponoviti* i u današnjim zemljama u razvoju. Tome u prilog govori ekspanzija stopa prirodnog prirasta stanovništva, koje su bez obzira na jačinu te ekspanzije i na vremensku distancu zahvatile i jednu i drugu grupu zemalja.

Upoznavanje sa sadržajem pojedinih razvojnih etapa stanovništva u razvijenim zemljama u povijesnoj retrospektivi njihovih ekonomskih, društvenih previranja, i danas je aktualno i potrebno, ne samo sa stajališta upoznavanja demografske povijesti tih zemalja već i sa stajališta suvremenih demografskih trendova u svijetu. Poznavanje onoga što se u pojedinim stadijima društveno-gospodarskog razvitka desilo u današnjim razvijenim zemljama, relevantno je (pored svih ograda vezanih

uz razlike u razini i obilježjima gospodarskog i društvenog razvitka) također i za zemlje u razvoju, jer upozorava na bitne čimbenike koji su svojedobno u razvijenim zemljama izazvali određena demografska kretanja, te potiče na razmišljanja o mogućim uzročno-posljedičnim odnosima socio-ekonomskih i demografskih čimbenika u zemljama u razvoju. Pregled etapa razvitka stanovništva u razvijenim zemljama može stoga predstavljati dragocjenu pomoć zemljama u razvoju pri formuliraju populacijske politike kao integralnog dijela cjelokupnog programa njihovog društvenog i gospodarskog razvitka.

Imajući na umu pri svakoj komparativnoj analizi demografskih procesa između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju različitost društveno-gospodarskih razvojnih uvjeta i demografskih fenomena, kao i ograničeni domet takvih komparacija, – analiza etapa razvitka stanovništva koja je, kako smo spomenuli, izvedena iz demografskog razvitka današnjih razvijenih zemalja, instruktivna je prije svega, zato jer ističe usku povezanost između demografskih i gospodarsko-društvenih procesa – kvalitativnu, vremensku i prostornu, koja često ima karakter zakona.

Osim toga, analiza etapnog razvitka stanovništva pokazuje niz različitih čimbenika koji su vezani za pojedine komponente razvitka stanovništva, otkriva u kojim uvjetima koji od čimbenika ima prioritetno djelovanje na pojedine komponente razvitka stanovništva, zatim približni vremenski interval njegovog djelovanja i uvjete u kojima djelovanje pojedinih čimbenika slabi a drugih jača.

Pridržavajući se, dakle, prve navedene klasifikacije (po D. J. Bogue-u), potrebno je za pojedinu etapu/podetapu utvrditi karakteristične međuodnose stopa nataliteta i mortaliteta, promjene u tendenciji njihovog kretanja koje dovode do smjene prethodne etape/podetape slijedećom, sve to u okviru postojećih društveno-gospodarskih razvojnih procesa koji uvjetuju kretanje tih vitalnih sastavnica razvitka ljudske populacije.

(b_2) KARAKTERISTIKE PREDTRANZICIJSKE ETAPE (ETAPE PRIJE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE)

Ova etapa razvitka stanovništva odnosi se na vremenski dugo razdoblje opstanka ljudske populacije koje obuhvaća stotine godina sve do početka etape europske demografske tranzicije (krajem 17. odnosno početkom 18. stoljeća). Iako su podaci o vitalnim obilježjima za to razdoblje, koje općenito gledano uključuje nomadske, lovno-sakupljačke i zemljoradničke (sjedilačke) društvene zajednice, vrlo oskudni, studije iz povijesne demografije, antropologije i gospodarske povijesti upućuju na to da su *osnovnu demografsku značajku ove duge etape sačinjavale visoke stope nataliteta bliske biološkom maksimumu, koje su se prosječno kretale oko 40 živorođenih na 1000 stanovnika, a bile su praćene približno jednakim, iako u prosjeku nešto nižim stopama mortaliteta.* Iz toga je rezultiralo stacionarno stanovništvo s gotovo nultom

stopom prirodnog prirasta. Demografska ravnoteža između rađanja i gašenja života postizavala se u vrlo nepovoljnim uvjetima, uz velike ljudske žrtve.[16]

Međutim, dok su stope nataliteta bile uglavnom stagnantne na visokoj razini, stope mortaliteta su u svom kretanju pokazivale velike varijacije ovisno od učestalosti djelovanja tadašnjih glavnih uzročnika visoke smrtnosti: prirodnih nepogoda, epidemija, ratova, gladi i drugih katastrofa. Stopa mortaliteta varirala je napose u uskoj korelaciji s količinom poljoprivrednih prinosa. Godine nerodice ili "gladne godine" bile su redovite godine osjetnog porasta smrtnosti. U godinama epidemija, ratova i gladi, mortalitet je dosizao enormne razmjere (od 150 do 300 pa čak 500 umrlih na 1000 stanovnika).[17] U takvim uvjetima, kada je razina mortaliteta bila visoka ali izrazito varijabilna zavisno od iznenadnosti djelovanja njegovih uzročnika, njegovo je kretanje bilo glavni čimbenik n e r e g u l a r n e stope prirodnog prirasta stanovništva. Stoga se za to dugotrajno razdoblje ne može govoriti o nekoj makar i približno konstantnoj stopi prirasta stanovništva.[18]

Jedan od bitnih problema života predagrarnih i agrarnih, nerazvijenih društava bio je – kako preživjeti? Visoka smrtnost dojenčadi i male djece kao i stanovništva ostalih starosnih grupa u vrijeme velikih tragedija izazvanih epidemijama crnih boginja, kuge, kolere, malarije, uz ostale spomenute uzroke smrti, zahtijevala je visoku frekvenciju rođenja. Dakle, visok natalitet i mortalitet bili su u to vrijeme usko vezani uz kratko prosječno trajanje života koje se kretalo između 20 i 40 godina života.[19]

Međutim, *stihijsko formiranje prirodnog prirasta u predtranzicijskoj etapi kao rezultat "nekontroliranog" nataliteta i mortaliteta, ne znači* ***odsutnost*** *restriktivnih mjera i uvjeta posebno u sferi rađanja.* Dok je kretanje mortaliteta bilo uglavnom stihijsko i odraz iznenadnosti u djelovanju "viših sila" (epidemije, prirodnih katastrofa, gladi), dotle

---

[16] Thomilson je svoju knjigu posvetio Mozartu koji je živio u drugoj polovici 18. stoljeća (1756-1791.) sljedećim riječima: "Wolfgangu Amadeusu Mozartu – jednom od sedmoro djece, od kojih je pet umrlo u prvih šest mjeseci nakon rođenja; ocu šestero djece, od kojih je samo dvoje živjelo šest mjeseci; koji je sam preživio šarlah, velike boginje i manje druge bolesti, da bi umro sa 35 godna i deset mjeseci, od uzroka kojem nije bilo dijagnoze u tadašnjoj medicinskoj spoznaji, što je sve učinilo njegov život demografski tipičnim za velik dio povijesti čovječanstva" (Thomilson, 1975., – dedication).

[17] Izvor: C. M. Cipolla, "Economic History of World Population", Penguin Books 1962, (str. 82.) O tome detaljno u D. V. Glass i D. E. C. Eversley, "Essays in Historical Demography", Edward Arnold, London 1960. Visoka smrtnost registrirana je povremeno i u 19. i 20. stoljeću. Pobuna Taipinga u Kini pedesetih godina prošlog stoljeća imala je za posljedicu smrt oko 30 milijuna ljudi. – U Irskoj je tzv. Velika glad (izazvana nerodicom krumpira) 1846-1847. godine uzrokovala smrt oko milijun ljudi od ukupno 8 milijuna stanovnika koliko je tada brojilo stanovništvo Irske. – U Indiji je epidemija gripe 1918. godine uzrokovala smrt oko 15 milijuna ljudi. Prema: Kingsley Davis, "The Population of India and Pakistan", Princeton University Press, 1951.

[18] Neki autori, primjerice C. Cipolla (ibidem, op. cit.) procjenjuju da je u agrarnim društvima stopa prirasta iznosila od 0,5 do 1,0 na 1000 stanovnika. Međutim, ako se pretpostavi, kao što je učinio W. Thompson, da je svjetsko stanovništvo u 3500 godine p.n.e. iznosilo 5 milijuna, a stopa prirasta iznosila svega godišnje 1,0 promila, – svjetsko stanovništvo bi već u 1400 godini naše ere brojilo oko 640 milijuna, što za 95 milijuna prelazi broj stanovnika procijenjen za 1650. godinu po Carr-Saundersu. To govori u prilog tvrdnji o neregularnosti, odnosno nepostojanju jedne makar i niske ali relativno konstantne stope prirasta stanovništva. (Vidjeti također, Chesnais, 1992.).

[19] H. V. Vallois je analizirajući 187 fosila iz grupe europskog Neandertala utvrdio da ih je više od jedne trećine umrlo prije 20-te godine, a velika većina između 20 i 40 godina. Ti su rezultati uglavnom potvrđeni istraživanjima fosila grupe azijskih sinantropa (grupe koja kronološki znatno prethodi prvoj). (H. V. Vallois: "La Duree de la vie chez l'homme fossile", Antropologie 47, 1937, prema C. Cipolla, op. cit. str. 78).

su na strani nataliteta postojale određene izravne ili pak posredne, često drastične i nehumane metode ograničenja rađanja. Thompson i Lewis[20] navode da je u starim plemenskim zajednicama postojala praksa pobačaja kao jedna od izravnih mjera sprječavanja rođenja. Poznato je zatim "izlaganje" tek rođene ženske djece raznim prirodnim nepogodama što je najčešće izazivalo njihovu smrt; sličan je postupak primjenjivan sa slabijom ili bolesnom muškom djecom zbog selekcije jakog potomstva, karakteristično za ratničke narode (primjer pruža povijest Sparte i izlaganje slabije muške djece na brdu Tajget). Poligamija, poliandrija, dugi periodi izolacije žena nakon poroda, razdoblje laktacije i sl., djelovali su također na ograničavanje broja rođenja u predtranzicijskim primitivnim društvima. Zato Petersen napominje da se često pogrešno smatra *da u predtranzicijskim društvima nije postojala nikakva "kontrola rađanja"*. To da je ona postojala pokazuje već sama činjenica da je *razina fertiliteta i u tim društvima bila* ***ispod*** *razine fiziološki maksimalnog broja rođenja* (Petersen, 1986:218). Tome su svakako, u Europi, pridonijeli i običaji koji su ograničavali ženidbe, smanjujući time stopu nupcijaliteta (bračnosti) a preko nje onda i stopu nataliteta.

Empirijska istraživanja pokazuju da je stopa nataliteta u dugom razdoblju predtranzicijske etape (dakle i prije etape demografske tranzicije) pokazivala oscilacije u smislu svog *povremenog smanjivanja, dakle da je doživljavala svojevrsne "tranzicije", zatim da se razlikovala među pojedinim europskim zemljama, među užim područjima* (općinama, "departmanima"), *među pojedinim naseljima* (grad-selo), *među pojedinim društvenim slojevima*[21] (Henry 1956; Beaver 1975; Coale 1983; Coale, Cotts Watkins 1986; Andorka, 1986; Chesnais, 1992). Valja međutim, imati na umu da se to ograničavanje rađanja u predtranzicijskoj etapi razvitka stanovništva razlikovalo od suvremenog, kako po metodi, tako i po ciljevima.

Ali pri svim tim razmatranjima ne smije se smetnuti s uma činjenica da je visok broj rođenja i smrti bio usko povezan uz temeljne gospodarske značajke agrarnog društva i da se ne može analizirati izdvojeno od gospodarskih i društvenih karakteristika dotičnih društava u kojima je glavnu privrednu granu predstavljalo skupljanje plodova i lov, a tek kasnije poljoprivreda. Visoka smrtnost kao funkcija nepovoljnih uvjeta života i zdravstvenih prilika, odnosila je poljoprivrednim gospodarstvima velik broj radnih ruku ovisno od jačine djelovanja pojedinih njenih uzročnika u pojedinim godinama. Nizak stupanj gospodarskog razvitka u kojem je osnovnu snagu i izvor porasta proizvodnosti rada činio broj radnika angažiranih u proizvodnji, uz postojeću oštru socijalnu diferencijaciju u robovlasničkom i feudal-

---

[20] W.S. Thompson - D. T. Lewis, Population Problems, op. cit. str. 386.

[21] Do 17. st. u Europi gotovo nema naznake o kontroli rađanja kada se radi o bračnom fertilitetu. Prvi poznati primjer kontrole bračnog fertiliteta, često citiran u literaturi, daje istraživanje francuskog demografa L. Henry-a koje pokazuje postojanje svjesnog smanjivanja rađanja unutar braka kod *ženevske buržoazije* (Henry, 1956). – Zanimljivo je dalje napomenuti da su istraživanja provedena u nekoliko sela Južne Mađarske, uz Dunav, posebno za selo Sarpilis u 18. i 19. st., pokazala da je postojalo ograničavanje rađanja i u siromašnim obiteljima i to pri ranoj dobi ulaska u brak, te da mu je uzrok bio oskudica obradive zemlje. (Andorka, Balasz Kovacs, 1986.).

nom društvu, zahtijevao je porast radne snage kao bitan preduvjet porasta godišnje proizvodnje. U uvjetima parcelarne, obiteljske, seljačke, "svaštarske" poljoprivrede, veći broj djece predstavljao je važnu proizvodnu investiciju i važan element socijalne sigurnosti (hranitelji roditelja u starosti, organizatori posla i radnici na gospodarstvu). Logika ekonomskog rezoniranja imanentna agrarno zaostalim sitno seljačkim sredinama glasila je: što je više djece u obitelji, to su veće šanse da će ih više preživjeti, to su veće mogućnosti korištenja ubuduće gospodarskih i socijalnih prednosti koje djeca pružaju obiteljskoj proizvodnoj zajednici u pojedinim stadijima svoga života.[22] Bilo je to doba "tijeka bogatstva od djece prema roditeljima", kako to obrazlaže Caldwell (Caldwell, 1980). Tako je, dakle, gospodarska situacija u uvjetima visoke smrtnosti posebno male djece, stvorila odgovarajuće psihološke i društvene predispozicije za visok natalitet u predtranzicijskoj etapi. Zbog toga, što se stopa prirasta stanovništva tada formirala iz visokog nataliteta i visokog mortaliteta, način formiranja prirasta stanovništva u predtranzicijskoj etapi razvitka stanovništva nazivamo *stacionarnim načinom* ili *stacionarnim tipom* formiranja stanovništva.

Početkom 1980-tih godina obilježja prirodnog kretanja stanovništva karakteristična za predtranzicijsku etapu ne mogu se više naći niti u jednoj zemlji,[23] *niti na nekom širem području.* Valja naglasiti da predtranzicijsko obilježje prirodnog kretanja stanovništva postoji još samo u malim, od svijeta izoliranim skupinama ljudi, na pojedinim lokacijama. (Tako npr. u Sahari žive skupine Dobi, u Novoj Gvineji skupine Ganj-i od Papue, u rezervatima istočnog Paragvaja žive Achi, itd).[24] I dok su još krajem 1960-tih godina u mnogim azijskim i afričkim zemljama stope nataliteta iznosile oko 40 promila a stope mortaliteta oko 30 promila, u 1980-tim i u prvoj polovici devedesetih godina, z a p o č e l a je u većini tih zemalja *demografska tranzicija u području mortaliteta* (u raznim zemljama u različito vrijeme). Stoga je opća stopa mortaliteta u većini zemalja u razvoju već u drugoj polovici 1980-tih godina snižena ispod razine od 20 umrlih na 1000 stanovnika.[25] Samo u pojedinim zemljama (Malawi, Guinea, Guinea Buissau, Sierra Leone – u Africi, te

---

[22] Francuski demograf Alfred Sauvy u radu "Bogatstvo i stanovništvo" (Richesse et Population) navodi primjere krađe djece, njihove prodaje u ropstvo i u "posudbu" na sajmovima, što svjedoči o ekonomskom značenju dječje radne snage, posebno u slučaju krađe djece koja su već dostigla dob pete ili šeste godine. Značenje i ekonomska vrijednost dječje radne snage, prema mišljenju Sauvyja, ostaje na snazi i u uvjetima agrarne privrede Francuske i u ranim godinama 19. stoljeća. (Prema Colin Clark, "Population Growth and Land Use", op. cit. str. 184-186.).

[23] Za razdoblje 1990-1995. nalazimo za Rwandu podatak da je stopa nataliteta iznosila 44 promila, a stopa mortaliteta 45 promila (UN, 1996). Međutim, radi se o naglo porasloj općoj stopi mortaliteta u Rwandi *zbog rata* u prvoj polovici devedesetih godina, jer je za petogodište 1985-1990. stopa nataliteta tamo iznosila 45 promila, a opća stopa mortaliteta 17 promila (UN, 1994.).

[24] Hill i Hurtado su početkom 1990-tih godina istraživali život 700 Ache-a tj. stanovnika dijela istočnog Paragvaja, koji žive u tropskim šumama, od lova i sakupljanja plodova, ne stvarajući nikakve zalihe hrane. To stanovništvo izumire, a njihov prvi opisani "dodir" s vanjskim svijetom datira od 1978. Oni imaju visok i natalitet i mortalitet (preko 40 promila), pa obilježjima reprodukcije spadaju u predtranzicijski model. (Prema: Hill and Hurtado, 1996; vidjeti također, Howell, N., 1979.).

[25] Vidjeti: United Nations, Population Division, "The Past and Future Population of the World and Its Continents", u knjizi Joseph J. Spengler and Otis D. Duncan (edited), "Demographic Analyses: Selected Readings", The Free Press of Glencoe, III, 1956.; UN "The World Population Situation in 1977., New York 1979; UNFPA, The State of World Population 1994, New York 1994; UN, Concise Report on World Population SItuation in 1995, New York 1995; Locoh, T., Hetrich, V., The Onset of Fertility Transition in Sub-saharan Africa, IUSP, Liege 1995.

Afganistan u Aziji) ona se kretala od 20 do 30 promila,[26] pa te zemlje danas imaju demografske karakteristike bliske onima za ranu tranzicijsku podetapu.[27] Istovremeno se stopa nataliteta u njima zadržala na visokoj, predtranzicijskoj razini (iznad 40 promila), a u mnogim zemljama Sub-Saharske Afrike prešla je razinu od 50 živorođenih na 1000 stanovnika. – Prema tome, gotovo sve zemlje Sub-Saharske Afrike imale su polovicom 1990-tih godina u svjetskim razmjerima n a j v e ć e stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta, a ušle su u ranu podetapu u okviru ukupne etape demografske tranzicije.

Činjenica je da je *predtranzicijska etapa najslabije istražena etapa razvitka stanovništva.* Objektivna zapreka njezinom potpunijem istraživanju je nedostatak potrebnih podataka o stanovništvu u prošlosti. Pred povijesnom demografijom stoji, prema tome, još uvijek zadatak daljnjeg istraživanja povijesti razvitka stanovništva.

Tijekom 1970-tih godina izvršena su mnoga istraživanja razvitka stanovništva za dugo razdoblje predtranzicijske etape, a neki autori nastoje dokazati *da je tijekom predtranzicijske etape bilo nekoliko razdoblja porasta stanovništva,* tj. *nekoliko "demografskih tranzicija"*; s time u vezi zaključuju da je *"europska tranzicija"*, ili, kako je još nazivaju *"industrijska tranzicija"* bila samo j e d n a od m n o g i h tranzicija koju je čovječanstvo proživjelo u toku svog razvitka, dakle, ni prva ni posljednja tranzicija u povijesti čovječanstva.[28]

Kada su u pitanju zapadnoeuropske zemlje, pokazalo se da su oscilacije u brojčanoj razini nataliteta bile česte, što znači da je predtranzicijska stabilnost visoke razine nataliteta bila u tom razdoblju prisutna samo kao tendencija. Moguće je prema tome, da je u europskim zemljama stabilizacija stopa nataliteta na visokoj razini (oko 40 promila) usljedila nakon prethodnog stadija brojčano relativno većeg nataliteta. Na to upućuju podaci o kretanju nataliteta u Njemačkim državama, u Engleskoj, Čehoslovačkoj.[29] U tom se kontekstu predtranzicijsko razdoblje, koje u

---

[26] Tako je u razdoblju 1965-69. stopa nataliteta u Angoli iznosila 48‰, a mortaliteta 28‰, u Burundi 48‰ i 27‰ u Ghani 50‰ i 24‰, u Tanzaniji 51‰ i 24‰, u Togu 51‰ i 26‰, u Zambiji 50‰ i 21‰, itd. (Izvor: Population Index, July 1979, Vol. 45, No. 3, July 1979, Princeton University Press 1979.) – U 1990-1995. stopa nataliteta u Angoli iznosila je 51‰, a mortaliteta 19‰, u Burundi 46‰ i 20‰, u Ghani 40‰ i 12‰, u Tanzaniji 43‰ i 14‰, u Togu 44‰ i 15‰, u Zambiji 44‰ i 18‰. (Prema: UN, Department of Economic and Social Information and Policy Analysis, Population Division, World Population 1996, New York, 1996.).

[27] Stopa nataliteta u Malawi u petogodištu 1990-95. iznosila je 50 promila, a stopa mortaliteta 20 promila, u Guineji je prva iznosila 51 promila, a druga 21 promila, u Guineu Bissau 43 promila i 21 promila, u Sierra Leone 49 promila i 25 promila, a u Afganistanu 50 promila i 22 promila. (Prema: UN, World Population 1996 New York, 1996.).

[28] Vidjeti posebno: W. Petersen, "Population", Second Edition, London 1969; Durand J. D.: "Historical Estimates of World Population: an Evaluation", Population and Development Review, No. 3/1977, New York; H. V. Muhsam, "The Demographic Transition: From Wastage to Conservation of Human Life", u knjizi "Population Science in the Service of Mankind", Conference of Science in the Service of Life", Vienna 1979; Biraben J. N., "Essai sur l'evolution du nombre des hommes", Population 3-4/1979, Paris,. Zatim Joseph J. Spengler: "Facing Zero Population Growth", Duke University Press, Durham, N. C. 1978. (vidjeti posebno "Uvod").

[29] Navodi se da je znatno smanjenje nataliteta nastupilo u 18. stoljeću u Njemačkim državama, kao i u Engleskoj i to nakon epidemije kuge. Ili, npr. podaci iz Čehoslovačke pokazuju da je stopa nataliteta u 19. stoljeću, tj. između 1830. i 1880. bila uglavnom stabilna na oko 38 promila i da se nije smanjila sve do kraja 19. stoljeća. Ali podaci pokazuju da je ta stopa oko 1780. ovdje bila znatno veća i iznosila oko 45 promila. (Vidjeti, Chesnals, op.cit. str. 13.).

18. stoljeću obilježavaju u Europi umjereno visoke stope nataliteta i mortaliteta, može promatrati i kao svojevrsno razdoblje tranzicije u području nataliteta u odnosu na prethodno razdoblje u kojem su stope nataliteta mogle biti veće od 40 na 1000 živorođenih (Chesnais, 1992: 13-14). No, da bi takav zaključak bio validan, trebalo bi ga potkrijepiti podacima o kretanju nataliteta za ranija razdoblja (npr. za 15. i 16. stoljeće) u onoj mjeri u kojoj su dostupni.

Pokazuje se dakle, da je godišnja stopa rasta stanovništva koja je u toj cjelokupnoj, dugotrajnoj etapi varirala prosječno oko nule, mogla biti postignuta samo stalnim smjenjivanjem razdoblja porasta stanovništva s razdobljima njegove stagnacije ili pada. Ali pri tome treba imati na umu da su prijašnja razdoblja porasta stanovništva bila lokalnog značenja, dok je suvremena demografska tranzicija koja označava kontinuirani slijed podetapa odnosno etapa, svjetski proces.

Među mnogim autorima postoji konsensus da je u okviru predtranzicijske etape došlo do znatnog porasta broja stanovništva u razdoblju smjene skupljačko-lovne privrede i nomadskog načina života, privređivanjem čiju osnovu čini poljoprivredna proizvodnja, naročito zemljoradnja i uzgoj domaćih životinja. Tako Acsadi, Nemeskeri i Višnjevskij nazivaju to razdoblje *"neolitska demografska revolucija"*, koja se dogodila u vrijeme kamenog doba, neolita.[30]

U tom razdoblju poljoprivreda postaje osnovna djelatnost, razvija se napredniji način proizvodnje, čovjek prestaje biti skupljač plodova i lovac, a postaje proizvođač prvenstveno prehrambenih proizvoda. "Neolitska demografska revolucija" je prema navedenim autorima, bila uvjetovana tranzicijom mortaliteta tj. snižavanjem razine mortaliteta u odnosu na ranije razdoblje, koja je prvenstveno odraz stvaranja sigurnijih izvora hrane i općenito veće sigurnosti života. Iako je to sniženje mortaliteta relativno malo, ono je, gledano u povijesnoj retrospektivi, bilo dovoljno da proizvede znatan porast broja stanovnika u odnosu na prethodno razdoblje. Tome u prilog govore istraživanja koja pokazuju da je prosječna godišnja stopa rasta stanovništva svijeta između početka tzv. poljoprivrednog doba i vremena Krista bila mnogo viša nego ranije, kao i podaci antropologa čiji pronalasci iz mnogih dijelova svijeta sistematski indiciraju da je u područjima s poljoprivrednom proizvodnjom živjelo mnogo više ljudi nego u tim istim područjima u doba lovno-skupljačke privrede. To je prema Durandu, razdoblje između 8.000 i 10.000 godine p.n.e. pa do početka naše ere.[31]

Zanimljivo je također napomenuti da neki autori smatraju da takav porast stanovništva u navedenom razdoblju nije nastupio zbog smanjivanja mortaliteta,

---

[30] Detaljnije: G. Acsadi and J. Nemeskeri, "History of Human Life: Span and Mortality", Kiado, Budapest 1970; A. G. Višnjevskij, Demografičeskaja revolucija, Statistika, Moskva 1967.

[31] Durand je za to razdoblje, kao i za kasnije razdoblje, tj. za razdoblje naše ere do otprilike 1700. godine, specificirao pojedina podrazdoblja porasta i smanjivanja stanovništva. U samom razdoblju 8.000 godine p.n.e. i 0 godine n.e. procjenjuje da je stanovništvo, zahvaljujući prijelazu na poljoprivrednu proizvodnju, poraslo sa 5-10 milijuna na oko 300 milijuna, tj. da je raslo po prosječnoj godišnjoj stopi od oko 0,00015%. (Prema: D. J. Durand, "Historical Estimates of World Population: an Evaluation", op.cit.).

već zbog povećanja fertiliteta.[32] Prema tim istraživanjima, mortalitet je u doba kada je poljoprivreda postala osnova privređivanja znatno porastao, jer su se tada, navodno, povećali zdravstveni rizici, posebno što se tiče mogućnosti širenja infektivnih bolesti. – Teško se međutim, opredjeliti se za ovo drugo stanovište, imajući u vidu u literaturi dobro argumentiranu činjenicu,[33] da je prijelaz na poljoprivrednu proizvodnju kao osnovu privređivanja poboljšao uvjete života, povećao opskrbljenost hranom i zalihama hrane i time bitno smanjio smrtnost od gladi, koja je do tada nemilice odnosila živote, što je djelovalo na smanjivanje općeg mortaliteta i specifičnog mortaliteta po dobi.

(b_3) KARAKTERISTIKE ETAPE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE

U etapnom razvitku stanovništva što se zbiva tijekom procesa društveno-gospodarskih i kulturnih promjena, koji razmatra teorija demografske tranzicije, središnje mjesto zauzima etapa demografske tranzicije. U kojem vremenskom razdoblju i na koji način, spontano ili inducirano, nastupa proces demografske tranzicije u zemljama u razvoju, posebno proces snižavanja/tranzicije nataliteta (jer je snižavanje mortaliteta već u tijeku), jedno je od pitanja koja su u središtu pozornosti suvremene demografske teorije, a zanimaju i teoriju ekonomskog razvitka, posebno zemalja u razvoju. Od ishoda toga procesa, brzine kojom teče i načina na koji će se odvijati npr. u zemljama Sub-Saharske Afrike umnogome zavisi sudbina čovječanstva, a naročito u zemljama u razvoju.

Etapa demografske tranzicije često se u literaturi naziva "etapa demografske revolucije",[34] "demografsko prijelazno razdoblje", "etapa demografskog preobražaja". To je druga povijesna etapa u razvitku stanovništva situirana između predtranzicijske i posttranzicijske etape i predstavljala je svojedobno u današnjim razvijenim zemljama glavni stadij u prilagođavanju razvitka stanovništva procesima industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja. Ta etapa predstavlja razdoblje u kojem

---

[32] H.V. Muhsam tvrdi da je mortalitet pri prijelazu iz skupljačko-lovne i nomadske privrede na zemljoradnju porastao i to značajno, jer su se ljudi naseljavali u nizinama kraj rijeka i stajaćih voda, što je uvjetovalo pojavu mnogih, dotad nepoznatih bolesti (malarije, kolere, crijevnih bolesti). Istovremeno, ističe da je natalitet porastao i to brže od mortaliteta, zbog povoljnijih uvjeta života u odnosu na društva lovno-skupljačkog i nomadskog karaktera, zbog većih količina raspoloživih prehrambenih proizvoda i zbog snižavanja smrtnosti žena u fertilnom razdoblju. Osnovna determinanta povremenih porasta stanovništva, u doba predtranzicijske etape bio je, dakle, prema Muhsamu, porast fertiliteta. (Vidjeti H.V. Muhsam; "Demographic Transition: From Wastage to Conservation of Human Life", op.cit; također Polgar S., "Evolution of the Ills of Mankind", u knjizi Tax S. (edited), "Horizons in Antropology", Chicago University Press, 1966).

[33] Vidjeti naročito studije sadržane u knjizi: D.V. Glass – D. E. C. Eversley (edited), "Population in History, Essays in Historical Demography", Edwards Arnold Press, 1965.

[34] Termin "demografska revolucija" potječe od A. Landryja ("La révolution démographique", Paris 1934), mada valja naglasiti da je on pod tim pojmom razumijevao *samo obrat u razini i tendenciji kretanja nataliteta*, dok većina autora danas taj termin tretira šire tj. pod demografskom tranzicijom smatra obrat u razini i tendenciji kretanja kako nataliteta, tako i mortaliteta. Rijetki su primjeri da se pod tim terminom tretiraju samo promjene u mortalitetu, ali ih ima.

pod utjecajem snažnog društveno-gospodarskog napretka dolazi do tranzicije u području mortaliteta i tranzicije u području nataliteta, tj. do njihova prijelaza s visoke na nisku razinu. Pri tome, prijelaz iz predtranzicijske u posttranzicijsku etapu istovremeno znači: (a) kod mortaliteta, prijelaz s visokih stopa mortaliteta kada vrlo visok postotak stanovništva umire u najmlađoj dobi (prije nego doživi 15 godina) na nisku stopu mortaliteta (kada većinu umrlih čine osobe u staračkoj dobi); (b) kod nataliteta taj prijelaz sadrži "prijelaz s biološkog modela fertiliteta na ekonomski model fertiliteta", koji znači prvenstveno ograničenje bioloških odrednica fertiliteta odrednicama koje sadrži i stvara proces modernizacije, tj. društveno-gospodarskim, kulturnim i socio-psihološkim odrednicama.

*Pod pojmom **tip demografske tranzicije** podrazumijeva se rezultanta datog u konkretnim uvjetima formiranog odnosa između općih stopa nataliteta i mortaliteta, koja se izražava u veličini prirodnog prirasta stanovništva u datom razdoblju.* Polazeći od karakteristika procesa demografske tranzicije u etapi demografske tranzicije u zemljama koje su proživjele taj proces i koje ga sada proživljavaju, Višnjevskij razlikuje ***tri** karakteristična tipa demografske tranzicije:*[35]

(a) tip demografske tranzicije u Francuskoj – gdje su natalitet i mortalitet opadali uglavnom usporedno, tako da povećanja prirodnog prirasta zapravo nije bilo.

(b) tip demografske tranzicije u ostalim zapadnoeuropskim zemljama, napose u Engleskoj i Švedskoj, gdje je pad mortaliteta prethodio padu nataliteta, pa je prirodni prirast stanovništva bio veći.

(c) tip tranzicije današnjih zemalja u razvoju – gdje također pad mortaliteta prethodi padu nataliteta, ali je pad mortaliteta mnogo brži i veći nego u zemljama tipa (b), pa je raspon između nataliteta i mortaliteta tj. prirodni prirast, znatno veći nego svojevremeno u razvijenim zemljama.[36]

---

[35] Prema A. G. Višnjevskij, "Demografičeskaja revolucija", op.cit; - vidjeti također: Z. Pavlik - M. Hampel, "Differentiation of Demographic Systems...", op.cit. Zatim, Z. Pavlik et. al: "Zaklady demographie", Academia, Praha, 1986. (str. 506-550).

[36] Treba reći da se u demografskoj literaturi javljaju i druge klasifikacije tipova demotranzicije. Tako J. C. Chesnais, razmatrajući heterogenost profila demografske tranzicije u pojedinim zemljama, razlikuje tri karakteristična tipa i to: (a) razvijene europske zemlje (tip I) u kojima je stopa prirasta dosegla 2%, a tranzicija je trajala vrlo dugo, gotovo do dva stoljeća. Među njima, ovisno o trajanju procesa tranzicije u pojedinim zemljama, razlikuju se tri podtipa: "nordijski", "zapadni", i "južni"; b) nedovoljno razvijene zemlje (tip III) u kojima stopa rasta stanovništva dosiže 4%, a trajanje procesa tranzicije, imajući u vidu naglo padanje mortaliteta, relativno je kraće (između 40 i 70 godina); (c) intermedijarni tip (tip II) koji se nalazi na prijelazu tipa (a) i (b), a koji obuhvaća zemlje imigracije, kao SAD, Kanadu, Australiju itd., tako da tranzicija u njima, vezano uz utjecaj imigracije na strukture stanovništva, poprima specifične značajke. (Prema: J. C. Chesnais, "L'Effect Multiplicatif de la Transition Demographique", Population, No. 6/1979. Paris). – Chesnais u svom radu iz 1992. godine daje dosada najdetaljnije razrađenu tiipologiju, tj. navodi 7 karakterističnih tipova demografske tranzicije u svijetu: (1) francuski tip, (2) švedski tip (sjevernoeuropski model), (3) njemački tip (zapadnoeuropski model), (4) tip Italije (južnoeuropski model), (5) tip SSSR-a (istočnoeuropski model), (6) tip SAD (model zemlje imigracije) i (7) tip triju zemalja u razvoju (Egipat, Meksiko i Indija). (Prema: Chesnais, 1992:287). – Z. Pavlik, na temelju svojih istraživanja tranzicije i nataliteta, iznosi sljedeću s h e m u tipova tranzicije u svijetu (držeći se istog kriterija diferencijacije tipova kao i Višnjenski): *francuski tip* (bez "demografske ekspanzije"); *engleski tip* (s izraženom "demografskom ekspanzijom"); *japansko-meksički tip* (s jako naglašenom "demografskom ekspanzijom") (Prema, Pavlik, Z. 1986, op.cit. str. 511).

U većini zemalja koje su proživjele i proživljavaju proces demografske tranzicije, snižavanje mortaliteta p r e t h o d i l o je snižavanju nataliteta. *To je temeljna empirijski potvrđena* ***zakonitost*** *procesa demografske tranzicije, ne samo svojevremeno u današnjim razvijenim zemljama Europe već i u današnjim zemljama u razvoju.* Snižavanje mortaliteta pokazalo se kao nužan preduvjet za pad nataliteta, jer je kontrola života bila nemoguća bez prethodnog smanjivanja visokog predtranzicijskog mortaliteta (naročito dojenčadi, male djece i žena u fertilnoj dobi).

Tipovi demografske tranzicije, koje je izložio Višnjevskij, empirijski gledano, dobro su izdiferencirani, a potvrđeni su brojnim istraživanjima. Međutim, u literaturi se navode i z n i m k e tj. primjeri nekih zemalja ili užih područja, za koje postoje indicije da je smanjivanje fertiliteta prethodilo smanjenju mortaliteta (- primjer Njemačke, napose nekih njemačkih država, Nizozemske, Belgije, pojedinih "departmana" Francuske, kao i dijelova južne Mađarske) (Petersen, 1960., Knodel, J., van de Walle, E., 1967.; Coale, 1976.; Wrigley, E.A., 1985; Coale, Cotts Watkins 1986; Andorka, 1986). Ali s obzirom na to da sami autori često nemaju dovoljno empirijskih podataka, ili nemaju adekvatnih podataka, – ta tvrdnja ostaje uglavnom samo na razini vjerojatne pretpostavke u specifičnim socio-kulturnim okolnostima.[37] Razvitak demografske tranzicije u drugim zemljama Europe (južne i istočne), u prekomorskim zemljama (SAD, Kanada) te u drugoj polovici 20. stoljeća u zemljama u razvoju, jasno pokazuje da smanjenje mortaliteta p r e t h o d i smanjenju nataliteta. No pri usporedbi tranzicije u europskim zemljama (u 18. i 19. stoljeću) i u zemljama u razvoju (nakon 1950. godine), valja imati na umu da je tranzicija u prvima bila "spontana" a u drugima "inducirana".

Imajući na umu temeljno značenje snižavanja nataliteta za uspješno odvijanje cjelokupnog procesa tranzicije, koje je vezano uz korjenite promjene vezane za ekonomsko-socijalne, kulturne, psihološke i druge činioce, koje sa sobom donose procesi dezagrarizacije i urbanizacije, nije rijedak slučaj da se pojam "demografska revolucija" obilježava parcijalno, tj. kao etapa u kojoj se vrši "prijelaz od nekontroliranog rađanja djece na rađanje koje se svjesno regulira i sve je više planirano", odnosno da se njime označava samo tranzicija nataliteta.

Kako je, međutim, demografska tranzicija povijesni proces i per definitionem sastavni dio gospodarskog i kulturnog progresa (što uostalom naglašava šira definicija procesa demografske tranzicije), to obilježja ove etape možemo najbolje upoznati prateći promjene u obilježjima stanovništva onih zemalja koje su proživjele tu razvojnu etapu. Najpotpunije iskustvo imaju svakako zemlje zapadne i sjeverozapadne Europe u kojima je taj proces završen, pa ćemo se stoga zadržati prvo na njihovom povijesnom iskustvu, a zatim obrazložiti postojeće stanje u zemljama u razvoju.

---

[37] Chesnais smatra da kada se radi o Francuskoj, pa i nekim drugim zeljama, neprecizni podaci o natalitetu (nepotpuna evidencija rođenih) stvaraju privid da je pad nataliteta prethodio padu mortaliteta (jer je evidentirani natalitet, zbog nepotpune evidncije bio niži od stvarnog broja rođenja) (Chesnais, op.cit. : 7).

(c) DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U RAZVIJENIM ZEMLJAMA

(c_1) RANA PODETAPA DEMOGRAFSKE TRANZICIJE - TRANZICIJA MORTALITETA

Iako zemlje zapadne i sjeverozapadne Europe kao zemlje klasičnog puta razvitka kapitalizma imaju najbogatije iskustvo u pogledu tijeka procesa demografske tranzicije, jer je u svim tim zemljama taj proces danas završen, teško je vremenski precizno odrediti početak te etape u pojedinim zemljama, odnosno, precizirati vrijeme kada je nastupio prijelaz visokih stopa mortaliteta iz predtranzicijske etape na niži nivo, tj. ispod 30 umrlih na 1.000 stanovnika, koji u većini zemalja prethodi tranziciji nataliteta.

U nekim je europskim zemljama tranzicija mortaliteta započela ranije, u drugima kasnije. U Francuskoj na primjer, to je već sredina 18. stoljeća.[38] U ostalim zemljama zapadne i zjeverozapadne Europe etapa demografske tranzicije u području mortaliteta nastupa u prvoj polovici 19. stoljeća, u SAD prvih desetljeća druge polovice 19. stoljeća,[39] a za Japan to je razdoblje kraja 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća.[40] Iskustvo Japana (a i nekih drugih zemalja) u pogledu odvijanja procesa demografske tranzicije pokazuje da nema uniformnosti u brzini kojom se taj proces odvija, odnosno da on može trajati vremenski znatno kraće nego što je bio slučaj u europskim zemljama. To se posebno tiče prve podetape (rane tranzicijske podetape) u okviru cjelokupne etape demografske tranzicije.

U kakvim se prilikama odvijala tranzicija mortaliteta u razvijenim zemljama? U 18., a osobito u 19. stoljeću zemlje Zapadne Europe doživljavale su gospodarski procvat. To je razdoblje razvoja kapitalizma i robne proizvodnje koja prodire u sve sfere privređivanja, to je doba snažnog industrijskog napretka, zatim urbanizacije, povećanja poljoprivredne proizvodnje, razvitka transporta i komunikacija, razvitka obrazovnog sistema i širenja zdravstvene službe temeljene na novim znanstvenim dostignućima. Za promjene u strukturi osobne potrošnje dostupnost jeftinih poljoprivrednih proizvoda i regularnost u opskrbljivanju prehrambenim proizvodima, čemu je pridonijelo intenziviranje razmjene s prekomorskim zemljama, imalo je izvanred-

---

[38] J. Burgeois-Pichat ističe da su u Francuskoj natalitet i mortalitet počeli kontinuirano opadati oko 1770. Također naglašava da iako iskustvo praćenja tranzcije u ostalim europskim zemljama jasno indicira tri stadija demografske revolucije, u Francuskoj su mortalitet i natalitet opadali istovremeno. Pad fertiliteta bio je čak u prvo vrijeme više izražen nego pad mortaliteta, a možda mu je i prethodio. Otuda se prva etapa (rana tranzicijska podetapa - op. AWB) u Francuskoj nije ni dogodila ... (Prema: J. Burgeois-Pichat: "The General Development of Population of France Since eighteenth Century", u knjizi D.V. Glass – D. E. C. Eversley (edited): "Population in History", op. cit.). – Mortalitet je u pojedinim županama Francuske povremeno opadao i ranije, već oko 1720. godine. (Vidjeti: M. R. Reinhard – A. Armengaud; "Histoire Generale de la Population Mondiale", Edition Montchrestien, Paris 1961, str. 126-127.). (Također,Coale, Cotts Watkins, 1986.); zatim van de Walle, E., Muhsam, H.V., Fatal Secrets and the French Fertility Transition, Population and Development Review no. 2/1995, New York.

[39] Detaljnije o tome: S. Kuznets: "Underdeveloped Countries and the Pre-Industrial Phase in the Advanced Countries. An Attempt at Comparison", United Nations World Population Conference, Volume V, Rome 1954.

[40] I. B. Taeuber – F. W. Notestein: "The Changing Fertility of Japanese", Population Studies No. 1. 1947. – Također, Kingsley Davis, The Theory of Change and Response...", op.cit.

no značenje i to za poboljšanja u strukturi prehrane, za smanjenje njezinog udjela u obiteljskom budžetu te za porast potražnje ostalih proizvoda namijenjenih osobnoj potrošnji. Revolucionarno značenje za poboljšanje higijensko-sanitarnih uvjeta života rastućeg gradskog stanovništva imao je razvitak mreže kanalizacije, opskrba stanovništva pitkom vodom, oprema stanova potrebnim sanitarijama i sl. Nova otkrića vezana uz razvitak farmakologije i medicine, koja su se očitovala u širenju naročito preventivne zdravstvene zaštite (pronalasci cjepiva protiv raznih bolesti),[41] te u uspostavljanju masovne, javne zdravstvene zaštite, bila su također izvanredno važna za produžavanje životnog vijeka. Svi ti uvjeti i čimbenici zajednički su djelovali i pogodovali p o s t u p n o m ali stalnom smanjivanju ukupnog mortaliteta, a posebno dojenčadi, male djece i majki.

U Europi je već prije 1800. godine došlo do medicinskih otkrića koja su ograničila krug djelovanja pojedinih bolesti. Poznat je na primjer E. Jennerov pronalazak cjepiva protiv velikih boginja 1796. godine. Važno je otkriće J. I. Semmelweis-a (polovicom 19. stoljeća) o infektivnoj prirodi "babinje groznice", te primjena dezinfekcije ruku liječnika i babica klornom vodom, koja je spasila tisuće života žena porodilja i time smanjila mortalitet žena u fertilnoj dobi i mortalitet dojenčadi. Otkriće bacila tuberkuloze Roberta Kocha 1882. i pronalazak "Kochove vakcine", pa otkriće sulfonamida, pencilina i antibiotika u 20. stoljeću, itd., – sve je to djelovalo na smanjivanje općeg i specifičnog mortaliteta, koje se zapaža postupno već nakon 1750. godine.

Ali smanjivanje mortaliteta nije nastupilo odmah, istovremeno sa pronalaskom određenog lijeka ili vakcine, jer put od temeljnih pronalazaka do njihove kliničke primjene nije ni kratak ni jednostavan, a redovito je pun nepredviđenih zapreka. Smanjenje smrtnosti nastupalo je tek n a k o n određenog razdoblja (laboratorijskih pokusa, neuspjele primjene pojedine vakcine i neminovnih ljudskih žrtava).

Osim navedenih medicinskih pronalazaka na smanjivanje smrtnosti djelovali su i gospodarski čimbenici kao što su porast proizvodnosti rada u poljoprivredi i razvitak prometa, koji su poboljšali opskrbljenost stanovništva prehrambenim proizvodima, eliminirali glad kao uzrok smrti,[42] doveli do bitnog poboljšanja higijensko-sanitarnih uvjeta života osobito u gradovima (gdje su oni bili izrazito loši i pridonosili širenju zaraznih bolesti).[43]

---

[41] Istraživanja o situaciji u Engleskoj i Walesu u 19. stoljeću pokazuju da je smanjenje mortaliteta u dobi od 1 do 45 godina gotovo u cijelosti bilo uvjetovano manjom smrtnosti od tuberkuloze, šarlaha, kolere i velikih boginja. (Thomas Mc Keown – R. G. Rekord: "Reasons for Decline of Mortality in England and Wales the Nineteenth Century", Population Studies, No. 2. 1962.).

[42] U Europi 17. i 18. stoljeću, posebno u prvoj polovici 18. stoljeća, glad je predstavljala jedan od najvažnijih uzroka visoke smrtnosti. (Vidjeti: Alfred Sauvy: "Théorie générale de la Population", Vol. I, Economie et Population, Paris 1952).

[43] O lošim higijenskim prilikama koje su izazivale brojne zarazne bolesti u europskim gradovima u 18. i 19. stoljeću, te još u prvim desetljećima 20. stoljeća, piše J. Kulischer u knjizi, "Allgemeine Wirtschaftsgeschihte des Mittelalters und der Neuzeit", Muchen und Berlin, 1929. (poglavlje I.) (Knjiga je prevedena na hrvatski kao "Opća ekonomska povijest", Kultura, Zagreb 1959).

Zdravstvene inovacije i njihova primjena u preventivnoj zaštiti i liječenju pojedinih bolesti, čiji je razvitak i primjena u zemljama "starog kontinenta" išlo postupno, usporedo i povezano uz gospodarski razvitak i uz socijalne promjene, čine zajedno s eliminiranjem gladi kao uzroka smrti, najznačajnije činioce smanjivanja mortaliteta u tim zemljama tijekom 17., 18. i 19. stoljeća. U tim specifičnim uvjetima europskog ekonomskog razvitka u 18. i 19. stoljeću, *četiri su grupe faktora,* prema H. F. Dornu,[44] *uvjetovale smanjivanje mortaliteta*: (1) otkriće novih kontinenata koje je za Europu značilo osiguranje dodatnih izvora hrane i sirovina i *omogućavalo odljev rastućeg stanovništva iz Europe*; (2) *ekspanzivan razvitak* trgovine i transporta koji je omogućio relativno brzo pristizanje poljoprivrednih proizvoda i kapitala iz prekomorskih zemalja; (3) tehnološke promjene u poljoprivredi koje su zajedno s razvitkom moderne industrije povećale obujam domaće poljoprivredne proizvodnje i osiguravale šanse za zapošljavanje izvan poljoprivrede; (4) povećanje "kontrole" nad bolestima postignuto je zahvaljujući novim spoznajama u medicinskoj preventivi, pronalascima cjepiva, insekticida i antibiotika te poboljšanjima u higijenskim uvjetima života.[45]

Usporedo sa smanjivanjem mortaliteta i porastom efikasnosti čovjekove borbe protiv bolesti i smrti rastao je i prosječan ljudski vijek. Očekivano trajanje života na dan rođenja[46] koje je u tim zemljama 1700. godine iznosilo oko 33 godine, poraslo je u razdoblju od gotovo tri stoljeća za više nego dvostruko, te je u petogodištu 1990-1995. iznosilo prosječno oko 75 godina. Najveći uspjeh u tom pravcu postignut je u 20. stoljeću koje je bitno obilježio pad mortaliteta u zemljama u razvoju nakon 1950. godine.[47] Nakon znatnog pada mortaliteta dojenčadi i male djece tijekom 20. stoljeća, gotovo cjelokupna smrtnost u razvijenim zemljama u posljednjem desetljeću (1985-1995) odnosi se na odraslo i staro stanovništvo.[48]

---

[44] Prema članku H. F. Dorna, World Population Growth u knjizi P. M. Hauser (edited), The Population Dilemma, op.cit., (str. 8-9).

[45] Pri tome se često pokušava pokazati da je u ovoj ili onoj etapi prioritetan utjecaj imao ekonomski razvitak ili primjena zdravstvenih dostignuća, iako je te utjecaje veoma teško vremenski i sadržajno razgraničiti zbog njihove interakcije. Tako se, primjerice, ističe da je u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća pad mortaliteta direktno uvjetovan ekonomskim razvitkom, dok su na nastavak te tendencije u drugoj polovici 19. a naročito u 20. stoljeću bitno utjecala dostignuća suvremene medicine i širenje mreže masovne zdravstvene zaštite (United Nation, Department for Social Affairs, Population Division, "The Determinants and Consequences of Population Trends", New York 1973, str. 110-114.) Colin Clark prioritetno značenje daje dostignućima i primjeni rezultata medicinske znanosti: "Pokušaji nekih povjesničara da pokažu da je na to (na pad mortaliteta op. cit. AWB) utjecala industrijalizacija Engleske (i drugih zemalja), koja je došla prva (prije mnogih medicinskih otkrića – op. cit. AWB) ... bezuspješni su i napušteni". (C. Clark, "Population Growth and Land Use, St. Martin's Press, New York 1957, str. 49.) Slično mišljenje zastupaju i mnogi drugi teoretičari (primjerice: George J. Stolnitz, "Comparison between Some Recent Mortality Trends in Underdeveloped Areas and Historical Trends in the West", Milbank Memorial Fund, New York 1956). Vidjeti također: G. J. Stolnitz, "The Demographic Transition from High to Low Birth Rates and Death Rates", u knjizi, "The Population Geography: A Reader", Mc Graw Hill Comp., New York, 1970, (str. 71-79).

[46] Očekivano trajanje života na dan rođenja (Expectation of Life at Birth) označava prosječan broj godina koje može očekivati novorođenče pod uvjetom održanja nepromijenjene smrtnosti prema starosti i spolu iz godine rođenja.

[47] Očekivano trajanje života na dan rođenja u SAD iznosilo je 1900-1902. godine 51 godina, a 1995. g. 76,0 godina; u Švedskoj je 1816-1840. iznosilo oko 44 godine, a 1990-1995. g. 78,1 godinu; na Cejlonu (Šri Lanki) je 1920-1922. iznosilo svega oko 31 godinu, a 1990-1995. g. 72,1 godina. (Izvor podataka: Thompson – Lewis, "Population Problems", op. cit. str. 309, te United Nations, World Population 1996, New York 1997.).

[48] Vidjeti: A. Lopez, G. Caselli i T. Valkonen, Adult Mortality in Developed Countries – From Description to Explanation, Oxford University Press, London 1995.

Kao odraz smanjivanja mortaliteta uz istovremenu inertnost odnosno nepromijenjenu razinu stope nataliteta, došlo je u zemljama Zapadne Europe krajem 19. i u prvom desetljeću 20. stoljeća do znatnog povećanja stope prirodnog prirasta stanovništva, do "europske demografske ekspanzije" ("europske demografske eksplozije"), što je u svim tim zemljama (osim Francuske) bitna karakteristika tzv. rane tranzicijske podetape kao početne faze etape demografske tranzicije.

Sljedeći podaci zorno prikazuju veličinu "europske demografske ekspanzije" od polovice 18. stoljeća do prvih desetljeća 21. stoljeća. U razdoblju od 1750. do 1850. godine stanovništvo Europe[49] gotovo se udvostručilo, tj. poraslo sa 274 na 576 milijuna. U ukupnom razdoblju od dva stoljeća više se nego učetvorostručilo. Istodobno se stanovništvo prekomorskih zemalja koje su naseljavane iz Europe od 1750. do 1850. godine više nego udvostručilo, tj. poraslo sa 158 na 335 milijuna, a od 1850. do 1950. se gotovo utrostručilo, tj. poraslo sa 335 na 918 milijuna, tako da je porast u cjelokupnom razdoblju od dva stoljeća bio gotovo šesterostruk.[50]

Povećanje stopa prirodnog prirasta stanovništva nekih zemalja Zapadne Europe (osim Francuske) između 1750. i 1850., izazvano smanjivanjem stopa mortaliteta uz relativno konstantno visoku razinu nataliteta, pokazuje sljedeća tablica. (Vidjeti tablicu br. 8.).

Za Englesku i Wales, kolijevku Industrijske Revolucije i modernog kapitalizma, podaci govore da "demografska ekspanzija" kao razdoblje najviših stopa prirodnog prirasta i ukupnog porasta stanovništva pada između 1800-1880. godine, dakle ide uz Industrijsku Revoluciju. Dok je od 1750-1780. prosječna godišnja stopa porasta stanovništva iznosila 0,7%, u razdoblju 1800-1880. bila je dvostruko veća, iznosila je 1,4%. Iz toga slijedi da je smanjenje stope mortaliteta s visoke razine (oko 35-40 promila) na nivo ispod 20 promila bio u zemljama Zapadne Europe dugotrajan i postepen proces. Engleskoj i Walesu trebalo je oko 170 godina (od 1751-1755. do 1920-1929. godine) da snizi stopu mortaliteta s 35 na 20 promila, Francuskoj otprilike isto toliko, Norveškoj također, a Švedskoj nešto manje. Dugotrajnost tog procesa bila je uvjetovana postupnim razvitkom medicine, njene primjene i pratećih znanosti (fizike, kemije, biologije). Taj je proces bio vremenski uvjetovan i stvaranjem preduvjeta u sferi potrebnih materijalnih i ljudskih kapaciteta za uspješnu borbu protiv bolesti i smrti (izgradnja sanatorija i bolnica, ambulantne službe, specijaliziranog liječničkog kadra i medicinskog osoblja, tehničke opremljenosti ustanova za liječenje.). Ta se činjenica ne smije izgubiti iz vida naročito pri komparaciji s uvjetima i brzinom smanjivanja smrtnosti u današnjim zemljama u razvoju.

Pri tome je bitno naglasiti, opet zbog uočavanja specifične situacije u zemljama u razvoju, da se "ekspanzija" stopa prirodnog prirasta i ukupnog porasta stanovništva

---

[49] Uključivši azijski dio bivšeg SSSR-a.

[50] Podaci prema izvorima iz tablice br. 2. (u ovom poglavlju) – Vidjeti također podatke: Kulischer, J. op.cit. (poglavlje I).

Tablica br. 8.

PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA NEKIH ZEMALJA EUROPE U RAZDOBLJU 1751-1995.

- stope na 1.000 -

	RAZDOBLJE							
	1751-1755.	1801--1805.	1851--1855.	1905--1909.	1920--1929.	1935--1939.	1950--1954.	1990.-1995.
1. Engleska i Wales[a]								
- natalitet	35,0	34,0	33,9	26,7	19,0	15,3	15,9	13,0
- moratlitet	30,0	23,0	22,7	15,1	12,0	12,2	11,7	11,0
- prirast	5,0	11,0	11,2	11,6	7,0	31,	4,2	2,0
2. Francuska								
- natalitet	35,0	31,7	26,1	20,0	19,0	15,1	19,5	12,8
- mortalitet	–	26,3	24,1	19,5	17,0	15,7	12,7	9,5
- prirast	–	5,4	2,0	0,6	2,0	-0,6	6,8	2,3
3. Norveška								
- natalitet	34,4	28,2	32,5	26,7	–	15,0	18,7	13,9
- mortaitet	25,0	24,1	17,3	14,1	–	10,2	8,6	11,2
- prirast	9,4	4,1	15,2	12,6	–	4,8	10,1	2,7
4. Švedska								
- natalitet	37,1	31,4	31,8	25,6	18,1	14,5	15,5	13,9
- mortalitet	26,3	24,4	21,7	14,6	12,0	11,7	9,8	11,0
- prirast	10,8	7,0	10,1	11,0	6,1	2,8	5,7	2,9

a) Podaci od 1751. do 1929. odnose se na Englesku i Wales, a nakon 1935. na Veliku Britaniju.

Izvor: C. Cipolla, "The Economic History of World Population", op. cit. str. 84-85. za razdoblje 1751-1929; podaci za razdoblje 1935-1939. godine iz Statističkog godišnjaka Jugoslavije; za razdoblje nakon 1950. podaci iz UN Demographic Yearbook 1980. i podaci Council of Europe, Strasbourg 1994, 1995 i 1996.

u zemljama Zapadne i Sjeverozapadne Europe događala usporedo s njihovim gospodarskim razvitkom i bila umnogome njegov daljnji stimulans. Tranzicija mortaliteta u tim zemljama odvijala se kao *tzv. spontana tranzicija*, uvjetovana vlastitim razvojem tih zemalja, napose vlastitim postupnim napretkom medicine, biologije, farmakologije. Osim toga, događa se to u vrijeme kad su prekomorske zemlje vodile "otvorenu" politiku migracije, tj. "uvozile" velik broj ljudi upravo iz europskih zemalja, dakle u doba velike emigracije iz Europe u prekomorske zemlje, što je uvelike olakšalo demografski pritisak u zemljama Europe.

(c_2) CENTRALNA TRANZICIJSKA PODETAPA – TRANZICIJA NATALITETA

Smanjivanje mortaliteta s visoke razine karakteristične za predtranzicijsku etapu razvitka stanovništva povlači za sobom, nakon određenog vremena, smanjivanje nataliteta. Time u okviru cjelokupne etape demografske tranzicije nastupa tzv. **centralna tranzicijska podetapa**, ili razdoblje u kojem započinje smanjivanje nataliteta. U demografskoj se teoriji *stopa nataliteta od 30 promila smatra graničnom stopom za prijelaz iz rane u centralnu tranzicijsku podetapu.*[51] Tranzicija nataliteta kao središnji proces demografske tranzicije predstavlja z a m j e n u umjereno visokog "prirodnog fertiliteta" s niskim "kontroliranim fertilitetom" izraženim u modernim, postindustrijskim društvima putem primjene sredstava kontracepcije, (Coale, 1987:795). Prema tome, u centralnoj tranzicijskoj podetapi se o b j e sastavnice prirodnog kretanja stanovništva nalaze u p r i j e l a z u s visoke na nisku razinu. Međutim, tendencija smanjivanja stope nataliteta u ovoj podetapi ne znači istodobno smanjivanje stope prirodnog prirasta; redovito je pad stope mortaliteta u početku nešto strmiji nego pad stope nataliteta, tako da razdoblje povećanja stope prirodnog prirasta, razdoblje "demografske ekspanzije", traje u centralnoj podetapi još neko vrijeme nakon što je stopa nataliteta započela svoj pad, a tek zatim otpočinje postupno smanjivanje stope prirodnog prirasta.

Na prvom mjestu valja napomenuti u literaturi inače rijetko spominjanu činjenicu (vjerojatno nedovoljno zapaženu) da je u nekim područjima u *Zapadnoj Europi u 19. stoljeću* ***prije*** *nego što je započeo opći, glavni tijek smanjivanja nataliteta/fertiliteta, odnosno proces tranzicije nataliteta, – u kratkom razdoblju, nastupio* ***porast*** *bračnog fertiliteta*. Došlo je do porasta fertiliteta kod udatih žena nakon što je već dostignut njihov željeni broj djece. E. van de Walle tu je pojavu nazvao **fenomen "skijaškog skoka"** (van de Walle, E., 1974). Takav kratak porast nataliteta u roku od jedne do dvije godine dogodio se prije glavnog pada nataliteta npr. u nekim područjima Francuske, Danske, Njemačke, Italije, Engleske i Walesa. (Zapažen je i u zemljama u razvoju u 1950-tim godinama i to u Koreji, Taiwanu, nekim područjima centralne Azije i zapadne Afrike).

Postavlja se pitanje čime je uvjetovan "fenomen skijaškog skoka" kod nataliteta? – Uvjetovan je skraćivanjem ili manje intenzivnim dojenjem, smanjenjem broja odvajanja supružnika zbog smanjenja sezonske migracije, napuštanjem običaja poslije porođajne apstinencije (Coale, 1983). Petersen smatra da je početak industrijalizacije "potkopao" ranije institucionalne prepreke odnosno ograničenja porastu fertiliteta (kasnije ulaženje u brak, neženstvo, potreban miraz za nevjestu), pa da je uslijed toga u početku natalitet počeo rasti. Smatra se također da je povećanje dohotka, poboljšanje higijenskih uvjeta i osobito smanjenje mortaliteta u prvo vrijeme

[51] Prema; United Nations, Population Division, UN Population Bulletin, No. 7., New York, 1965.

djelovalo na porast nataliteta, jer je više djece preživjelo uslijed pada mortaliteta (Dyson, Murphy, 1985; Chesnais, 1992).

No, *glavni proces koji obilježava centralnu tranzicijsku podetapu je,* kako smo već istakli, *smanjivanje nataliteta kao dugoročna tendencija.* Istraživanja zadnjih tridesetak godina, osobito istraživanja koja je vršio američki demograf Ansley Coale[52] pokazuju da je Zapadna Europa prošla kroz ***dvije tranzicije u sferi nataliteta tj. kroz dva razdoblja smanjivanja nataliteta*** i to: (a) ***prva tranzicija,*** dogodila se znatno prije Industrijske Revolucije, a njezin sadržaj čini snižavanje fertiliteta ovisno o promijenjenim obilježjima bračnosti (nupcijaliteta): prijelaz s ranog i univerzalnog tipa bračnosti[53] na karakterističan zapadnoeuropski tip braka (kasna dob stupanja u brak, visok udio neženstva).[54] Coale ovu tranziciju naziva ***"maltuzijanska tranzicija"***, jer je Malthus preporučivao kasniju dob ulaska u brak i neženstvo kao univerzalna sredstva snižavanja fertiliteta; (b) ***druga tranzicija*** dogodila se u većini europskih zemalja u drugoj polovici 19. stoljeća, a njezin sadržaj čini *smanjivanje bračnog fertiliteta.* Coale ju naziva ***"neomaltuzijanska tranzicija"***, jer snižavanje fertiliteta veže prvenstveno uz proširenje primjene sredstava kontrole rađanja u braku koja su preporučivali neomaltuzijanci.[55]

Povezano uz prvu, tj. "maltuzijansku tranziciju" nataliteta u zemljama Zapadne Europe, valja naglasiti da je u povijesnoj demografiji tih zemalja poznata i podacima podkrijepljena činjenica o *umjereno visokoj* (u odnosu na današnje zemlje u razvoju relativno niskoj) *razini stope nataliteta zemalja Zapadne Europe u 18. i 19. stoljeću.*[56]

Iako su u etapi predtranzicije, a donekle još i u ranoj podetapi procesa demografske tranzicije, biološki čimbenici bili bitna odrednica razine nataliteta/fertiliteta, natalitet su u zapadnoeuropskim zemljama ***ograničavali*** i mnogi nebiološki odnosno društveni čimbenici (institucionalni i tradicijski). Postavlja se s time u vezi pitanje, koji su društveni čimbenici u Zapadnoj Europi tada djelovali na rano ograničavanje fertiliteta, tj. na "maltuzijansku tranziciju".

---

[52] Ansley J. Coale, "The Demographic Transition", International Union for the Scientific Study of Population, International Population Conference, Volume I., Liege 1973., (str. 53-71).

[53] Pod pojmom univerzalna bračnost podrazumijevaju se općenito ženidbe koje nisu ograničavane posebnim restrikcijama, prethodnim uvjetima (miraz, imovinsko stanje i sl.).

[54] Vidjeti, Landry, A., La Revolution Démographique, 1934, op. cit; Hajnal, J., European Marriage Patterns in Perspective", u knjizi Glass – Eversley, "Population in History", op.cit.; – Također: Demeny, P., "Early Fertility Decline in Austria-Hungary: Lesson in Demographic Transition", Population and Social Change, London 1972; van de Walle, E., Knodel, J., 1967; Coale, A., 1983 i 1986; također, Chesnais, 1992.

[55] Prema neomaltuzijanskoj doktrini dat je naziv "neomaltuzijanska tranzicija".

[56] Oko 1880. žene su u većini zemalja Zapadne Europe mogle očekivati da do kraja svog fertilnog razdoblja rode 6 do 8 djece pod uvjetom da su se udale u svojim ranim 20-tim godinama, i da su doživjele kraj fertilne dobi (49 godina). – Međutim, tada je udana žena prosječno imala znatno manje djece, jer se većina njih udavala kasno, a neke su umrle ili su postale udovice (kojima je bila zabranjena ponovna udaja) prije završetka fertilnog razdoblja. Važno je naglasiti da se između 10% i 25% žena uopće nisu udavale, pa nisu niti mogle ostvariti svoju plodnost. (Prema: van de Walle, E., Knodel, J., 1980., op.cit.). – Studija fertiliteta za Nizozemsku potvrđuje "Hajnalove karakteristike europske bračnosti", s tim da se prosječna dob ulaska u brak u Nizozemskoj kretala oko 28-29 godina, a počela se smanjivati tek oko 1860-tih godna (van Popel, F., Trouven in Netherland: Ein historisch – demographische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw, Wageningen, 1992).

Na rano ograničenje nataliteta u zapadnoeuropskim zemljama u predtranziciji a naročito u ranoj tranzicijskoj podetapi djelovale su *četiri* grupe čimbenika: (1) običaji ženidbe i restriktivni ženidbeni uvjeti[57] (kasna dob stupanja u brak, potreban miraz za nevjestu, završen zanat za mladoženju); (2) visok udjel samaca (neoženjeni i neudate) te zabrana ponovne udaje udovica;[58] (3) produženje intervala između sukcesivnih rađanja, koje se postizavalo raznim metodama (produženo dojenje, seksualni tabu za vrijeme dojenja i sl.) (Freedman, 1963; Hajnal, 1965; Beaver, 1975; Coale 1983, 1986; Petersen, 1986; Chesnais, 1992);[59] (4) namjerni prekidi trudnoće (pobačaji) praćeni porastom smrtnosti žena u fertilnoj dobi, kao i primjena tradicionalnih metoda ograničavanja rađanja (primarno coitus interruptus-a).

U to su vrijeme navedeni običaji i institucije (običajne i pravne), koji su ograničavali natalitet, bili često objektivno uvjetovani nedostatkom obradive zemlje (naročito u nekim zemljama, npr. Bavarska) te institutom nasljednog prava koje je favoriziralo mušku djecu (često samo sina prvjenca). I u nekim našim krajevima (npr. u Slavoniji) nastojalo se jednim djetetom ("einkinder sistem") osigurati nedijeljenje imanja (Sremac, 1941).

Znači prema tome da je i u predtranzicijskoj etapi i u ranoj tranzicijskoj podetapi u Zapadnoj Europi bila poznata praksa ograničavanja nataliteta raznim metodama, izravnim i posrednim, odnosno da nisu jedino, iako su pretežno, biološki čimbenici određivali predtranzicijsku i rano tranzicijsku visoku razinu nataliteta, kao što pokazuju gornji primjeri.

Ove dvije tranzicije nataliteta pokrenute su *različitim društvenim motivima*. Prva tranzicija, pretpostavlja promjene u društvenim normama u vezi sa sklapanjem braka tj. uvođenje različitih restrikcija, prethodnih uvjeta koje treba ispuniti da bi se brak mogao sklopiti, pa preko tih restrikcija djeluje na smanjenje nataliteta. Ali restriktivni uvjeti ženidbe i druge društvene norme te prve tranzicije nataliteta, "maltuzijanske tranzicije", iako pokazuju određeni učinak u smanjivanju nataliteta (pad stope nataliteta sa razine 40 promila na razinu do graničnih 30 promila), – u cjelosti pokazuju limitirani učinak na smanjivanje nataliteta. Druga "neomaltuzijanska tranzicija", tj. ograničavanje rađanja u braku, ima znatno jači učinak. Jer ona je odraz d o b r o v o lj n o g ograničenja tj. smanjivanja nataliteta i to u braku, što je – kako ćemo kasnije vidjeti – vrlo složen proces, povezan uz mnoge socio-psihološke, socio-kulturne, gospodarske, zdravstvene i druge činitelje i promjene.

---

[57] Još 1934. godine Landy napominje da su restriktivni uvjeti ženidbenika, koji su smanjili stopu bračnosti, djelovali posredno na smanjenje fertiliteta u Francuskoj. Pri tome naglašava da uspostavljanje običaja koji ograničavaju ženidbu obilježava tzv. "intermedijarni režim reprodukcije" u odnosu na "primitivni top". Također napominje da su takvi ženidbeni uvjeti biti odgovor društva na tada nastalo smanjenje mortaliteta (Landry 1934).

[58] Petersen ističe da su mnoge značajke predtranzicijskog agrarnog društva u zemljama Zapadne Europe djelovale na ograničavanje rađanja "putem izravnog djelovanja na stopu bračnosti, a imale su isto tako efikasan učinak, kao i mnoga sredstva kontracepcije" (Petersen, 1986:218). Njegovo mišljenje dijele i mnogi drugi autori, ali uz znatno slabiji naglasak na "efikasnost učinka" tadašnjeg sustava ograničavanja rađanja primarno preko restriktivnih uvjeta ženidbe u odnosu na moderan način, putem primjene sredstava kontracepcije.

[59] To vrijedi za zemlje Zapadne Europe toga doba, ali ne i za Rusiju i istočne regije.

Razdoblje smanjivanja nataliteta ispod razine "granične" stope između visokih i niskih stopa nataliteta tj. ispod razine stope od 30 živorođenih na 1000 stanovnika ("druga tranzicija" po Coaleu), nastupilo je za većinu zemalja Zapadne Europe u drugoj polovici 19. stoljeća i trajalo do otprilike tridesetih godina našeg stoljeća. Slijedeća tablica pokazuje približna razdoblja u kojima su se stope nataliteta smanjile ispod razine od 30 promila. Pokazuje se da se u raznim zemljama ona smanjivala u raznim razdobljima, ovisno o determinirajućim čimbenicima. Pored općih čimbenika, za pad nataliteta ispod te "kritične" razine važnu ulogu imali su i specifični čimbenici. (Vidjeti tablicu br. 9.).

Tablica br. 9.

DESETLJEĆA TRANZICIJE NA NIŽI NATALITET

RAZDOBLJE	ZEMLJA
1830-1840.	Francuska
1840-1850.	Irska[60]
1880-1890.	Švicarska, Belgija
1890-1900.	Švedska, Danska, Engleska i Wales, Škotska, Australija, Novi Zeland
1900-1910.	Holandija, Norveška, SAD[61]
1910-1920.	Kanada, Finska, Austrija, Mađarska, Čehoslovačka
1920-1930.	Italija, Španjolska, Portugal
1930-1940.	Poljska, Bugarska, Rumunjska
1940-1950.	SSSR
1950-1960.	Japan, Hrvatska, Slovenija

Izvor: Norman B. Ryder: "Fertility in Developed Countries During the Twentieth Century", World Population Conference, Belgrade 1965, United Nations, Vol. II., New York 1967.; Wertheimer-Baletić, Stanovništvo SR Hrvatske - Studije, Zagreb 1971.; Gelo J., Demografske promjene u Hrvatskoj, 1780-1980, op.cit.

Pitanje koje se s time u vezi postavlja je sljedeće: *koji su bili bitni opći čimbenici smanjivanja nataliteta u današnjim razvijenim zemljama u centralnoj tranzicijskoj podetapi razvitka njihovog stanovništva?* Smanjenje nataliteta u tom je razdoblju ovisilo o mnogim gospodarskim i socijalnim promjenama. *Od primarne važnosti bio je utjecaj industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja, kao bitnih segmentarnih procesa ukupnog procesa modernizacije društva na promjene karakteristika obitelji, koja je u poljoprivredi bila osnovna jedinica proizvodnje.* U uvjetima dominacije industrijskog načina proizvodnje ona prestaje egzistirati kao osnovna zajednica proizvodnje, u kojoj su se često svi njezini članovi našli zajedno na poslu i međusobno podijelili rad prema svojim mogućnostima (fiziološka podjela rada, na bazi starosti

[60] Pad nataliteta u Irskoj, koji je nastupio u desetljeću 1840-1850. treba promatrati u vezi s "valovima" emigracije iz ovog tradicionalnog emigracionog područja.

[61] SAD su između ovih zemalja posljednje po redu gdje je natalitet pao na razinu ispod 30 promila. Još 1910. godine stopa nataliteta iznosila je 30,1 promila, a 1915. godine 25,0 promila.

i spola). Obitelj u uvjetima industrijske proizvodnje, tvorničkog rada, ostaje još samo zajednica potrošnje i odgoja djece, dok istovremeno znatno rastu troškovi "privođenja" djece u radno sposobnu dob, osobito troškovi školovanja djece. Promjene uvjeta i organizacijskih oblika proizvodnje i potrošnje u navedenim zemljama prate *istovremene postupne promjene u društvenom i ekonomskom položaju žena*, koje se sve više zapošljavaju izvan kuće, u nepoljoprivrednim djelatnostima i zanimanjima, a osobito u tercijarnom sektoru. Povezano s time, dob sklapanja braka pomiče se naviše pa se skraćuje "razdoblje fertilnosti", što je, kako smo vidjeli, u zapadnoeuropskim zemljama bio jedan od specifičnih čimbenika snižavanja nataliteta.[62] Osim toga, klimi smanjivanja fertiliteta pridonijela je i institucionalno-zakonska osnova posebno zabrana dječjeg rada i uvođenje općeobaveznog školovanja. – Također, usporedo s gospodarskim razvitkom i društvenim napretkom, roditelji postaju sve manje ovisni o potpori djece u starosti zbog novih oblika društvene potpore starijim ljudima na temelju njihova rada u prošlosti (mirovine, zdravstvena zaštita, osiguranje), tj. institucija koje su u suvremenom društvu zamijenile tradicionalnu pomoć djece ostarjelim roditeljima (Coale, 1987). – Istodobno je na smanjivanje nataliteta djelovala u mnogim zemljama trka za standardom i višim društvenim položajem, kao i proces jačanja pojedinca u odnosu na obitelj, novi svjetonazori ("sekularizacija") koji naglašavaju važnost racionalnosti u reprodukcijskom ponašanju, pri čemu Notestein eksplicite ističe mnoge socio-kulturne i socio-psihološke činitelje tranzicije nataliteta.[63] *Svi su ti čimbenici, zajedničkim djelovanjem, uvjetovali* ***promjene*** *u stavovima i motivaciji prema broju djece u obitelji i sklonosti ka rađanju.*

Ali pored mnogih navedenih nedemografskih, društvenih čimbenika, na smanjivanje nataliteta u centralnoj tranzicijskoj podetapi, djelovao je i jedan "čisto" demografski čimbenik i to smanjivanje mortaliteta (naročito mortaliteta dojenčadi i male djece), koji je dao prvi poticaj smanjivanju tj. tranziciji nataliteta, a koji je i sam odraz općeg društvenog naročito zdravstvenog napretka. Smanjivanje smrtnosti uz održanje istog nataliteta rezultiralo je naime *u svakoj obitelji* povećanim brojem djece koju je trebalo prehraniti, školovati, privesti do radne dobi – a sve to u uvjetima rastuće proizvodnosti rada u poljoprivredi i premještanja težišta proizvodnje izvan sitnog, obiteljskog gospodarstva, u kojim se uvjetima sve više smanjivala važnost djece kao radne snage. – Razlog za stvaranje manjih obitelji sadržan je

---

[62] Prosječna dob nevjeste pri prvoj udaji bila je u Francuskoj potkraj 18. stoljeća oko 25 godina (koja se zadržala i u 20. stoljeću). U Nizozemskoj je prosječna dob navjesta u 19. stoljeću iznosila oko 28,5 godina (van Popel, 1992). U 1930. godini u Nizozemskoj od ukupnog broja žena od 25 do 29 godina njih 38% bilo je neudanih, u Engleskoj 41%, u Švićarskoj 48%, u Norveškoj 52%. Istodobno ih je u Koreji bilo 1%, u Indiji 2%, u Formozi 4%, u Japanu 8,5%. (Podaci iz: F. Osborn, Esej, u knjizi "Three Essays on Population", Mentor Books, 1960).

[63] Notestein je 1953. godine pisao da "novi ideal" male obitelji izrasta iz "industrijsko-urbanog društva", ali da urbanizacija nije "magičan" faktor smanjenja nataliteta, već da se ono događa u varirajućim uvjetima. Kao relevantne činitelje, koji djeluju u tom okviru pored industrijalizacije i urbanizacije, on ističe: razvoj individue u odnosu na obitelj, nove svjetonazore koje sa sobom nosi društveni prosperitet (svjetovnost i racionalnost), širenje javnog obrazovanja, poboljšanje zdravlja, jačanje uloge žene u radu izvan domaćinstva u odnosu na njenu ulogu u reprodukciji (Notestein, 1953, str. 13-31).

dakle već u ekonomskim i psihološkim posljedicama smanjivanja mortaliteta uopće a dječjeg posebno. Sve su te promjene primarno zahvatile i izravno tangirale gradsko stanovništvo viših i srednjih dohodovnih grupa koje je uglavnom poznavalo tadašnje metode kontrole rađanja i svjesno ih se pridržavalo, a tek zatim se proširile na ostalo stanovništvo.

Prema tome, *smanjivanje nataliteta je vrlo složen proces, nezamisliv bez radikalnih gospodarskih i društvenih promjena (tj. napretka)* koje sobom nosi društveni razvoj u najširem značenju toga pojma.[64] *Industrijalizacija, urbanizacija i širenje obrazovanja, glavni su čimbenici smanjivanja tj. tranzicije nataliteta u zapadno europskim zemljama u doba njihove cetralne tranzicijske podetape.* To međutim, ne znači da u pojedinim od tih zemalja, u specifičnim uvjetima njihova razvitka, nisu djelovali i neki *specifični, za to područje karakteristični čimbenici.*

Među n o v i j i m istraživanjima tranzicije nataliteta i uvjeta u kojima se ona odvijala u zapadnoeuropskim zemljama u 18. i 19. stoljeću *najveće istraživanje* predstavlja tzv. Princetonski projekt, koji je poduzeo Odjel za istraživanje stanovništva Univerziteta u Princetonu (SAD) već početkom 1960-tih godina. Ono se odnosi na oko 700 provincija i "departmana" u zemljama Zapadne Europe od vremena koje omogućavaju dostupni podaci, pa sve do razdoblja u kojem je u pojedinoj zemlji zabilježeno znakovito smanjenje bračnog fertiliteta (za 50% i više) (Coale, Cotts Watkins, 1986).[65] To je istraživanje empirijski potvrdilo *temeljnu pretpostavku teorije demografske tranzicije o povezanosti smanjenja nataliteta s procesima industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja, jer se pokazalo da je smanjivanje nataliteta započelo prvenstveno u onim "provincijama" koje su bile industrijalizirane i urbanizirane, s niskim postotkom nepismenih i s niskom stopom mortaliteta dojenčadi* (Coale, Cotts Wotkins, 1986:440).

Ali to je istraživanje pokazalo i određene iznimke i upozorilo na neke dodatne relevantne čimbenike koji su djelovali u pojedinim zemljama, *u posebnim prilikama,* na smanjivanje nataliteta u tim zemljama. Tako je npr. smanjenje bračnog fertiliteta zabilježeno već oko 1800 u *nekim "departmanima" Francuske*[66] i to s pretežno seoskim, nisko obrazovanim stanovništvom, koje je imalo i visoke stope mortaliteta dojenčadi. – Ilustrativan je zatim primjer *Engleske* u 19. stoljeću koja je kao kolijevka Industrijske Revolucije imala relativno visok udjel nepoljoprivrednog i urba-

---

[64] Chesnais pod pojmom "razvoj" podrazumijeva i mnoge "kvalitativne elemente" kao što su: kultura, ekonomija, ishrana, zdravlje, očekivano trajanje života, političko-demografske vrednote (Chesnais, op.cit., 1992., str. 23).

[65] U cjelosti je istraživanje objavljeno u knjizi A. J. Coale, S. Cotts Watkins (editors), The Decline of Fertility in Europe, Princeton University Press, Princeton 1986. – Kako je istraživanje započelo 1963., to je A. Coale postupno objavljivao i nalaze iz tog istraživanja. Otuda serija njegovih radova upravo iz tematike koja obrađuje demografsku tranziciju, osobito tranziciju nataliteta.

[66] Iako literatura o demografskoj tranziciji ističe uglavnom Francusku kao zemlju u kojoj je natalitet prvo počeo opadati, neka novija istraživanja ističu primjer Finske u kojoj je natalitet počeo padati već 1770-tih godina i to u uvjetima dominacije seoskog stanovništva. Tome je pridonijela primarno promjena karakteristika ženidbe (prijelaz s ranih, univerzalnih ženidbi na kasne ženidbe) kao i porast broja neudatih/neoženjenih osoba. Radi se prema tome o *"multuzijanskoj tranziciji"* (Lutz, W., Factors Associated with Finnish Fertility Decline since 1776", Population Studies, Vol. 41., No. 3/1987, London; također van Popel, op.cit.).

nog stanovništva, a počela je smanjivati natalitet kasnije nego Francuska (u kojoj je to stanovništvo bilo po broju i udjelu manje).[67] – Ili, ima primjera da je čimbenik dominacije "kućne industrije" *u nekim "departmanima"* Francuske bitno uvjetovao visok natalitet još u 19. stoljeću, zbog znatnih potreba za obiteljskom radnom snagom. – Navedeno istraživanje pokazuje u nekim sredinama (*npr. u nekim "departmanima" Belgije*) djelovanje specifičnih čimbenika na smanjenje bračnog fertiliteta, kao što su: oskudica obradive zemlje, kulturno naslijeđe (tradicija i običaji), utjecaj religijskih dogmi, promjene svjetonazora vezano uz prodor modernih ideja (trendovi sekularizacije).[68] (Coale, Cotts Watkins, 1986).

Slijedi prema tome zaključak da je *tranzicija nataliteta u centralnoj tranzicijskoj podetapi, nastupila* ***primarno*** *u sklopu ukupnog procesa modernizacije i njegovih segmentarnih procesa – industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja, ali da u* ***specifičnim*** *socio-ekonomskim i socio-kulturnim uvjetima, djeluju i dobivaju ponder primarnog čimbenika pojedini* ***specifični*** *čimbenici i prilike.* To nameće svakom pojedinačnom istraživanju potrebu *konkretizacije analitičkog okvira istraživanja tranzicije nataliteta* (Wrigley, 1985; Hollingsworth, 1969; Laslet, 1965; Coale, Cotts Watkins, 1986.). *Valja također zaključiti da tranziciju nataliteta uvjetuje istovremeno djelovanje mnogih čimbenika (gospodarskih, socijalnih, socio-kulturnih, socio-geografskih), među kojima primarno djelovanje imaju čimbenici modernizacije.*

Neke teorije o smanjivanju nataliteta i njegovim odrednicama

Na osnovi *specifičnih* gospodarskih, društvenih, socio-psiholoških i drugih prilika koje su djelovale na tranziciju nataliteta u pojedinim zemljama, *pojedini autori kao* ***bitan****m faktor te tranzicije ističu jedan ili drugi fenomen. Postoji* ***nekoliko teorija*** *koje na temelju različitih čimbenika ili prilika nastoje objasniti bitne uzroke smanjivanja nataliteta/fertiliteta u današnjim razvijenim zemljama u etapi njihove demografske tranzicije, napose u njezinoj centralno-tranzicijskoj podetapi.* Ovdje ćemo se ukratko osvrnuti na bitne postavke i zaključke nekolicine relevantnih teorija, kao što su teorija socijalne kapilarnosti A. Dumonta, teorija "tijeka bogatstva" J. Caldwella, teorija "multifaznog odgovora" K. Davisa i druge, koje ćemo ovdje ukratko prikazati.

1. ***R. Cantillon*** je oko 1730., u svojoj knjizi Opća rasprava o prirodi trgovine,[69] pokušao objasniti rani pad nataliteta u Francuskoj svoga doba, koji su uvjetovale

---

[67] Ne treba zaboraviti da je u Švicarskoj, već oko 1800. godine ženevska buržoazija prakticirala "kontrolu bračnog fertiliteta" (Henry, 1956), dakle da je imala "neomaltuzijansku tranziciju".

[68] Poznato je da je Francuska Revolucija (1789. godine) donijela sa sobom prodor novih, liberalnih slobodnih ideja, napose o emancipaciji žena.

[69] R. Cantillon, Opća rasprava o prirodi trgovine, prijevod, CEKADE, Zagreb 1992., str. 66-67. Taj je rad Cantillon objavio oko 1730. (točna godina nije poznata). On je tu zapravo objašnjavao za Francusku, prvu tranziciju ("maltuzijansku tranziciju"), a razmatrao je posebno čimbenike ograničavanja fertiliteta (kasne ženidbe i neženstvo).

kasne ženidbe, relativno visok udjel neženja/neudatih i promjena reprodukcijskog ponašanja u braku. Cantillon neženstvo kod nižih slojeva društva tumači ekonomskim i socio-psihološkim motivima, tj. željom pojedinca da ne osiromaši, "da ono malo što ima" očuva kako bi održao svoj standard. Razlog ograničenju fertiliteta u braku, koji rezultira manjim brojem djece, tumači željom roditelja da svojim potomcima osiguraju održanje *iste razine standarda kakvu imaju i oni, njihovi roditelji*, tj. *željom da njihovi potomci ne osiromaše*. Dostignuta razina standarda roditelja je dakle, prema Cantillonu, svojevrsna granica razmnožavanja, tj. broja djece u obitelji.

2. Francuska je i u 19. stoljeću pružala plodnu podlogu za sociološka ispitivanja demografskih fenomena. U njoj je stopa prirasta od 1850. do 1900. (i dalje) bila vrlo niska i u prosjeku je oscilirala oko nule. Francuz ***Arsene Dumont***[70] u to je vrijeme ukazao na uvjetovanost smanjenog nataliteta naporima za postizavanje višeg socijalnog statusa, odnosno željom za "prebacivanje" iz niže društvene klase u višu. Njegova teorija poznata je pod imenom "*teorija socijalne kapilarnosti*". – Ova se teorija temelji na analogiji s poznatim fenomenom fizike u vezi s napetošću na površini tekućine: ako se jedna cjevčica postavi okomito u posudu s tekućinom, tada će tekućina u cjevčici porasti iznad razine u posudi: što je cjevčica uža – rast tekućine u njoj je viši. – U želji za poboljšanjem socijalnog statusa, odnosno za prijelazom iz niže u višu klasu – mogućnost koja je u Francuskoj toga doba objektivno postojala, – pojedinac postaje nezainteresiran za vlastitu reprodukciju, a okupiran jedino mogućnošću uspona na društvenoj ljestvici. Dumont je vjerovao u zakonitost "socijalne kapilarnosti" u pogledu djelovanja na broj rađanja, pa je isticao: "Ono što je sila teže u fizici, to je kapilarnost u socijalnom poretku". Zbog toga je pad stope nataliteta u Francuskoj toga doba objašnjavao direktno "penjanjem", odnosno prijelazom ljudi iz nižih u više društvene slojeve.[71] Ta je teorija obrazložena u knjizi "La Morale basée sur la démographie" ali nije za života autora privukla pažnju javnosti. Danas se u demografskoj teoriji smatra da je čimbenik socijalne mobilnosti u gore iznesenom smislu mogao i može imati važno djelovanje na razinu fertiliteta u onim društvima (poput Francuske 19. stoljeća) u kojima je prijelaz iz niže u višu socijalnu grupu, klasu, objektivno moguć.

Takvo je stanovište već 1874. anticipirao *F. Bertillon*[72] kada je pisao da ambicije za društvenim usponom u otvorenom društvu poput francuskog, djeluju na smanjenje broja djece u obitelji. A društveni uspon, prijelaz iz niže u višu klasu,

---

[70] Arsene Dumont (1849-1902) bio je jedno vrijeme profesor na Univerzitetu u Strasbourgu, a kasnije je radio u državnoj službi uz nisko plaćeni posao. Bio je, kako kaže Colin Clark, "karikatura tipičnog Francuza svog vremena", neoženjen, posjednik malog naslijeđenog kapitala, ubijeđeni ateist. Život je okončao samoubojstvom, u siromaštvu, nemajući čime platiti račune u hotelu. Najpoznatiji radovi A. Dumonta su: "Dépopulation et civilisation", Etude démographique, Paris 1890, te "Natalié et democratie", Conferences faites a l'Ecole d'anthropologie de Paris, Paris 1898.

[71] Prema W. S. Thompsonu – D. T. Lewisu: "Population Problems", op. cit., te Colinu Clarku: "Population Growth and Land Use", (op. cit.).

[72] Vidjeti, Bertillon, A., "Natalite", u Dictionaire encyclopedique dés Sciences Médicales, Paris 1874.

pridonosi boljitku potomaka tj. njihovom većem životnom standardu, ističe Bertillon.

Francuski ekonomist ***P. Leroy-Beaulieau*** (1913.) iako pretežno zastupa ekonomsku teoriju fertiliteta, također smatra da je razina fertiliteta u društvu pod stalnim pritiskom "društvenih ambicija i želje za ugodnim životom i luksuzom", što onda dovodi do manjeg broja djece u obitelji.[73]

Zanimljivo je da se pad fertiliteta u SAD u drugoj polovici 20. stoljeća,[74] uvelike objašnjava u vezi s postojećim aspiracijama i mogućnostima za postizanje višeg materijalnog i socijalnog statusa. Američki ekonomist ***J. S. Duesenberry***, protagonist teorije potrošačkog ponašanja, bazirane na tzv. efektu demonstracije, ističe da želja za većom potrošnjom i višim standardom ide usporedno sa smanjivanjem veličine obitelji, jer po broju članova manje obitelji lakše dostižu viši ekonomski i socijalni status.[75]

3. Sljedeća grupa teoretičara, uglavnom sociologa i ekonomista, *primarnu ulogu u snižavanju fertiliteta pripisuje promjenama u stavovima i motivima u pogledu veličine obitelji, promatrajući ih kao odraz promjena nastalih gospodarskom, tehničkom i tehnološkom revolucijom.*

U vezi s tim, mnogi od njih (kao Notestein, Thompson, Kirk, Coale, Stolnitz, Pavlik, Chesnais) ističu da su upravo *industrijalizacija i urbanizacija onaj sveobuhvatni čimbenik smanjivanja fertiliteta, koji u sebi agregira niz drugih čimbenika* (kao širenje obrazovanja, zapošljavanje žena izvan kuće, promjenu uvjeta života obitelji prijelazom iz sela u grad, slabljenje utjecaja tradicije i običaja, zakonsku legislativu, sl.).[76] To je ujedno i temeljna pretpostavka teorije demografske tranzicije, pa stoga ne začuđuje da su među gore navedenim autorima većina autora protagonisti te teorije.

Dakle, većina europskih pisaca, od Landry-ja do Sauvy-ja preko Momberta, Wolfa i drugih, smatra da glavni uzrok pada nataliteta leži u spletu *složenih uvjeta i isprepletenih uzroka među kojima promjena motiva, stavova i vrijednosti ima vrlo*

---

[73] Vidjeti, Leroy – Beaulieu, P., La Question de la population, F. Alean, Paris 1973.

[74] Vidjeti: Irene B. Taeuber, "Demographic Transition and Population Problems in the United States", The Annals Academy for Social and Political Sciences, 1967. Vidjeti također, Hankins F. H., "Does advancing civilisation involve a decline in natural fertility?", Publication of the American Sociological Society (U.S.A.), Vol. XXIV, No. 2., May 1930; – Spengler J. J.: "France Faces Depopulation", Duke University Press, Durham, N. C. 1948. (revidirano i prošireno izdanje 1978.).

[75] James S. Duesenberry, "Income, Saving and Theory of Consumer Behaviour", Harvard University Press, Poglavlje III, Fourth Printing, 1962.

[76] F. W. Notestein, Dudley Kirk i Sheldon Segal zastupaju sasvim određeno i jasno takvo stanovište u radu, "The Problem of the Population Control", u knjizi "Population Dilemma" (P.M. Hauser edited), op.cit., 1965. Slično stanovište zauzimaju i drugi autori u ovoj knjizi: A. J. Coale, H. F. Dorn, P.M. Hauser. Horace Belshaw također se priklanja ovom stajalištu u knjizi: "Population Growth and Level of Consumption", Alenn and Unwin, London 1956. To stanovište u potpunosti zastupaju i Z. Pavlik (1986.) i J. C. Chesnais (1992). Ono je također zastupljeno u poznatoj publikaciji UN-a, Population Division, The Determinants and Consequences of Population Trends, Vol. I., Second Edition, New York 1973, kao i u publikaciji UN-a, Socio-economic Development and Fertility Decline, Review of Some Theoretical Approaches, New York 1990.

važnu ulogu. Manji broj teoretičara, pripisuje, međutim, promjenama stavova i tradicionalnih vrijednosti relativno samostalno značenje u odnosu na promjene ekonomske prirode u pogledu nastalog smanjivanja fertiliteta,[77] što se zbog povezanosti niza činilaca u tom procesu ne da braniti. Tako Landry (1934.) smatra da je bitni uzrok pada fertiliteta "masovni pokret prema slobodi mišljenja" te napominje da je fenomen pada nataliteta u Francuskoj započeo istovremeno s početkom Francuske Revolucije. Za njega je "racionalizacija života" (koja nastaje u okviru pokreta slobode mišljenja) u svim područjima društvenog života, temeljni uzrok smanjivanja fertiliteta. – S time u vezi *Leroy-Beaulieu (1913)* uopćava uzroke pada nataliteta frazom da *demokratska civilizacija bitno djeluje na pad nataliteta,* pa time tom čimbeniku daje relativno samostalno značenje. Svakako je opravdanije i s obzirom na empirijske nalaze teorijski prihvatljivije konstatirati, kako to sadrži teorija demografske tranzicije, da ukupan proces m o d e r n i z a c i j e društva, koja kao širi pojam uključuje i civilizaciju, dovodi do tranzicije odnosno do smanjivanja nataliteta.

4. Osebujna i uvjerljiva je u tom kontekstu teorija prof. ***Kingsley Davisa***[78] prema kojoj je snižavanje fertiliteta primaran i izravan odraz smanjivanja smrtnosti. Tendencija smanjivanja smrtnosti koja ide zajedno s industrijalizacijom, uz održavanje visokog stupnja nataliteta, postavlja pred svaku obitelj problem porasta broja djece koji počinje sačinjavati rastuću prepreku poboljšanju ekonomskog, odnosno dohodovnog statusa obitelji. U takvim uvjetima redovito nastupa, upravo pod "pritiskom" smanjene smrtnosti na ograničene obiteljske fondove, promjena stavova obitelji prema broju djece koja uza se veže tzv. "multifazni odgovor". On se izražava promjenom reprodukcijskog ponašanja u širem i užem smislu i to putem kasnijeg ulaska u brak, primjenom kontracepcije u braku (tj. padom bračnog fertiliteta) i migracijom. Ti se "demografski odgovori" često događaju neposredno, pa im je tada djelovanje na pad fertiliteta – jače. – Kritičke primjedbe upućene Davisovoj teoriji uglavnom se svode na sljedeće: ako pad mortaliteta ide zajedno s industrijalizacijom, zašto onda proglasiti "isključivim prauzrokom" ograničavanja nataliteta jedino smanjivanje smrtnosti? Isto je tako moguće industrijalizaciju i prateće društvene promjene smatrati bitnim uzrokom tranzicije u sferi nataliteta. – Prof. K. Davis, međutim, insistirajući, po našem mišljenju opravdano, na snižavanju mortaliteta samo kao polaznoj karici u lancu faktora koji djeluju u tom pravcu, donekle slabi oštricu navedenog prigovora, premda prema našoj ocjeni, ipak ne inzistira dovolj-

---

[77] To su posebno Carr-Saunders, poglavlje IX u knjizi "World Population", op. cit., te R. R. Kuczynski, "Population Movements", Oxford University, Press 1939. Landry zastupa slično mišljenje (1934.).

[78] K. Davis: "The Theory of Change and Response in Modern Demographic History" u knjizi T.R. Ford - G. F. de Jong: "Social Demography", op. cit. str. 23-43, 1970. (Rad je prvi put publiciran 1963. u "Population Index", No. 4/1963.). Na takav efekt pada mortaliteta na fertilitet upozoravao je također Notestein naročito u radu "Economic Problems of Population Change", u knjizi "Proceedings of the Eight International Conference of Agricultural Economists", Oxford Univ. Press, London 1953.

no na uvjetovanosti tranzcije u sferi nataliteta društveno-gospodarskim promjenama.[79] Pri tome valja podvući da se Davisovo tumačenje odnosi na proces "spontane tranzicije mortaliteta", kakva je ona bila u zapadno-europskim zemljama. U današnjim zemljama u razvoju, koje obilježava "inducirana tranzicija mortaliteta", nije usljed "uvoza" medicinskih dostignuća iz razvijenih zemalja, došao do izražaja "multifazni odgovor" pada nataliteta na prethodni inducirani pad mortaliteta, pa je zato podetapa rane tranzicije relativno dugo trajala, odnosno u nekim zemljama (Crna Afrika) traje i dalje.

5. Sljedeće teorijsko objašnjenje snižavanja fertiliteta daje ***Raymond Pearl*** koji ističe da je pad fertiliteta bitno uvjetovan porastom gustoće stanovništva. U knjizi "The Natural History of Population" (1939) piše: "Što je viši stupanj industrijalizacije, urbanizacije i k o n s e k v e n t n o gustoće stanovništva.., niži je fertilitet i stopa rasta stanovništva i vice versa".[80] Mnogo ranije od Pearla slična razmatranja iznosi ***Michael Thomas Sadler*** (1780-1835.). Sadler je ekonomist, suvremenik Malthusa. On je isticao: "Plodnost ljudi je, ceteris paribus (uz ostale iste uvjete) u inverznom odnosu prema njihovoj gustoći".[81] Pearlova razmatranja uzimaju uglavnom u obzir situaciju u zemljama Zapadne Europe, koje su gusto naseljene. – Pokazalo se, međutim, da je do snižavanja fertiliteta tijekom demografske tranzicije došlo i u zemljama koje su relativno rijetko naseljene (SAD, Novi Zeland), pa se tom čimbeniku u suvremenoj teoriji ne pripisuje veće značenje.

6. ***Josué de Castro*** najeminentniji je suvremeni predstavnik teorije koja kretanje fertiliteta veže uz strukturu prehrane.[82] Ta teorija predstavlja svojevrsnu varijantu teorije ***Thomasa Doubledaya*** koji je u 19. stoljeću pokušao formulirati "prirodan zakon stanovništva".[83] J. de Castro je laboratorijskim ispitivanjima na pokusnim životinjama došao do hipoteze da veće učešće proteina u prehrani smanjuje plodnost i obratno. Iz toga izvlači zaključak, relevantan za nerazvijene zemlje, da bi u uvjetima veće opskrbljenosti stanovništva prehrambenim prvenstveno visokoproteinskim proizvodima, fertilitet automatski pao.

---

[79] Njemački pisac J. Wolf je još prije prvog svjetskog rata, analizirajući čimbenike pada nataliteta u Njemačkoj, ukazivao *prvenstveno na djelovanje pada mortaliteta*. (Wolf, J., Der Geburtenruckgang: Die Rationalisierung des Sexuallebens in unser Zeit, Fisher, Jena, 1912.).

[80] Citirano prema Horace Belshaw, op. cit. str. 26.

[81] M. T. Sadler "Ireland, Its Evils and Their Remedies", citirano prema W. S. Thompson-D. T. Lewis, "Population Problems", (op. cit., str. 38).

[82] J. de Castro, "The Geography of Hunger", Little and Brown Publishers, Boston, 1952. Pet godina kasnije pojavila se knjiga Jacoba Osera: "Must Men Starve?" (Abelard-Schuman, New York 1957) koja je pridružuje stavovima J. de Castra.

[83] Zanimljivo je podsjetiti da u osnovi identično shvaćanje iznosi u 19. stoljeću engleski ekonomist Thomas Doubleday, koji ističe da je porast broja ljudi u inverznom odnosu prema opskrbljenosti i kvaliteti prehrane, tako da što je bolja prehrana to je polaganiji porast stanovništva. (T. Doubleday: "The True Law of Population Shewn to be Connected with Food of People", op. cit.).

Kao osnovni kontraargument njegovoj tezi ističe se nemogućnost poistovjećivanja reprodukcije ljudi, koja je podvrgnuta kompleksnim nebiološkim utjecajima, s biološkom reprodukcijom ostalih životinjskih vrsta, te činjenica da niz istraživanja u SAD, skandinavskim i drugim zemljama pokazuje da je bolje prehranjena žena, uz iste ostale uvjete, sposobnija da rađa nego neishranjena osoba.

7. Među teorijama koje smanjivanje fertiliteta u etapi demografske tranzicije objašnjavaju efikasnošću primjene sredstava kontracepcije ističu se ***Henry Pratt Fairchild i William F. Ogburn***. Potporu svoje teze nalaze na primjeru Velike Britanije u kojoj je natalitet započeo svoj pad potkraj 19. stoljeća, a prema njihovom mišljenju zahvaljujući pronalasku djelotvornih sredstava kontracepcije. Njihova teorija počiva na nekoliko inače poznatih činjenica: stopa nataliteta počela je svoj pad u višim socijalnim slojevima, u gradu, dakle, upravo tamo gdje su postojale informacije i spoznaje o novim mogućnostima kontrole rađanja, a tek zatim je preko urbanih sredina postupno zahvaćala seoska područja. Tako je fertilitet započeo svoju opću tendenciju pada.[84]

Ne poričući važnost primjene suvremenih sredstava kontracepcije u snižavanju nataliteta, činjenica je da je to samo jedan od brojnih čimbenika koji je u okviru općeg procesa razvoja djelovao na smanjivanje nataliteta u zemljama Europe u 19. stoljeću, jer su i ranije relativno dugotrajno bile primjenjivane razne tradicionalne metode sprečavanja začeća ili rađanja (coitus interruptus i pobačaj), a ipak je stopa nataliteta ostajala visoka.[85]

8. Sljedećih *nekoliko teorija temelje se na daljoj razradi* (u smislu nabrajanja novih čimbenika) *ili pak na određenoj reinterpretaciji teorije demografske tranzcije.*

Među najpoznatije takve teorije spada *teorija tijeka bogatstva* australskog demografa ***J. C. Caldwella*** (Caldwell, 1967, 1976,. 1978., 1982.)[86] On prilazi reinterpretaciji teorije demografske tranzicije oslanjajući se na razmatranje karakteristika tradicionalnog afričkog društva u kojem dominira proizvodnja koja se temelji na obitelji kao bitnoj jedinici proizvodnje. Dokazuje da društva sa stanovišta organizacije proizvodnje mogu biti klasificirana u dvije grupe: (1) društva u kojima se proizvodnja temelji na tradicionalnoj obitelji s visokim fertilitetom, i (2) društva koja se temelje na kapitalističkoj proizvodnji (kada su radnici iz obitelji plaćeni izvan obitelji, tj. od svog poslodavca) s niskim fertilitetom. U oba tipa društva, obrazlaže Caldwell, reprodukcijsko je ponašanje *ekonomski racionalno* s obzirom na društveno

---

[84] Citirano prema: Frank W. Notestein, Dudley Kirk, Sheldon Segal: "The Problems of Population Control", op. cit., str. *125-128.*

[85] Vidjeti: Thompson-Lewis: "Population Problems", op.cit., str. 386.

[86] O drugim teorijama koje neposredno ili posredno obrađuju teoriju "tijeka bogatstva" J. Caldwella, vidjeti, Kaplan, H., Evolutionary and Wealth flows Theories of Fertility, Population and Development Review, No. 4/1994., New York.

određene ekonomske ciljeve i s obzirom na granice koje postavljaju biološki i socio-psihološki čimbenici (Caldwell, 1978). Stoga visok natalitet ima u tradicionalnom društvu svoje ekonomsko opravdanje, ekonomski je racionalan, zato što *to društvo bitno obilježava tijek bogatstva od djece ka roditeljima.* U modernom kapitalističkom društvu, međutim, usporedo s ukupnim procesom razvoja koji povećava troškove odgoja, obrazovanja i uopće privođenja djece u radnu dob života, – ***tijek bogatstva*** *ide od roditelja ka djeci.* To snažno djeluje na smanjenje nataliteta, vodeći prirodni prirast stanovništva prema nuli.

Caldwell naglašava da je *temeljno pitanje demografske tranzicije u smjeru i veličini intergeneracijskog tijeka bogatstva, tj. prijelaza tog tijeka "od djece ka roditeljima"* u *tijek "od roditelja ka djeci"*. S tim u vezi napominje da je primarna odrednica početka tranzicije nataliteta učinak koji ima masovno obrazovanje djece, koje prvobitni tijek bogatstva u tradicionalnom društvu preobražava u tijek bogatstva karakterističan za moderna društva.

Masovno obrazovanje djeluje na razinu nataliteta posredstvom pet mehanizama:[87] (a) obrazovanje smanjuje "potencijal" djece kao radne snage za rad u kući i izvan nje, (b) obrazovanje povećava izdatke roditelja za djecu iznad razine izdataka potrebnih za samo školovanje, jer školovana djeca imaju prema roditeljima veće novčane zahtjeve,[88] (c) društvo počinje smatrati djecu budućim resursom, pa očekuje od roditelja da to od njih i učine, i da time sačuvaju tu "društvenu investiciju", (d) obrazovanje djece ubrzava kulturne promjene, (e) u zemljama u razvoju, obrazovanje služi promociji vrijednosti karakterističnih za srednju klasu zapadnih zemalja koje vode snižavanju nataliteta.

Caldwell je svojom tezom o promjeni intergeneracijskog smjera "tijeka bogatstva" reinterpretirao teoriju demografske tranzicije stavljajući naglasak na ekonomsku vrijednost djece. Ali je istovremeno naglasio važnost socijalnih i socio-kulturnih čimbenika za tranziciju nataliteta, a među njima je primarnu važnost (kako smo vidjeli) dao *čimbeniku obrazovanja.*

U suvremenim raspravama o smanjivanju nataliteta u zemljama u razvoju, konkretno na UN Međunarodnoj konferenciji o stanovništvu i razvoju (Kairo, rujan 1994.)[89] obrazovanju uopće, a napose žena, pripisuje se rang "primarnog čimbenika" u smanjivanju fertiliteta. Međutim, valja imati na umu da obrazovanje ne nastaje samo od sebe niti djeluje samo za sebe. Ono je neraskidivnim sponama vezano uz proces industrijalizacije proizvodnje i urbanizacije društva i integralni je dio tih

---

[87] Prema: Caldwell, J. C., Mass Education as a Determinant of Fertility Decline. (Paper presented at International Union for the Scientific Study of Population, Seminar on Determinants of Fertility Trends, Bad Homburg, April, 1980); vidjeti također: UN, Population Division, Socio-Economic Development and Fertility Decline,.., New York 1990. op.cit.

[88] Leroy-Beaulieau je u ranije spomenutom radu iz 1913. godine, naglasio da sve veći zahtjevi koje emancipirani mladi ljudi stavljaju roditeljima za podmirenje svojih potreba, smanjuju natalitet.

[89] Vidjeti: United Nations, Report of the International Conference on Population and Development, Cairo 5-13 Septembar, 1994., New York 1995.

procesa, kako to postulira teorija demografske tranzicije. U okviru i samo u okviru interakcije tih procesa, obrazovanje uopće a napose obrazovanje žena dobiva ulogu izvanredno važnog čimbenika koji snažno djeluje, uz ostale iste uvjete, na smanjivanje nataliteta.

9. *Sljedeće dvije teorije koje dalje razrađuju i dopunjuju teoriju demografske tranzicije nabrajanjem dodatnih relevantnih čimbenika smanjivanja nataliteta su teorija intermedijarnog okvira i teorija praga (treshold hypothesis).*

Teorija intermedijarnog okvira ***K. Davisa i J. Blake*** *(1956) naglašava važnost neposrednih varijabli,* bioloških i socio-bioloških, odnosno onih preko kojih drugi čimbenici djeluju na smanjivanje nataliteta. Ta teorija polazi od spoznaje da proces reprodukcije stanovništva valja razmatrati u tri faze (faza spolnog snošaja, začeća i trudnoće), i da on može biti zaustavljen u svakoj od tih faza. Autori navode 11 "kritičnih varijabli" u reprodukcijskom procesu koje neposredno djeluju na natalitet i grupiraju ih u tri grupe: varijable koje djeluju na mogućnost snošaja, na začeće i na trudnoću. Prvih 6 varijabli, koje utječu na mogućnost snošaja, čine varijable koje djeluju na formiranje seksualne zajednice i na njezin prekid (dob ulaska u zajednicu, neženstvo i duljina reprodukcijskog razdoblja provedenog u toj zajednici te izvan nje), kao i varijable koje djeluju unutar zajednice (dobrovoljna/nedobrovoljna apstinencija i bolest). – Na začeće djeluju 3 varijable: fekonditet/sterilitet, upotreba/neupotreba sredstava kontracepcije i dobrovoljan/nedobrovoljan fekonditet/sterilitet (npr. medicinske metode prevencije začeća, kao sterilizacija i sl.). Konačno, na ishod trudnoće djeluju 2 varijable: smrt fetusa zbog medicinskih razloga (spontani pobačaj) i zbog drugih razloga (artificijelni, namjerni pobačaj).[90]

Tih 11 varijabli – ističu autori, djeluju na fetilitet neposredno, dok druge, kao primjerice društvene varijable, djeluju posredno. Dakle, prilikom istraživanja djelovanja procesa razvoja i njegovih brojnih sastavnica na smanjivanje fertiliteta, valja uzeti u obzir navedene neposredne varijable (biološke i socio-biološke), jer druge varijable djeluju na fetilitet posredstvom jedne ili nekoliko od tih 11 varijabli.[91]

Navedena teorija intermedijarnog okvira koju su prezentirali K. Davis i J. Blake teorijski je važna, jer ukazuje na svu složenost djelovanja raznih čimbenika na natalitet/fertilitet. Autori su na taj način upozorili na međuzavisnost bioloških, ekonomskih, socijalnih i drugih čimbenika u njihovu djelovanju na tranziciju nataliteta.

---

[90] J. Bongaarts ističe da nisu sve varijable jednako važne za reprodukciju. On naglašava važnost 4 varijabli i to: udjel osoba u braku, kontracepcija, artificijelni pobačaj i razdoblje laktacije (Bongaarts, J., A. Framework for Analysing the Proximate Determinants of Fertility, Population and Development Review, No. 1/ 1978, New York).

[91] Tako je npr. iz istraživanja determinanti fertiliteta opće poznato da obrazovanje znatno djeluje na fertilitet: žene s *višim obrazovanjem imaju u pravilu manje djece. Ali obrazovanje ne djeluje na fertilitet izravno, već posredno,* tj. "posredovanjem" primjerice kasnije udaje, primjene sredstava kontracepcije, drugačijim životnim i radnim aspiracijama.

Sljedeća je *teorija praga razvoja (Treshold Hypothesis)* koju su u prvoj verziji razradili ***stručnjaci pri Populacijskom Odjelu UN-a*** (1963., 1965), a zatim ju je detaljnije razradio ***K .S. Srikantan*** (1977). *Prema toj teoriji postoji određeni "socio-ekonomski prag za smanjivanje nataliteta", tj. smanjenje nataliteta otpočinje onda kada jedna ili više pratećih varijabli dosegnu određenu vrijednost "praga razvoja"* (Srikantan, 1977:6). Znači *prema toj teoriji smanjenje nataliteta će nastupiti onda kada demografski relevantne, ekonomske i socijalne varijable, dostignu* ***određeni*** *"prag razvoja".* U tom se "pragu razvoja"[92] sakuplja utjecaj različitih varijabli relevantnih za početak pada nataliteta, koje čine njegovu nužnu p r e t p o s t a v k u.

Empirijska razrada "hipoteze praga" odnosi se na odrednice smanjivanja nataliteta u zemljama u razvoju. Istraživanja su pokazala *da dok se u procesu društveno-gospodarskog razvoja ne prijeđe određeni "prag razvoja"*, nakon kojega natalitet opada na stabilno nisku razinu (bez dodatnih poticaja), *ekonomsko-socijalni faktori imaju slabi učinak ili uopće ne djeluju na pad nataliteta* (Petersen, 1986).

Teorija praga razvoja temelji se na dvije bitne pretpostavke: (1) da je smanjenje nataliteta povezano sa smanjenjem mortaliteta i s promjenama u vrijednostima, normama i socio-ekonomskim institucijama, (2) da natalitet započinje svoje smanjivanje (stadij "take off") kada jedna ili više međupovezanih varijabli dosegne određenu razinu "praga razvoja". – Pri tome, pad nataliteta mora biti stvarni pad, a ne slučajna oscilacija, koji mora trajati barem deset godina, po mogućnosti ubrzanim tempom, tako da dovodi do značajne razlike između početne i završne razine nataliteta (Srikantan, 1982).

Postavlja se zatim pitanje: *koje su dodirne točke, a koje su razlike između teorije praga razvoja i teorije demografske tranzicije?* – Teorija praga se temelji na istoj temeljnoj pretpostavci kao i teorija demografske tranzicije, da je smanjenje nataliteta u interakciji sa smanjenjem mortaliteta, s promjenama u društveno-ekonomskom razvoju i u društvenim normama i vrijednostima. Istovremeno se ta teorija r a z l i k u j e od teorije tranzicije u sljedećem: (a) teorija praga razvoja ne formulira čvrstu uzročnu vezu između nataliteta i navedenih pratećih varijabli, već ostavlja da se to utvrdi novim empirijskim istraživanjima; (b) ona ne pretpostavlja da će samo demografska tranzicija završno dovesti do stabilne ravnoteže među stopama nataliteta i mortaliteta (na njihovoj niskoj razini); (c) karakteristike praga razvoja nisu stabilne, već se po pretpostavci mogu mijenjati od jednog do drugog područja, ovisno o različitom kulturnom okruženju i društvenim institucijama.

Teorija praga razvoja navodi ***šest pokazatelja*** *značajnih za utvrđivanje "praga razvoja" na kojem počinje smanjenje nataliteta.* To su: očekivano trajanje života (za žene), potrošnja energije per capita, postotak aktivnog stanovništva u poljoprivredi, posto-

[92] Teorija "praga razvoja" nije novina u društvenim znanostima. U ekonomskoj je znanosti, naročito u teoriji razvoja, poznata ideja o tzv. stadiju "take off", odnosno samoodrživi rast (sustained growth) temelji se na ideji stadija "početka razvoja" ("take off stage").

tak upisanih u prve razrede osnove škole (za žensku djecu), broj stanovnika na jedan bolnički krevet i dnevni opticaj novina per capita (United Nations, 1965., 1973). Pri tome je implicite sadržana pretpostavka da se iza određene brojčane razine tih pokazatelja nalazi određene razina društveno-ekonomskog razvitka.

Međutim, teorija praga razvoja ne precizira koji je to "prag" i kako se on može odrediti, odnosno ona ne daje definiciju praga razvoja na kojem otpočinje stadij "take off" u smanjivanju nataliteta. Ta teorija zatim ne kvantificira navedenih šest pokazatelja, što bi pomoglo brojčanom utvrđivanju određenog, karakterističnog praga razvoja potrebnog za pad nataliteta. Nadalje, teorija praga razvoja ne pokazuje je li taj "prag razvoja" s l i č a n u svim zemljama, bez obzira na moguće razlike među njima u stopi ekonomskog razvoja, u kulturnim i drugim obilježjima. Zbog *nedefiniranosti praga razvoja kao pojma i nemogućnosti da se odredi njegova kvantitativna "kritična razina" na kojoj počinje smanjivanje nataliteta, – teorija praga razvoja nije se održala kao samostalna teorija, već samo kao prilog detaljnijoj razradi teorije demografske tranzicije.*

(c_3) KASNA TRANZICIJSKA PODETAPA

Treća podetapa u okviru etape demografske tranzicije je kasna tranzicijska podetapa, u kojoj natalitet i dalje opada ali sporije nego u centralnoj podetapi. Mortalitet lagano opada, ali sporije od nataliteta, tako da ima tendenciju stagnacije, koja je naročito izražena u etapi posttranzicije. Uzroci smanjivanja mortaliteta u kasnoj podetapi, pored postojećih demografsko-bioloških odrednica, sve su više socio-psihološke prirode, a uvjetovani su brojnim novim stavovima i odnosom prema životu, novim stilom života, koji sobom donosi postindustrijsko društvo (van de Kaa, 1980. i 1987; Tabah, 1989.).

Vidjeli smo na primjeru razvijenih europskih zemalja da se u procesu demografske tranzicije dogodio prijelaz s visokih stopa mortaliteta i nataliteta na njihovu nisku razinu, jasno izraženu već u kasnoj tranzicijskoj podetapi a naročito u posttranzicijskoj etapi razvitka njihova stanovništva. U tom kontekstu valja obratiti pažnju na proces tzv. *epidemiološke tranzicije* koji se dogodio u razvijenim zapadnoeurposkim zemljama, a kasnije i u zemljama u razvoju, kao integralni dio tranzicije mortaliteta između njegove predtranzicijske visoke i posttranzicijske niske razine. Epidemiološka tranzicija je redovita, zakonita sastavnica tranzicije mortaliteta. Naime, smanjenje mortaliteta koje se dogodilo u okviru demografske tranzicije, rezultanta je na prvom mjestu opadanja mortaliteta u najosjetljivijim godinama života, tj. opadanja mortaliteta dojenčadi i male djece, a tek nakon toga, s određenim vremenskim pomakom, nastupilo je smanjenje mortaliteta odraslih i starijeg stanovništva.

Pod pojmom ***epidemiološka tranzicija*** *razumijeva se promjena uzroka smrtnosti od dominacije infektivnih (crijevnih i inih) zaraznih bolesti u predtranzicijskoj etapi, koje*

su zahvaćale pretežno mlađe stanovništvo, na dominaciju kroničnih i degenerativnih bolesti koje su glavni uzrok smrtnosti starog stanovništva (Omran, 1971; Olshinsky, 1986; United Nations,1994). Epidemiološka tranzicija odvija se u tri stadija: u *prvom stadiju* su visoke stope smrtnosti dojenčadi i male djece (1-4 godine) uvjetovane utjecajem infektivnih bolesti, tako da je prosječno trajanje života kratko (oko 35 godina). To se odnosi na predtranzicijsku etapu a donekle i na podetapu rane tranzicije; *u drugom stadiju* epidemiološku tranziciju obilježavaju nova farmakološka otkrića i modernizacija zdravstvenih usluga (nova tehnologija). Učinci toga su proširenje smanjenja smrtnosti na s v e dobne grupe, a naročito na odrasle i staro stanovništvo; *u trećem stadiju* izraženo je širenje nove kulture zdravlja i zdravog načina života (smanjenje pušenja, potrošnje alkohola, promjena strukture prehrane i sl.) te medicinskih inovacija, što djeluje na smanjenje smrtnosti od kroničnih i degenerativnih bolesti od kojih umire pretežno staro stanovništvo i s time u vezi produženje prosječnog trajanja života (na oko 76 godina za muškarce i oko 80 godina za žene).

Analiza epidemiološke tranzicije kao sastavnice demografske tranzicije razotkriva radikalne promjene u u z r o c i m a smrti mlade i stare populacije u etapi posttranzicije u odnosu na predtranzicijsku etapu. Epidemiološka tranzicija koja je usko povezana uz higijenska poboljšanja i zdravstvenu zaštitu bitno je pridonijela povećanju stopa doživljenja odnosno smanjenju opće i specifičnih stopa mortaliteta po dobi kod dojenčadi i male djece, kao i specifičnih stopa smrtnosti starijeg stanovništva. Bitno je dakle pridonijela p o v e ć a nj u očekivanog trajanja života na dan rođenja (tj. srednjeg trajanja života).

U kasnoj tranzicijskoj podetapi nastavlja se smanjivanje nataliteta koje je započelo u centralnoj podetapi i ono je, kako smo naveli, nešto brže nego smanjivanje mortaliteta, tako da se prirodni prirast stanovništva ubrzano smanjuje tendirajući prema nuli. U okviru tranzicije nataliteta s visoke predtranzicijske razine na nisku posttranzicijsku razinu, tranzicija nataliteta koja se događa u etapi demografske tranzicije, obuhvatila je "maltuzijansku" i "neomaltuzijansku" tranziciju, s tim da su u početku podetape centralne tranzicije u okviru općih razvojnih čimbenika djelovali uzroci "maltuzijanske tranzicije" odnosno ranog pada nataliteta, koji su postupno, usporedo s tijekom ukupnog razvoja i s tim u vezi smanjivanja nataliteta, ustupali mjesto "neomaltuzijanskoj tranziciji", odnosno za nju karakterističnoj metodi kontrole rađanja (primjena sredstava kontracepcije). U kasnoj tranzicijskoj podetapi u okviru postindustrijskog društva dominantni su uzroci pada nataliteta socio-psihološke prirode i s tim u vezi čimbenici imanentni "neomaltuzijanskoj tranziciji". U razvijenim europskim i drugim zemljama krajem 1970-ih godina završena je kasna tranzicijska podetapa, i one se 1980-ih godina već nalaze u posttranzicijskoj etapi razvitka svoga stanovništva. To se napose odnosi na zemlje zapadne i sjeverozapadne Europe, ali i na Sjedinjene Američke Države i Japan.

Demografska tranzicija u nekim zemljama (primjeri Francuske, Švedske, SAD, Japana)

Na kraju izlaganja o etapi demografske tranzicije u razvijenim zemljama obraditi ćemo primjere konkretnog odvijanja tog procesa u određenim zemljama (Francuska, Švedska, SAD i Japan).

Francuska ima u pogledu demografske tranzicije u Europi posebno mjesto, jer je u 18. stoljeću bila zemlja revolucije ideja i pionir demografske tranzicije odnosno demografske revolucije (kako ju naziva Landry). Specifičnost francuskog tipa demografske tranzicije je u tome što se taj proces tamo dogodio bez Industrijske Revolucije (Chesnais, 1992:333-334). Naime, francuski tip demografske tranzcije predstavlja u demografskoj povijesti *jedinstven primjer* koji obilježavaju tri bitne značajke: (1) rana (već u posljednjoj trećini 18. stoljeća) i relativno duga demografska tranzicija, (2) opadanje mortaliteta započelo je u Francuskoj istovremeno s opadanjem nataliteta (a ne prije opadanja nataliteta kao što je bio slučaj u drugim europskim zemljama), (3) ravan "profil" smanjivanja prirodnog prirasta stanovništva usljed usporednog smanjivanja obiju stopa s tendencijom prema nultoj stopi prirasta stanovništva, tj. u Francuskoj nije došlo do onog, za druge zemlje – tako karakterističnog povećanja prirodnog prirasta odnosno do tzv. demografske ekspanzije.[93]

Prve pojave smanjivanja nataliteta u Francuskoj zabilježene su već u 1770-tim i 1780-tim godinama i to u nekim jugozapadnim "departmanima" (Lot-et-Garonne i Calvados u Normandiji). Tu je stopa nataliteta nakon 1836. godine stabilno opadala, a u drugoj polovici 19. stoljeća bila je tako niska da više nije osiguravala jednostavnu reprodukciju stanovništva (van de Walle, E., 1974; Coale 1986).

Razlozi ranog pada nataliteta u Francuskoj su u mnogome sadržani u njezinoj osebujnoj društvenoj povijesti. Mnogi autori smatraju da je 18. stoljeće bilo dominantno "francuska epoha". U toj je zemlji tada došlo do revolucionarnih promjena u gotovo svim područjima života, a napose do revolucije ideja i uopće promjena u svjetonazoru, koje su u mnogome uvjetovale – kako kaže Landry (1934) – "revoluciju u sastavnicama prirodnog kretanja, naročito u smanjivanju nataliteta". Smatra se da su tri grupe relevantnih uzroka uvjetovale rani pad nataliteta u Francuskoj: (a) revolucija ideja i promjene u svjetonazoru (smanjenje utjecaja religijskih dogmi, jačanje individualizma i liberalizma, borba za slabljenje klasnih barijera i razlika, širenje ideje prosvjetiteljstva, širenje racionalizma i sl.). U to doba dolazi do promjena u "načinu" smanjivanja nataliteta: primat dobiva kontrola fertiliteta u braku pred ranije za Zapadnu Europu tako karakterističnim kasnim ženidbama i celibatom; (b) političke prilike bile su bitno obilježene Francuskom Revolucijom i

[93] Najveća stopa prirodnog prirasta zabilježena je u Francuskoj u razdoblju 1815-1845. i to u iznosu od 6 promila, što je inače najmanja stopa ikada zabilježena u podetapi rane tranzicije tj. u etapi "demografske ekspanzije" u zemljama Zapadne Europe.

napoleonskim ratovima,[94] i pogodovale su niskom i opadajućem natalitetu. Revolucija (1789.) je svojim proklamiranim načelom "jednakost, bratstvo, sloboda", lomeći barijere među socijalnim grupama, podsticala društvene ambicije oba roditelja za sebe i za njihovu djecu. Veliki troškovi ratovanja i ljudski gubici u ratu, djelovali su psihološki na "depresiranje" nataliteta i gubitak optimizma,[95] (c) agragrno pitanje u Francuskoj u 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća bitno obilježava prenapučenost sela koja se izražava u visokoj gustoći seoskog stanovništva. U vrijeme Revolucije Francuska je imala oko 78% stanovništva koje je živjelo na selu. Uz prenapućenost, za francusko selo toga doba bio je karakterstičan sitan obiteljski posjed, kao i nasljedno pravo prvog sina (kasnije – samo nasljedno pravo sina). Porast nataliteta u svakoj je obitelji dovodio u budućnosti do daljnjeg usitnjavanja posjeda, pa je Kingsley Davisov fenomen "djelovanja smanjenog mortaliteta na razinu nataliteta u svakoj pojedinoj obitelji", i ovdje – uz ostale čimbenike – djelovao na smanjenje nataliteta.[96]

Svi su navedeni uvjeti i činitelji, u mnogome specifični za Francusku, a svojim su zajedničkim djelovanjem uvjetovali rani pad nataliteta tj. njegovo smanjenje već u posljednjoj trećini 18. stoljeća, što je znatno ranije nego u drugim zapadnoeuropskim zemljama.[97]

Obradit ćemo nadalje primjer demografske tranzicije i to u ***Švedskoj***, u kojoj su sačuvani podaci crkvenih knjiga (knjiga rođenih i knjiga umrlih) od 1720. godine na dalje pa je na njenom primjeru moguće pratiti kontinuirane promjene nastale u odnosima između stopa nataliteta i mortaliteta. (Vidi grafikon br. 7.).

Od 1720. godine pa do polovine 19. stoljeća, stopa nataliteta u Švedskoj kretala se iznad 30 promila, a stopa mortaliteta iznad 20 promila s vidljivim oscilacijama prema visokom mortalitetu koji je, kako pokazuje grafikon, u godinama ratova i nerodice uslijed suše, poplava i sl. prelazio čak 40 promila. To se sve dešavalo u predvečerje Industrijske Revolucije, u vrijeme kada je Švedska bila značajan sudionik u svjetskoj pomorskoj trgovini. Početkom 19. stoljeća, posebno nakon 1820. godine, varijacije nataliteta pa i mortaliteta se postepeno smiruju, nagli skokovi smrtnosti nisu više učestali kao ranije, tako da se raniji uski "prostor" između nataliteta i mortaliteta širi, prirodni prirast se povećava. Mortalitet se smanjuje, brže nego natalitet a prostor između linija koje predstavljaju kretanje jedne i druge stope postaje najširi između 1870. i 1900. godine. Nastupa demografska ekspanzija, tj. povećanje stope prirodnog prirasta, prva podetapa u okviru etape demo-

---

[94] Houdaille je procijenio (1970.) da su ljudski gubici u Revoluciji i za vrijeme Carstva iznosili oko 1,3 milijuna ljudi. (Citirano prema Chesnais, J. C., op.cit. str. 335); (vidjeti također, van de Walle, Muhsam, op. cit, 1995.).

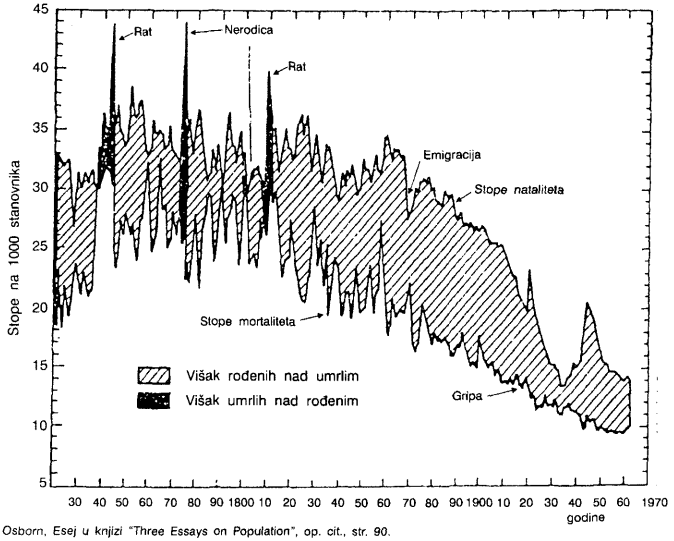
[95] Vidjeti: Bertillon, 1911; Aries, 1948; te posebno, Henry, L., i Blayo, J., Le popupation de la France de 1740 a 1860, Population, Special Number, November 1975, Paris.

[96] Vidjeti: Chesnais, 1996; Landry 1934. (On posebno insistira na utjecaju racionalizma na smanjivanje nataliteta u Francuskoj toga doba).

[97] U novijoj se literaturi – kako smo vidjeli – spominje Finska kao zemlja u kojoj je također već 1770-tih godina došlo do pojave smanjivanja nataliteta (Lutz, 1987. op. cit.).

Grafikon br. 7.

KRETANJE STOPA NATALITETA I MORTALITETA U ŠVEDSKOJ OD 1720-1960. GODINE

Izvor: F. Osborn, Esej u knjizi "Three Essays on Population", op. cit., str. 90.

grafske tranzicije. U prvim desetljećima 20. stoljeća stopa nataliteta u Švedskoj pada brže nego stopa mortaliteta, pa se prostor između njih sužava. Stopa prirodnog prirasta se smanjuje tako da je 1910-1929. iznosila prosječno 6,1 promila, što je gotovo dva puta manje nego u razdoblju između 1870. do 1900. To je karakteristika druge ili centralne-tranzicijske podetape koja je povezano s promjenama u starosnoj strukturi između 1925., 1935. i 1940. godine, dovela do stabilizacije mortaliteta na razini između 10 i 12 promila. Stopa nataliteta dalje je blago opadala. Ona je između 1935. i 1940. dosegla razinu od oko 14 živorođenih na 1000 stanovnika, što je nadalje smanjilo stopu prirodnog prirasta na svega 2,8 promila i dovelo do tzv. kasne tranzicijske podetape u procesu demografske tranzicije u Švedskoj.[98]

[98] O etapama i podetapama demografske tranzicije u Švedskoj vidjeti posebno G. Svala: "Sweden", A Publication of Population Council, New York, July 1972.; također Soderstorm, L., Meisari – Polsa, T., Family Policy and Fertility in Sweden, Final Draft, International Social Science Council, European Coordination Centre for Research Documentation in Social Sciences, Stockholm, 1992. (mimeo).

Nakon poslijeratnog kompenzacijskog porasta nataliteta u Švedskoj, on stalno opada sve do kraja 1970-ih godina, da bi nakon 1983. g. i dalje sve do 1992., stalno blago rastao do razine jednostavne reprodukcija (stopa totalnog fertiliteta 2,1). Najniža stopa totalnog fertiliteta ikada zabilježena u Švedskoj bila je 1978. i 1983. g. (1,83), što je međutim, relativno znatno veća stopa nego u drugim zapadnoeuropskim zemljama. Porast nataliteta u 1980-im godinama u Švedskoj bio je potpomognut sveobuhvatnom socijalnom politikom blagostanja s težištem na pomoći majki i djeci (napose zaposlenoj majci). Za razliku od drugih europskih zemalja u kojima je natalitet u 1980-im i 1990-im godinama i dalje opadao, dvije su s p e - c i f i č n o s t i obilježile kasnu tranzicijsku podetapu i posttranzicijsku etapu u Švedskoj: (1) totalna stopa fertiliteta nije u Švedskoj nikada bila tako niska kao u nekim europskim zemljama (Zap. Njemačka, Austrija, Italija, Švicarska, Luksemburg) upravo zbog već od 1930-ih godina provedene sveobuhvatne socijalne politike (welfare policy) koja je obuhvaćala i populacijsku politiku, i (2) totalna stopa fertiliteta je u Švedskoj od 1983. do početka 1990-ih godina blago rasla održavajući se oko razine "zamjenske stope" od 2,1 (Hoem, 1990; Council of Europe, 1996).

Sličan put što ga je u svom razvitku stanovništva prošla Švedska, prošle su uz određene specifičnosti i ostale zemlje Zapadne i Sjeverozapadne Europe. Kretanje nataliteta u razdoblju 1945-1955. poznato je kao poslijeratno "kompenzacijsko razdoblje" ili razdoblje "demografske reprize", koje su europske zemlje proživjele neposredno nakon II. svjetskog rata. Nakon 1955. godine nastavlja se ranija tendencija opadanja nataliteta s razlikom u jačini opadanja između 1960-ih i 1970-ih godina. Većina tih zemalja nalazila se 1960-ih godina, a neke već od ranije, u podetapi kasne tranzicije sa stopom mortaliteta između 8 i 12 promila i niskim stopama nataliteta koje su oscilirale između 14 i 19 promila; prirodni prirast kretao se između 6 i 7 promila. – U 1970-im godinama, dolazi tu do daljnjeg znatnog pada nataliteta, pa se stopa prirodnog prirasta kreće oko nulte stope, a u nekima od njih zabilježeno je i prirodno smanjenje stanovništva, tj. višak umrlih nad brojem rođenih (SR Njemačka, Austrija, Italija, Luxemburg). – Većina zapadno-europskih zemalja danas su u posttranzicijskoj etapi razvitka stanovništva.[99] U godinama 1991. do 1995. prirodno smanjenje stanovništva zabilježila je i Hrvatska, koja se tako našla među nekoliko europskih zemalja sa negativnom stopom prirodnog prirasta (s prirodnim smanjenjem stanovništva).

Nadalje ćemo se osvrnuti na karakteristike procesa demografske tranzicije u SAD i Japanu.

SAD je kao zemlja imigracije poznata po relativno visokoj stopi porasta stanovništva i nataliteta. Ona je bila rezultat kombiniranog utjecaja umjereno visokog bračnog

[99] Detaljnije podatke o tekućim demografskim kretanjima u ovim zemljama vidjeti u: Council of Europe, "Recent Demographic Developments in the Member States of the Council of Europe", Strasbourg, 1980. itd. do 1996. godine. Vidjeti također, "Population Decline in Europe", Council of Europe, Edward Arnold, London 1978.; te Council of Europe, The Future of Europe's Population, Council of Europe, Strasburg 1993.

fertiliteta europskih doseljeničkih populacija sa znatno ranijim ženidbama u odnosu na iste u zemlji porijekla imigracije (tj. u Europi). Upravo zbog te činjenice, slabo je zapažen relativno rani pad nataliteta u SAD, koji je za tu zemlju značio prvo tranzicijsko smanjenje nataliteta, a nastupio je između 1800. i 1820. godine (Coale, 1987.).[100]

Demografska tranzicija u SAD specifična je po uvjetima gospodarskog i socijalnog ambijenta u kojima se odvijala, mada u biti nosi iste karakteristike kao i tranzicija u zemljama "starog kontintenta". Diferentia specifica razvitka stanovništva SAD jest činjenica da su SAD potkraj 18., tijekom 19. te prvih decenija 20. stoljeća predstavljale "obećanu zemlju" za milijune emigranata prvenstveno iz raznih dijelova Europe.

Bila je to rijetko naseljena zemlja, koja je za svoj razvitak nužno tražila novu radnu snagu i stoga ju je masovno uvozila, te postala tipična zemlja imigracije.[101] Mogućnost dobivanja "homesteada" postojala je službeno sve do 1890. godine, a prešutno čak i kasnije. Mortalitet je tamo počeo opadati iz istih razloga kao i u europskim zemljama. Fertilitet se počeo smanjivati prvo kod doseljeničkog stanovništva iz Europe, koje je sa sobom donosilo norme reprodukcije zapadnoeuropskih zemalja (Bogue, 1969; Nordberg 1975; Ryder, 1980; Bell, 1986). Nešto kasnije se smanjivanje nataliteta proširilo na većinu ostalog stanovništva, usporedo s povećanjem razine životnog standarda.

U tadašnjim razvojnim uvjetima SAD, padu nataliteta nije pridonio čimbenik kasnije dobi sklapanja braka, koji je u zemljama Zapadne Europe a također i u Japanu bio izvanredno značajan, već znatno veće aspiracije za dostizanje višeg materijalnog standarda. Relativno viši natalitet i veći prosječan broj djece u obitelji u SAD u odnosu na zapadnoeuropske zemlje, uvjetovale su (kako smo vidjeli) specifične socio-ekonomske prilike, a izražavao se kroz raniju dob ulaska u brak, kroz postojeće veće društvene norme o broju djece u obitelji, kroz drugačije stavove o ulozi žene u obiteljskom životu i u pogledu zaposlenosti žena te njihove radne karijere. No pri tome svemu bitna je činjenica da su SAD dugo bile zemlja imigracije i da je relativno mlada dobna struktura imigranata uz ostale čimbenike signifikatno pogodovala relativno višem natalitetu.

Tijekom sedamdesetih godina našeg stoljeća dolazi međutim i u SAD do znatnog pada nataliteta i to na razinu od oko 15 promila i do promjene društvene klime u pogledu broja djece u obitelji, u smislu smanjenja ranije viših reprodukcijskih

---

[100] Naime, budući da rođenja za doseljenike nisu bila evidentirana, o padu nataliteta u SAD-u u to vrijeme može se zaključiti tek posredno, tj. preko nastalih promjena u dobnoj strukturi stanovništva, koja je izravni izraz pada nataliteta.

[101] Potražnja za radom bila je već u 18. stoljeću u SAD velika. Tako su npr. u Sjevernoj Americi u 18. stoljeću mnogobrojna djeca značila bogatstvo i bila su podsticaj za sklapanje braka. Adam Smith u svom "Bogatstvu naroda" (I tom, str. 66) piše da je mlada udovica koja je imala četvero ili petero djece i koja bi u Europi toga doba, zbog nedostatka obradive zemlje, imala malo izgleda ponovno naći muža, - ovdje (tj. u Sjevernoj Americi) smatrana izvanredno "dobrom prilikom" i da se mogla vrlo brzo ponovno udati.

normi.[102] Tijekom osamdesetih, a napose devedesetih godina, stopa nataliteta je slabije opadala, i bila je nešto iznad razine stope mortaliteta. SAD prema tome, imaju danas slične karakteristike razvitka stanovništva kao i zemlje "starog kontinenta",[103] iako za razliku od posljednjih *održavaju reprodukciju stanovništva uglavnom na razini jednostavne reprodukcije*. U zemljama Zapadne Europe (a od 1990-ih godina i u skandinavskim zemljama) u tijeku je daljnji pad stope nataliteta, a time i totalne stope fertiliteta koja je već skoro dva desetljeća ispod razine zamjene ("replacement level"), tj. ispod razine 2,1 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi.

Poseban interes za tijek procesa demografske tranzicije u *Japanu* proistječe iz dva razloga; *prvo*, to je jedina zemlja izvan okvira europske civilizacije u kojoj je demografska tranzicija završena, i drugo, radi se o zemlji koja je među razvijenim zemljama najkasnije ušla u etapu tranzicije i u kojoj je tranzicija *najkraće trajala*. Osim toga, specifične oznake društvenog i gospodarskog života Japana pokazuju da se radi o gusto naseljenoj zemlji,[104] u odnosu na raspoložive izvore zemlje, sirovina i kapitala, u kojoj je proizvodnost rada i dohodak per capita bio znatno ispod europskog prosjeka. Valja napomenuti i to da je u razdoblju povećanja prirasta stanovništva u Japanu, glavni val emigracije prema prekomorskim zemljama bio otvoren uglavnom za bijelo stanovništvo, a diskriminirao je žutu rasu. Prijelaz iz agrarnog u industrijsko, urbano društvo, uz sve specifičnosti koje su ga obilježavale, bio je ovdje brži nego u europskim zemljama[105] pa je i proces demografske tranzicije također bio relativno brži. Još 1868. godine, u doba Meiji ere, smatra se da je Japan imao predtranzicijsku visoku stopu nataliteta i mortaliteta karakterističnu za pretežno agrarna, predindustrijska društva. Stopa mortaliteta počela je padati zahvaljujući boljoj opskrbi prehrambenim proizvodima i poboljšanju zdravstvenih uvjeta života. (Ističe se da je smanjivanju mortaliteta potkraj 19. stoljeća pridonijela i službena kampanja protiv pobačaja i infanticida. Tako je stopa mortaliteta

---

[102] U SAD 1970-ih godina postoji jak pritisak javnog mnijenja na smanjivanje rađanja. Poznat je u tom kontekstu pokret "za nulti rast" kao cilj nacionalne politike do 2000. i dalje. Javljaju se pojedine organizacije za popularizaciju nultog rasta pa čak i "negativnog rasta" kao cilja nacionalne politike. (Vidjeti: Population Council, "Population and American Future", New York 1972; J. Spengler, "Population Change, Modernisation and Welfare", Duke University, Prentice Hall 1974; Spengler, J.; "Facing Zero Population Growth", op. cit.; Vidjeti također: "Social Security and the Future of US Fertility", (u Population and Development Review, No. 1/1997, New York) gdje do izražaja dolazi stav kako fertilitet neće dalje opadati i gdje se zastupa potreba održavanja tj. politika prema stabilizaciji demografskih trendova. Vidjeti također, National Report USA, UN International Conference on Population and Development, Cairo, 1994. (mimeo).

[103] Stopa totalnog fertiliteta iznosila je 1990-1995. u SAD prosječno 2,1 dakle dostigla je razinu zamjene. Ona je prosječno uzevši veća nego u zemljama Zapadne Europe gdje je ona ispod razine zamjene tj. ispod 2,1 (jer iznosi 1,6). (Vidjeti, D. Bell, Population Policy, Choices for the United States, u knjizi J. Manken (edit.), World Population and US Policy, op. cit.; vidjeti zatim, UN, World Population 1996, Population Division, New York, Decemb. 1996.

[104] U Engleskoj 1800. godine gustoća stanovništva na 1 četvornu milju iznosila je 164 stanovnika. U Japanu u doba tzv. Meiji ere (1868) iznosila je 225 osoba, a 1935. godine 469 osoba po četvornoj milji. (Podaci iz William W. Lockwood, "The Economic Development of Japan", Princeton University Press, 1954, str. 153.).

[105] U 1880. godini bilo je još 81% radne snage zaposleno u poljoprivredi, ribarstvu i rudarstvu, 1900 godine 69%, 1920. godine 55,4% ,a 1940 godine 45%. (*Ibidem*, str. 462-465).

koja je još 1875. godine iznosila oko 40 promila, u 1920. godine pala na 20 promila.[106] Stopa nataliteta u tom je razdoblju uglavnom bila nepromijenjena. Ona je još 1920-1924. godine iznosila prosječno oko 35 promila, što je tada bilo znakovito iznad razine te stope u zemljama Zapadne Europe i SAD.[107] Rezultat takvog odnosa vitalnih stopa bio je intenzivan porast stanovništva u Japanu: za svega 60 godina (od 1875-1935) stanovništvo se gotovo udvostručilo, poraslo je sa 35 milijuna na 69 milijuna. (Vidjeli smo da je u zemljama naseljenim europskim stanovništvom trebalo za isti porast razdoblje od jednog stoljeća). Napominjemo da je tranzicija na razinu stope nataliteta ispod 30 promila, ovdje nastupila kao definitivna tendencija tek 1950-tih godina. Glavni uzrok njenog pada u Japanu bila je *kasnija dob ulaska u brak i "kampanja pobačaja"*, što je bitno smanjilo bračni fertilitet.[108] Nakon 1952. pa sve do početka 1990-tih godina, posebno u gradskim sredinama, na pad stope nataliteta izrazito je djelovala široka propaganda i primjena sredstava kontracepcije.

U prvim godinama nakon II. svjetskog rata u Japanu nije bilo popularno prakticirati kontrolu rađanja, vezano uz ratne ljudske gubitke. Tako su pobačaji vršeni u medicinski i po zdravlje majki neadekvatnim uvjetima, pa je porasla smrtnost žena. Stoga je već početkom 1950-tih godina ponovno došlo do popularizacije svih metoda kontrole rađanja, koja je imala za cilj primarno zaštitu zdravlja žene i djeteta, a tek zatim restriktivnu populacijsku politiku.

Stanovništvo Japana koje je neposredno nakon II. svjetskog rata brojilo 78 miliona, u 1993. je doseglo 124,5 miliona i svrstalo Japan na sedmo mjesto u svijetu po broju stanovnika. Prosječna godišnja stopa porasta stanovništva koja je nakon rata iznosila 3%, u pedesetim se godinama smanjila na 1% i zadržala se na toj razini do sredine 1970-tih godina. U 1977. je pala ispod 1%, stalno se dalje smanjujući, tako da je početkom 1990-tih godina iznosila svega oko 0,3%. Očekuje se da će se u prvom desetljeću 21. stoljeća zadržati na toj razini. Prateći kretanje totalne stope fertiliteta proizlazi da je ona 1974. smanjena na 2,04, tj. malo ispod razine potrebne za obnavljanje stanovništva, te da se nadalje stalno smanjivala. U 1992. godini iznosila je 1,52, što je znak stabilne posttranzicijske etape u razvitku stanovništva Japana. Smatra se da je primarnu odrednicu smanjivanja te stope činilo povećanje dobi ulaska u brak i povećanje udjela neoženjenih/neudatih osoba,

---

[106] Dok je u Engleskoj i Walesu, Francuskoj, Norveškoj, Belgiji i nekim drugim europskim zemljama trebalo oko 170 godina da snize stopu mortaliteta za 15 promila (tj. sa 35 prom. na 20 prom.), Japan je snizio stopu mortaliteta za 20 promila (sa 40 promila na 20 promila) u roku od svega 45 godina.

[107] U tom je razdoblju stopa nataliteta u Francuskoj iznosila 19,9 na 1.000 stanovnika, u Belgiji 21,1, u Danskoj 22,6, u Norveškoj 23,5, u Švedskoj 20,3, u Engleskoj i Walesu 21,3, u Austriji 22,6, u Švicarskoj 20,0, u SAD 22,8. (*Izvor:* Demographic Yeaarbooks of United Nations).

[108] Detaljni opis demografske tranzicije u Japanu daju Irene B. Taeuber i Frank W. Notestein, "The Changing Fertility of Japanese", Population Studies, Vol. I. June 1947. O ulozi abortusa u smanjivanju nataliteta vidjeti, M. Muramatsu, "Effect of Induced Abortion on the Reduction of Birth in Japan", Milbank Memorial Fund Quarterly, No. 2/1960. Također, UN International Conference on Population and Development, Report by Japan, New York 1994 (mimeo).

što je bitno smanjilo stopu nupcijaliteta kod žena u njihovim dvadesetim godinama, kada je općenito plodnost žena najveća (ICPD, Report of Japan, 1994). – Istovremeno je stopa mortaliteta stabilno opadala, tako da je danas Japan zemlja s najvišim prosječnim trajanjem života: u 1992. očekivano trajanje života na dan rođenja (e^{o}_{o}) iznosilo je za žene 82,2 godine, a za muškarce 76,1 godinu s tendencijom da se u 21. stoljeću dalje poveća (Himes, 1994).

Japan je dakle u osamdesetim godinama ušao u posttranzicijsku etapu, a zanimljivo je napomenuti da je totalna stopa fertiliteta od 1,52 (1992. godine) izazvala veliku zabrinutost javnosti, pa je vlada nakon dugo vremena ponovno prišla implicitnoj stimulativnoj populacijskoj politici, insistirajući na stavaranju povoljnog okruženja i uvjeta za radanje novih naraštaja.

Ovaj osvrt na odvijanje demografske tranzicije u pojedinim razvijenim zemljama ukazao je na sličnosti i specifičnosti tog procesa u različitim razvojnim i društvenim uvjetima, što znači da pri svakom konkretnom istraživanju demografske tranzicije, valja respektirati specifične prilike i čimbenike, koji su ga uz opće čimbenike – uvjetovali. Budući da je u razvijenim europskim i prekomorskim zemljama demografska tranzicija završena, te se one nalaze u posttranzicijskoj etapi, treba naglastiti da će temeljnu dinamičku komponentu prirodnog kretanja u njima ubuduće činiti kretanje nataliteta usko vezano uz stopu nupcijaliteta, uz dob ulaska u brak, uz populacijsku politiku i uz slobodnu, odgovornu i racionalnu odluku supružnika u pogledu broja djece u obitelji.

(d) DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U ZEMLJAMA U RAZVOJU

Još krajem prošlog i na početku ovog stoljeća dvije trećine čovječanstva, tj. stanovništva zemalja u razvoju (Afrike, Azije i Latinske Amerike) živjelo je u demografskim uvjetima predtranzicijske etape, uz stope nataliteta oko 40 promila i stope mortaliteta nešto ispod te razine. Etapa demografske tranzicije nastupila je u zemljama u razvoju, kao i svojevremeno u razvijenim zemljama, inicijalno preko pada mortaliteta. Budući da su se bitne karakteristike tendencija i odnosa između stope nataliteta i mortaliteta imanentne pojedinim podetapama demografske tranzicije u današnjim razvijenim zemljama p o n o v i l e i na primjeru zemalja u razvoju, bez obzira na vrlo specifične i novonastale unutrašnje i vanjske uvjete u kojima se taj proces odvija u svijetu nerazvijenih, teorija demografske tranzicije može pretendirati na status povijesno potvrđene teorije.

Proces demografske tranzicije u zemljama u razvoju sredinom ovog stoljeća u odnosu na proces tranzicije u današnjim razvijenim zemljama sredinom prošlog stoljeća pokazao je brojne specifičnosti među kojima su bitne:

(a) demografska tranzicija u zemljama u razvoju nastupila je u drugačijim inicijalnim uvjetima unutrašnjeg gospodarskog i društvenog razvoja;

(b) utjecaj e k s t e r n i h č i n i l a c a – razine svjetskog ekonomskog razvoja i međunarodne podjele rada, naročito razine razvoja i dostignuća medicinske znanosti te velikih mogućnosti preventivnih i kurativnih mjera zdravstvene zaštite, – bio je od izvanredno velike važnosti za tijek demografske tranzicije u zemljama u razvoju (osobito za tranziciju u sferi mortaliteta);

(c) "demografska ekspanzija" tj. povećanje prirodnog prirasta stanovništva bilo je, vezano uz gornje čimbenike, u zemljama u razvoju znatno j a č e;

(d) cjelokupni proces demografske tranzicije (kako u području mortaliteta tako i nataliteta) odvijao se u zemljama u razvoju znatno b r ž e.

Nastojat ćemo, u daljnjem izlaganju, detaljnije razmotriti svaku od navedenih specifičnosti, kako bismo ukazali na usku međuzavisnost procesa demografske tranzicije i specifičnih razvojnih uvjeta pojedinih ovih grupa zemalja.

Prije nego prijeđemo na razradu odvijanja procesa demografske tranzicije u zemljama u razvoju, nužno je detaljnije prikazati r a z l i k e između razvijenih zemalja u njihovoj predtranzicijskoj, predindustrijskoj etapi i zemalja u razvoju u razvojnoj etapi koja je prethodila etapi demografske tranzicije. Vremenska distanca između predindustrijske etape današnjih razvijenih zemalja i zemalja u razvoju implicira i izrazite razlike u općim uvjetima gospodarskog i društvenog razvitka u svijetu, pa sugerira sve teškoće koje se nameću pri pokušaju komparacije gospodarskih, društvenih i demografskih obilježja tih grupa zemalja u njihovoj predtranzicijskoj etapi.

Međutim, unatoč svih nužnih ograničenja koja se daju pri komparaciji općih uvjeta gospodarskog razvitka i razvitka stanovništva u te dvije grupe zemalja, u različitim vremenskim razdobljima i uz različitu svjetsku privrednu strukturu, takva je komparativna analiza vrlo instruktivna za *upoznavanje specifičnih uvjeta* u kojima su današnje razvijene zemlje i zemlje u razvoju stupile u etapu demografske tranzicije. Ona je važna i za razumijevanje promijenjene uloge u djelovanju pojedinih čimbenika na demografska kretanja, te za upoznavanje specifičnosti tijekom odvijanja demografske tranzicije u te dvije grupe zemalja.

Usporedba uvjeta demografske tranzicije u razvijenim zemljama u 19. stoljeću i u zemljama u razvoju 1950-ih godina

Simon Kuznets je kao k r i t e r i j usporedbe gospodarskog razvitka u današnjim razvijenim zemljama i u zemljama u razvoju uzeo *udjel radne snage u poljoprivredi*. Analizirajući uvjete predindustrijske etape u današnjim razvijenim zemljama i zemljama u razvoju došao je do sljedećih rezultata:[109]

[109] S. Kuznets, "Underdeveloped Countries and the Pre-Industrial Phase in Advanced Countries: An Attempt at Comparison", op. cit., UN World Population Conference, Rome 1954, Vol. V, 947-970.

1) Pokazalo se da su zemlje u razvoju početkom pedesetih godina našeg stoljeća *imale 60 i više posto radne snage u poljoprivredi.* Tražeći vrijeme u kojem su razvijene zemlje[110] imale otprilike isti udjel radnika u poljoprivredi, Kuznets konstatira da je komparativna (sa zemljama u razvoju) predindustrijska faza razvitka u njima obuhvaćala razdoblje između 1800. i 1850. godine, s izuzetkom Engleske i Nizozemske u kojima se odvijala ranije. Prema tome, razvijene su zemlje predindustrijsku fazu proživjele oko sto godina ranije nego zemlje u razvoju.

2) *Stupanj gospodarskog razvitka i povijesno nasljeđe današnjih razvijenih zemalja osjetno se razlikuju od ekonomske situacije i povijesnog nasljeđa zemalja u razvoju u njihovoj predindustrijskoj etapi.* Pored toga što su se zemlje u razvoju našle pred etapom industrijalizacije polovicom 20. stoljeća, dakle u vrijeme kad su razvijene zemlje već daleko odmakle u tom procesu, što bitno mijenja uvjete društvene podjele rada u odnosu na iste u prvoj polovici 19. stoljeća, činjenica je da su zemlje Zapadne Europe u svojoj predindustrijskoj fazi razvitka imale u odnosu na zemlje u razvoju znatno višu razinu nacionalnog dohotka per capita. Spomenute europske zemlje imale su između 1840. i 1850. godine dohodak per capita u visini od 150 do 300 dolara,[111] a za velik broj zemalja u razvoju on je 1949. godine bio oko pet puta niži (kretao se između 30 i 60 dolara per capita).

3) Razlike u razini i obilježjima razvitka privrede, uz razlike u tradicijama i običajima između te dvije grupe zemalja, rezultirale su različitim karakteristikama demografskog razvitka. – Ako se "težina" jedne pojave prvenstveno određuje njezinom kvantitetom, proizlazi da su razvijene zemlje u etapi koja je prethodila Industrijskoj Revoluciji imale relativno malobrojno stanovništvo, tako da ni u jednoj od spomenutih zemalja nije bilo mnogo više od 30 milijuna ljudi, te da je porast broja stanovnika u tim zemljama bio posljedica vlastitog gospodarskog progresa postignutog u etapi Industrijske Revolucije. *U zemljama u razvoju veličina stanovništva potencira problem visokih stopa porasta stanovništva.* Osim Kine i Indije, koje imaju po broju golemo stanovništvo (prva oko 1,2 milijarde, a druga oko 968 milijuna), ostale zemlje iz te grupe imaju uglavnom 50 i više milijuna stanovnika.[112] – *Jedna od važnih razlika između te dvije grupe zemalja bila je i u gustoći stanovništva.* Europa je bila u vrijeme početka tranzicije mortaliteta bila relativno rijeđe naseljena, dok su mnoge zemlje u razvoju početkom 1950-ih godina započele demografsku tranziciju u uvjetima visoke gustoće stanovništva (Indija, Java, Egipat).

4) *Stope porasta stanovništva razvijenih europskih zemalja u prvoj polovici 19. stoljeća bile su znatno niže nego u "paralelnoj" fazi razvitka današnjih zemalja u*

---

[110] Kuznets prezentira podatke za osam razvijenih zemalja: SAD, V. Britaniju, Kanadu, Francusku, Njemačku (prije II svjetskog rata), Švedsku, Dansku i Italiju.

[111] S izuzetkom Italije i Švedske koje su imale dohodak per capita nešto ispod 120 dolara.

[112] U 1992. godine 8 najvećih zemalja u svijetu bile su pretežno zemlje u razvoju koje su sve imale više od 100 miliona stanovnika (ako se dodaju Kina i Indija ima ih 10). To su bile: Bangladesh, Indonezija, Pakistan, Brazil, Nigeria. Od razvijenih zemalja tu spada Japan, Sjedinjene Američke Države i Ruska Federacija.

razvoju. Kretale su se oko 1% prosječno godišnje, s izuzetkom Engleske i Walesa gdje su bile najveće i kretale se oko 1,5%, dok su u zemljama u razvoju sredinom 20. stoljeća bile znatno veće i kretale se između 2% i 3%.

5) *Razlike u stopi porasta stanovništva rezultat su razlika u stopi nataliteta i mortaliteta između te dvije grupe zemalja.* Stope nataliteta su u "starim" europskim zemljama u prvoj polovici 19. stoljeća bile osjetno niže, nego što su stoljeće kasnije zabilježene u zemljama u razvoju; kretale su se između 30 i 35 živorođenih na 1.000 stanovnika,[113] dok su u većini zemalja u razvoju u razdoblju od 1941-1950. iznosile 40 i više promila.[114] Zanimljivo je svratiti pozornost i na razinu stope mortaliteta. U 19. stoljeću sve do 1875. godine, ta se stopa u spomenutim europskim zemljama kretala iznad 20 promila i bila je veća nego stopa mortaliteta u zemljama u razvoju četerdesetih-pedesetih godina našeg stoljeća, koja je za velik broj tih zemalja iznosila 15 i manje promila (Kosta Rika, Dominikanska Republika, Nikaragva, Jamajka, Porto Riko, Peru, Venezuela, Tajland). To znači da višim stopama porasta stanovništva u zemljama u razvoju u njihovoj predindustrijskoj etapi u odnosu na te stope stoljeće ranije u razvijenim zemljama, nije pridonijela isključivo viša stopa nataliteta, nego primarno manja stopa mortaliteta.

6) Značajna razlika između te dvije grupe zemalja vezana je i uz postojeće mogućnosti za *rješavanje populacijskog pritiska emigracijom.* Rastuće stanovništvo europskih zemalja krajem 19. stoljeća koristilo je mogućnosti odlaska i zaposlenja u prekomorske zemlje (SAD, Kanadu, Australiju) i time olakšavalo populacijsku presiju europskih zemalja u podetapi rane tranzicije.[115] Mogućnosti emigracije takvih razmjera nisu ni izdaleka postojale i ne postoje za stanovništvo zemalja u razvoju u razdoblju nakon II svjetskog rata.

Sve to upućuje na zaključak da su *zemlje u razvoju ušle u proces demografske tranzicije, tj. u njegovu početnu ranu podetapu, u 1950-im godinama, u daleko* ***težim*** *gospodarskim, socijalnim i demografskim uvjetima nego razvijene zemlje u 19. stoljeću. To što su zdravstvene prilike u zemljama u razvoju znatno povoljnije zbog mogućnosti "uvoza" medicinskih inovacija iz razvijenih zemalja, odrazilo se na njihovoj relativno znatnoj* ***nižoj*** *stopi mortaliteta, koja je bila glavna odrednica jake "demografske ekspanzije" u njima tijekom 1950-ih i 1960-ih godina.*

---

[113] Izuzetak čine države Njemačke (Bavarska, Pruska i Saksonija) gdje je stopa nataliteta u to vrijeme dosizala 38 pa i 40 promila.

[114] Za Honduras, Venezuelu i Cejlon ta je stopa iznosila je 38 promila (Demographic Yearbook of United Nations, 1952.).

[115] Prosječan godišnji broj emigranata iz Europe u prekomorske zemlje raste naročito u drugoj polovici 19. stoljeća. U razdoblju 1866-1870. iznosio je 345.900, 1871-1875. godine 370.700, 1876-1880. (vezano uz ekonomsku krizu opada) iznosi 258.000, 1881-1885. godine naglo raste na 661.300, 1886-1890. iznosi 737.700, 1891-1895. godine 674.800, a 1896-1900. godine 543.200. U prvih petnaest godina 20. stoljeća u daljnjem je jakom porastu. Tako je 1901-1905. godine iznosio 1,038,900, 1906-1910. godine 1,436.700, a 1911-1915. godine 1,365.300 prosječno godišnje. (Izvor podataka, UN: "The Determinants and Consequences of Population Trends", prvo izdanje, 1953, str. 100).

(d_1) RANA PODETAPA DEMOGRAFSKE TRANZICIJE – TRANZICIJA MORTALITETA

Specifičnost procesa demografske tranzicije u zemljama u razvoju u 1950-im godinama i kasnije, u odnosu na taj proces u razvijenim zemljama u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća je u činjenici da se kod zemalja u razvoju radi o tzv. *induciranoj tranziciji kako u području mortaliteta tako i kod nataliteta*, dok se svojevremeno u razvijenim zemljama radilo o tzv. *spontanoj tranziciji*. U području mortaliteta inducirana tranzicija u zemljama u razvoju bila je znatno brža nego kod nataliteta, isto kao što je ranije, u razvijenim europskim zemljama, spontana tranzicija mortaliteta prethodila spontanoj tranziciji nataliteta. Dakle, u zemljama u razvoju demografska tranzicija odvijala se i još se u mnogima odvija kao *inducirani, izvana potaknuti proces,* dok se u razvijenim zemljama Europe odvijala u *okviru vlastitog procesa razvoja,* tj. kao spontani pratilac i sastavnica toga razvoja.

Etapa demografske tranzicije odnosno njena *rana tranzicijska podetapa* započela je u zemljama u razvoju 1950-ih godina smanjivanjem mortaliteta koje je prethodilo smanjivanju nataliteta (kao i u razvijenim zemljama) i koje je izazvalo velik porast prirodnog prirasta stanovništva. To je smanjivanje u razvijenim zemljama u 19. stoljeću išlo sporo, pratilo razvitak medicinske i drugih znanosti i predstavljalo rezultat razvitka privrede i općeg napretka tih zemalja, odnosno bila je to s p o n t a n a tranzicija mortaliteta. U zemljama u razvoju 1950-ih godina i dalje, zahvaljujući ranijim svjetskim dostignućima u medicinskoj i srodnim znanostima, pad mortaliteta bio je mnogo brži i uglavnom nije bio odraz vlastitog, unutrašnjeg društveno-gospodarskog razvitka nego njegova prethodnica. U tim je zemljama tranzicija mortaliteta bila je inducirana "vanjskim" uvjetima i čimbenicima, prvenstveno uvozom jeftinih vakcina, lijekova i uopće medicinskih dostignuća. Medicinska i sanitarna tehnologija, uvelike "uvezena" iz razvijenih zemalja, uvjetovala je da se u zemljama u razvoju pad mortaliteta s visoke na nisku razinu dogodio znatno brže, u kraćem razdoblju i neovisno od procesa vlastitog gospodarskog razvoja. Taj je pad mortaliteta bio po jačini i brzini pojave bez presedana u demografskoj povijesti. Zato 20. stoljeće bitno obilježava smanjenje općeg mortaliteta odnosno produženje srednjeg trajanja života, sadržaj kojega čine prvenstveno smanjenje mortaliteta dojenčadi, djece i žena u fertilnoj dobi.

Razdoblje intenzivnog smanjivanja smrtnosti nastupilo je u većini zemalja u razvoju nakon II. svjetskog rata. U nekim je zemljama (npr. u Tajvanu), pad započeo već u prvoj polovici 20. stoljeća zahvaljujući realizaciji programa zdravstvene zaštite, poboljšanja u higijenskim uvjetima života u gradovima, a također i određenom napretku u općem obrazovanju.[116] U nekim tropskim i suptropskim područjima

[116] Poznat je primjer Tajvana u kojem je japanska administracija poduzela mnoge mjere zdravstvene zaštite, tako da je stopa mortaliteta snižena od 1906-1910. do 1941-1943. sa 33,4 na 18,5 na 1.000 stanovnika. (Podatak iz A. J. Coale-Edgar M. Hoover, "Population Growth, and Economic Development in a Low Income Countries", op. cit. str. 14).

provođene su već prije II. svjetskog rata i mjere protiv npr. malarije i neke druge mjere zdravstvene zaštite (Sri Lanka, Mauritius). – No uza sve to ostaje činjenica, da je glavni val snižavanja mortaliteta započeo nakon II svjetskog rata, da je doveo do znatnog povećanja očekivanog trajanja života na dan rođenja[117] i do povećanja prirodnog prirasta stanovništva.

Karakteristično je da je pad mortaliteta u zemljama u razvoju bio znatno brži nego svojedobno u razvijenim zemljama. – Tako, primjerice, razdoblje u kojem je stopa mortaliteta smanjena sa 20 promila na 10 promila (dakle prepolovljena) u grupi zemalja u razvoju iznosi oko 23 godine[118] (od 1934. do 1957), dok je u Švedskoj za isto sniženje trebalo oko 53 godine (1859. do 1912.). Sljedeća tablica pokazuje promjene u općoj stopi mortaliteta u nekim zemljama Azije i Latinske Amerike u kojima je taj proces bio vrlo brz. (Vidjeti tablicu 10).

Sada se postavlja sljedeće pitanje: koji su glavni čimbenici omogućili tako snažno smanjivanje mortaliteta u zemljama u razvoju u razdoblju nakon II. svjetskog rata? – Tri su grupe čimbenika kompleksne po svom sadržaju, koje su u tom procesu odigrale bitnu ulogu: (1) čimbenici vezani uz primjenu efikasne naročito preventivne, a i kurativne zdravstvene zaštite, (2) čimbenici vezani uz povećanje raspo-

Tablica br. 10.

OPĆE STOPE MORTALITETA I STOPE MORTALITETA DOJENČADI IZABRANIH ZEMALJA OD 1935. DO 1993.

- na 1.000 -

Zemlja	Opća stopa mortaliteta				Stopa mortaliteta dojenčadi			
	1935-39.	1955-58.	1977.	1993.	1935-39.	1955-58.	1977.	1993.
Sri Lanka	24,5	10,1	9,0	5,3	182,8	68,5	–	18,0
Tajvan	20,2	8,2	4,7(1976)	–	144,5	34,4	12,9(1976)	–
Hong-Kong	29,0	7,8	5,2	4,9	–	59,3	13,9	4,5
Singapur	22,3	7,5	5,2	5,2	155,1	44,2	12,4	4,0
Kosta Rika	20,0	9,8	4,6(1976)	4,2	142,7	85,5	33,6(1976)	13,0
El Salvador	31,1	13,5	7,8	5,1	125,4	80,7	59,5	17,7
Porto Riko	19,1	7,1	6,0	7,7	122,9	53,8	20,1	11,5

Izvor: United Nations Demographic Yearbook 1968; Population Index No. 3/1979; UN, Population and Vital Statistics Report, *Statistical Papers, No. 4, October 1996., New York (Podatak za Sri Lanku, stopa mortaliteta dojenčadi, odnosi se na prosjek* 1990-1995., UN World Population 1996, op.cit.).

[117] Očekivanje života na dan rođenja je na primjer u Sri Lanki poraslo od 31,7 godina 1920-22. na 65,9 godina 1967, u Porto Ricu sa 38,5 godina 1919-21. na 72,5 godina 1971-73, u Tajvanu sa 45 godina 1940. na 70,5 godina 1976, a u Mauritiusu od 38 godina u 1940. na 63,0 u godini 1970-71. (Prema: UN Population Bulletin No. 6 za Sri Lanku i Porto Rico; J. Bourgeois-Pichat, "Population Growth and Development", Carnegie Endowment, New York 1966, str. 61-62, te za 1977. godinu Population Index No. 4/1978.). U 1990-95. očekivanje života na dan rođenja iznosilo je u Sri Lanki 72,0 godina, u Porto Ricu 76 godina, u Mauritiusu 70,1 godina (Prema: United Nation, World Population 1996, op.cit.).

[118] Na području Kosta Rike za sniženje stope mortaliteta sa 21 na 10 promila trebalo je 15 godina, u El Salvadoru 17 godina, u Jamajci oko 20 godina, u Mexicu oko 18 godina.

loživih količina hrane i drugih proizvoda za osobnu potrošnju, (3) mlada starosna struktura stanovništva.

U literaturi se primarno značenje daje faktoru zdravstvene zaštite, posebno razvitku i primjeni vakcina, antibiotika,[119] razvitku javnih zdravstvenih organizacija i njihovom ekipiranju medicinskim osobljem, opskrbljavanju jeftinim sredstvima za vakcinaciju, za dezinfekciju, pročišćavanje vode i sl. *Opći je zaključak da je u ovim zemljama smanjivanje mortaliteta na nisku razinu u relativno kratkom vremenskom razdoblju uvjetovano visokom razinom razvitka medicinske znanosti i njezine uspješne primjene u suvremenom svijetu.* Zemlje u razvoju nisu, poput razvijenih, morale čekati pronalazak i rezultate primjene pojedinih cjepiva, insekticida, antibiotika ili pojavu specijaliziranih grana medicine i farmakologije. Stjecajem okolnosti nastalih u svijetu u toku 20. stoljeća na području zdravstva, snažan i vremenski brz pad mortaliteta u zemljama u razvoju uvjetovan je mogućnostima "uvoza" jeftinih sredstava preventivne zdravstvene zaštite i najmodernijih dostignuća za sanaciju "žarišta" raznih epidemija u čemu veliku ulogu ima Svjetska zdravstvena organizacija i pojedine specijalizirane zdravstvene institucije u pojedinim zemljama. - Istodobno je, zahvaljujući intenziviranju međunarodne razmjene, poboljšano opskrbljivanje hranom, što je u tim zemljama drastično smanjilo smrtnost zbog gladi, premda se glad još uvijek povremeno javlja kao uzrok smrti u pojedinim zemljama u razvoju. Tako snažan pad mortaliteta potpomognut je i jednim čisto demografskim faktorom: mladom starosnom strukturom stanovništva, jer mlado stanovništvo (nakon 4-te godine života) manje umire.

Na taj je način specifična značajka rane tranzicijske podetape u zemljama u razvoju da je pad mortaliteta uvelike uslijedio kao posljedica eksternih čimbenika, a relativno nezavisno od vlastitog društveno-gospodarskog razvitka tih zemalja. Čak je činjenica da u mnogim od tih zemalja proces gospodarskog razvitka i podizanja životnog standarda uopće nije uslijedio.[120] Otuda slijedi da u suvremenim uvjetima razvitka medicine, zdravstvene zaštite i higijensko-sanitarnih sredstava, gospodarski razvitak nije jedini preduvjet za smanjivanje smrtnosti, iako je određena razina razvitka pretpostavka za uspješnu zdravstvenu zaštitu (kao razvijenost prometnica, mreža kanalizacije, određeni higijenski uvjeti, sanitarna oprema i sl.).

Većina zemalja u razvoju proživljava, dakle, podetapu rane tranzicije u razdoblju nakon II. svjetskog rata. Buran porast stope prirodnog prirasta stanovništva,

---

[119] Borba protiv malarije uglavnom se vodila primjenom preparata DDT. U Sri Lanki je prva veća kampanja protiv malarije rezultirala padom opće stope mortaliteta za 11 promila u roku od svega 5 do 6 godina. (Prema: P. Newman, "Malaria Eradication and Population, Growth – with Special Reference to Ceylon and British Guiana", Research Series No. 10, School of Public Health, Ann Arbor, 1965.).

[120] Studija za Mauritius pokazuje da je snažan pad mortaliteta bio praćen izrazitim pogoršanjem ekonomskih pokazatelja. (Vidjeti: R. M. Titmuss – A. Smith, "Social Policies and Population Growth in Mauritius", Methuen, London 1961). Coale i Hoover ističu da je stopa mortaliteta za 21 nedovoljno razvijenu zemlju u razdoblju 1935-1944. prelazila razinu od 17 promila, a do 1950-1955. padala je prosječno za 7 promila po dekadi; istodobno u većini tih zemalja nisu zabilježene veće ekonomske promjene. (Prema: A. J. Coale-E. M. Hoover, "Population Growth and Economic Development in a Low Income Countries", op. cit. str. 14.).

nastao u toj podetapi, u literaturi se često naziva *"demografska ekspanzija", "demografska eksplozija".* Taj se termin upotrebljava danas uglavnom za zemlje u razvoju, premda moramo znati, kao što je prije već rečeno, da su i današnje razvijene zemlje svojevremeno (u 19. stoljeću) imale svoju demografsku ekspanziju.

Što označava pojam ***demografska ekpanzija?*** – *Demografska ekspanzija je sinonim za povećanje prirodnog prirasta stanovništva.* To je njezino značenje u užem smislu. Osnovnu dinamičku komponentu prirodnog prirasta u tom procesu čini, kako smo vidjeli, snižavanje mortaliteta uz nepromijenjenu visoku stopu nataliteta. – Demografska ekspanzija u širem smislu, obuhvaća lančane demografske i socio-ekonomske posljedice "ekspanzije" stope prirodnog prirasta, odnosno "ekspanzije stanovništva" u užem smislu. "Ekspanzija" stope prirodnog prirasta znači, nakon određenih vremenskih sekvenci, pristizanje u pojedine dobne grupe povećanih generacija s posebnim ekonomskim i socijalnim potrebama; na primjer, pojačan priljev djece u predškolsku dob, zatim u školsku dob, pa omladine u radnu dob života, koji znače u uvjetima dominacije sitnoseljačke poljoprivrede, povećanje agrarne prenapučenosti, nepismenosti i općenito zaostalosti.

Demografska ekspanzija u zemljama u razvoju osjetno je jača, a stope prirodnog prirasta su osjetno veće, u odnosu na demografsku ekspanziju koja se u prošlom stoljeću odvijala u većini zemalja Zapadne Europe. Veličina demografske ekspanzije i njezin društveno-ekonomski sadržaj bitna su *diferentia specifica* demografske tranzicije u zemljama u razvoju u odnosu na tranziciju razvijenih zemalja. (Vidjeti grafikone br. 8. i 9.).[121] Veličina demografske ekspanzije u zemljama u razvoju proizlazi iz specifičnih društveno-gospodarskih uvjeta u kojima se vrši reprodukcija stanovništva u tim zemljama u odnosu na svojevremene uvjete u današnjim razvijenim zemljama. A ti su uvjeti međusobno bitno različiti. Strmi pad općih stopa mortaliteta dogodio se u pojedinim zemljama u razvoju između 1940. i 1970. godine. Nakon tog razdoblja stagnantno visoke ili blago opadajuće stope nataliteta koegzistiraju u tim zemljama s niskim općim stopama mortaliteta, čak nižim nego li u kasnoj tranzicijskoj podetapi ili posttranzicijskoj etapi; međutim, *iza niskih općih stopa mortaliteta kriju se visoke stope mortaliteta dojenčadi i male djece,* što je tipična značajka opće zaostalosti.

Sliku demografske ekspanzije za Kosta Riku i Sri Lanku, koja je izražena naročito u razdoblju između 1945. i 1969. godine, a koja je manje ili više reprezentativna i za ostale zemlje u razvoju, daje tablica br. 11. (Vidjeti tablicu br. 11).

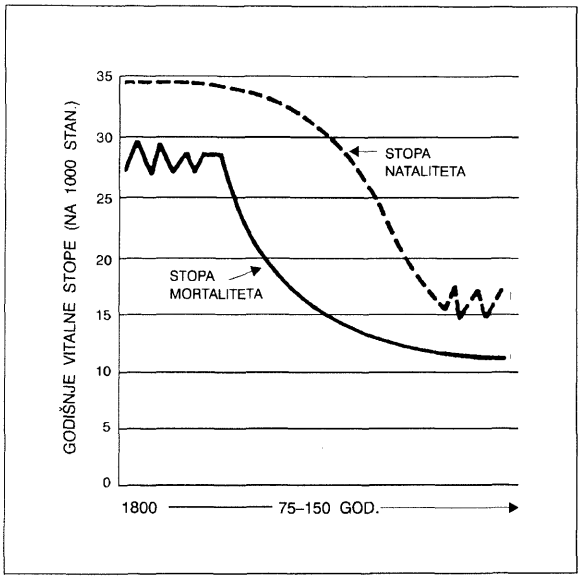
Akceleraciju stope prirodnog prirasta u zemljama u razvoju indijski ekonomist *Hla Myint*[122] opisuje, polazeći od predtranzicijske etape u kojoj su stope nataliteta visoke (kreću se oko 4% ili 40 promila) i u kojoj je stopa prirasta otprilike jed-

[121] Grafički prikazi preuzeti iz knjige, "The Growth of World Population", National Academy of Sciences - National Research Council. Washington D. C., 1963.

[122] Hla Myint, "The Economics of Developing Countries", op. cit. str. 29-31.

Grafikon br. 8.

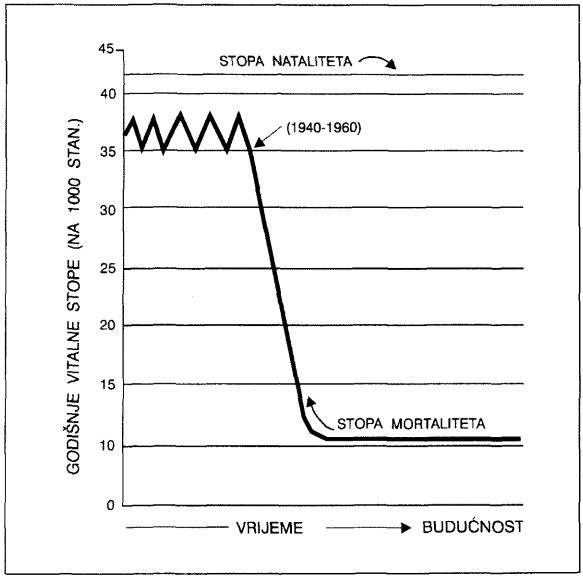
DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U ZEMLJAMA ZAPADNE EUROPE
U TOKU 19. STOLJEĆA

naka nuli, na slijedeći način: u prvom stadiju, proširenje veza sa zapadnim razvijenim zemljama, intenziviranje međunarodne razmjene, naročito trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima djelovalo je na drastično smanjivanje pa i eliminiranje gladi u lokalnim okvirima, što je, prema autoru, smanjilo stopu mortaliteta s ranijih 4% na 3%, a to je uz nepromijenjenu stopu nataliteta od 4% dovelo do povećanja stope prirodnog prirasta koja je ranije bila jednaka nuli na razinu od 1% ili 10 promila. – U drugom stadiju, dolazi u tim zeljama do proširenja primjene pronalazaka medicine, do širenja zdravstvenih preventivnih mjera, što je djelovalo na elimininiranje odnosno na sužavanje područja djelovanja pojedinih epidemija (malarije, difterije, crnih boginja, tifusa, kolere itd.). To je smanjilo stopu mortaliteta za daljih 1%, tj. svelo ju je na razinu od 2% (prema ranijih 3%). Snižena stopa mortaliteta uz nepromijenjenu stopu nataliteta (4%) dovodi do porasta stope prirodnog prirasta na nivo od 2%, odnosno 20 promila. – U trećem

Grafikon br. 9.

DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U NEDOVOLJNO RAZVIJENIM ZEMLJAMA SREDINOM 20. STOLJEĆA

stadiju, daljnje proširenje medicinske zaštite (povećanje broja liječnika, pomoćnog medicinskog osoblja, bolnica, ambulanti i sl.) te poboljšanja u trgovini i opskrbljenosti hranom, vodi snižavanju stope mortaliteta s ranijih 2% na 1%, a to uz nepromijenjenu stopu nataliteta (4%) rezultira daljnjim povećanjem stope prirodnog prirasta na 3%, odnosno na 30 promila. Prema Myintu stanovništvo zemalja u razvoju nalazilo se polovicom 1960-ih pri kraju drugog stadija ili u trećem stadiju.

Takve stope prirasta stanovništva u situaciji zaostalosti i deficita sredstava za akumulaciju dovode zemlje u razvoju u situaciju "revolucije rastućih očekivanja" (kako je to još prije 1965. izjavio Harlan Cleveland, pomoćnik ministra vanjskih poslova SAD) u pogledu poboljšanja životnog standarda, koji je pod utjecajem ovog nezapamćenog povećanja stanovništva stalno depresiran. Bilanciranje prirasta

Tablica br. 11.

DEMOGRAFSKA EKSPANZIJA U SRI LANKI I KOSTA RIKI

- na 1.000 stanovnika -

	Kosta Rika			Sri Lanka		
	Stopa			Stopa		
Petogodište	nataliteta	mortaliteta	prirodnog prirasta	nataliteta	mortaliteta	prirodnog prirasta
1915-1919.	45,2	25,0[a)]	20,2	37,0	38,1[d)]	5,2
1920-1924.	43,4	23,1[b)]	20,3	38,5	27,8[f)]	10,7
1925-1929.	46,6	21,1[c)]	25,5	40,6	25,1[g)]	15,5
1930-1934.	45,7	21,1	24,6	37,8	22,4	15,4
1935-1939.	45,0	20,0	25,0	35,6	24,5	11,1
1940-1944.	44,9	18,3	26,6	36,6	19,7	16,9
1945-1949.	45,1	14,0	31,1	38,2	16,7	21,5
1950-1954.	49,2	11,6	37,6	38,5	11,6	29,9
1955-1959.	50,0	9,8	40,2	36,6	10,2	26,4
1960-1964.	46,1	9,0	37,1	–	–	–
1965-1969.	38,2	7,3	30,9	32,0	8,0	24,0
1970-1974.	30,8	5,7	25,1	29,7	8,4	21,3
1985-1990.	29,0	4,0	25,0	23,0	6,0	17,0
1990-1995.	26,0	4,2	21,8	18,8	6,1	12,7

a) i d) podatak za period 1911-1913.
b) i f) podatak za period 1921-1925.
c) i g) podatak za period 1925-1929.
Izvor: United Nations Population Bulletins No. 6 i No. 7., te US Book of Facts 1966. (op.cit.); Population Index No. 3/19179.; United Nations, World Population 1992. i 1996. (op. cit.).

stanovništva i fondova osobne potrošnje potrebnih za njegovu egzistenciju, indicira da se stanovništvo tih zemalja nalazilo tada u etapi u kojoj je, kako to kaže A. Sauvy, "život bilo lakše i jeftinije spasiti nego ga održavati".[123)]

Nakon petogodišta 1965-1970. otpočinje, kako pokazuje tablica br. 11. smanjivanje stope prirodnog prirasta stanovništva, na koji primarno djeluje smanjivanje stope nataliteta. Time započinje tranzicija u području nataliteta.

[123)] A. Sauvy, "De Malthus a Mao-Tse-Tung", Ed. Danoel, Poglavlje I, Paris 1958.

(d_2) CENTRALNA PODETAPA DEMOGRAFSKE TRANZICIJE – TRANZICIJA NATALITETA

Iskustvo demografske tranzicije u zemljama Zapadne Europe pokazalo je da određeno vrijeme n a k o n započetog smanjivanja mortaliteta dolazi do smanjivanja nataliteta. To je zbog toga što mortalitet brzo opada povezano uz poboljšanje higijenskih uvjeta života, uz napredak medicine i srodnih znanosti i uz povećanje zdravstvenog standarda. Valja imati na umu da smanjenje mortaliteta koje rezultira produženjem srednjeg trajanja života ne izaziva dileme, ljudi ga lako prihvaćaju, jer se ljudski život u svim civilizacijama visoko vrednuje.[124] Ali što se tiče nataliteta *demografska povijest razvijenih, napose zapadnoeuropskih zemalja, pokazuje da je smanjenje nataliteta teže ostvarivo, da treba proći određeno vrijeme, kako bi proces kumuliranja djelovanja raznih čimbenika i uvjeta doveo do promjene reprodukcijskog ponašanja*. Ta činjenica je vrlo relevantna upravo za zemlje u razvoju, jer se promjeni reprodukcijskog ponašanja, koje se izražava u razini nataliteta (u njegovom smanjivanju), postavljaju preko *tzv. faktora rezistencije* – mnoge prepreke. Upravo zato u procesu demografske tranzicije, kako svojevremeno u europskim zeljama tako kasnije i u zemljama u razvoju, prvo nastupa smanjivanje mortaliteta, a tek zatim, s određenim vremenskim pomakom, smanjivanje nataliteta.

Do kraja 1960-ih godina samo je nekoliko manjih zemalja zabilježilo znatniji pad nataliteta (Hong-Kong, Singapur, Tajvan). U 1970-im, a naročito u 1980-im godinama, nastupio je pad nataliteta ispod "kritične" razine od 30 promila u brojnim zemljama u razvoju uvelike potpomognut provedbom programa planiranja obitelji, osim u zemljama Sub-Saharske Afrike u kojima je stopa nataliteta i danas vrlo visoka i kreće se iznad 40 promila. *Pokazalo se, prema tome, da su se bitne pretpostavke teorije demografske tranzicije ostvarile u drugoj polovici 20. stoljeća u specifičnim razvojnim uvjetima i u većini zemalja u razvoju, isto kao i stoljeće ranije u zapadno europskim zemljama. Pokazalo se da je razina i struktura društveno-gospodarskog razvitka bitan, ali i ne jedini uvjet za tranziciju nataliteta*.

Visoka negativna korelacija između stope nataliteta i gospodarskog razvitka izražena je u mnogim zemljama Latinske Amerike, a osobito u nekoliko malih južno-azijskih, uglavnom otočnih zemalja (Hong-Kong, Singapur, Južna Koreja, Tajvan). U potonjima je uz visok nacionalni dohodak per capita, uz visoku razinu obrazovanja, visok postotak urbanog stanovništva, relativno visoko srednje trajanje života, uz nizak mortalitet dojenčadi i male djece, zabilježen opadajući i nizak natalitet. Podaci za petogodište 1990-1995. godine kazuju da su te zemlje imale stopu nataliteta gotovo na istoj razini stope kao i mnoge europske i druge razvijene zemlje (između 12 i 16 promila).

---

[124] Filozofski pogledi na svijet, npr. fatalistička filozofija ili pak eutanazija, čini se na prvi pogled da dovode u pitanje konstataciju o visokom vrednovanju ljudskog života, ali i ti se pogledi temelje na tome da na svojevrstan način, u specifičnim uvjeitma, cijene život i njegovo dostojanstvo.

Ali novija istraživanja pokazuju da utjecaj procesa modernizacije na razinu nataliteta, u specifičnim društvenim prilikama, često mogu smanjiti razni socio-psihološki i politički čimbenici kao što su društvena tradicija, religija, državna politika restrikcije rađanja, koje u tim prilikama postaju važne intermedijarne varijable u djelovanju modernizacije na reprodukcijsko ponašanje stanovništva. Naime, različite društvene tradicije i religijske dogme djeluju na veću ili manju "sklonost" stanovništva da prihvati i primijeni određena sredstva planiranja obitelji (od informacija do različitih sredstava kontracepcije). Ako su običaji i tradicija duboko ukorijenjeni, oni mogu biti – uz ostale iste uvjete – važna prepreka bržem padu nataliteta usprkos čak i relativno visokom stupnju razvoja. Primjer tome je *Kuvajt* koji je 1980. godine imao čak nešto veći društveni proizvod per capita nego SAD (18.400 US dolara prema 16.300 u SAD, obračunato u US dolarima iz 1987. g.) (UNDP, 1997:158), u kojem je tada udjel gradskog stanovništva iznosio oko 91%, zatim je preko dvije trećine mladih odgovarajuće dobi pohađalo srednju školu, ali je totalna stopa fertiliteta bila visoka i to 5,7 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi. – Uzmimo nadalje primjer *Kine* u kojoj je društveni proizvod p.c. 1994. g. (obračunato u US dolarima iz 1987. godine) iznosio 435 US dolara,[125] oko 44% osoba odgovarajuće dobi bilo je upisano u srednje škole, udjel gradskog stanovništva iznosio je 22%, očekivano trajanje života iznosilo je oko 68 godina, ali je totalna stopa fertiliteta (1990-1995.) iznosila samo 1,8. Prema tome stupanj društveno-gospodarskog razvitka je znatno niži nego što bi se moglo pretpostaviti na temelju brojčane razine pokazatelja nataliteta. Stopa nataliteta (ispod 20 promila) i totalna stopa fertiliteta (ispod razine potrebne za generacijsko obnavljanje) postignuta je u uvjetima "inducirane tranzicije", tj. smanjenja nataliteta uvjetovanog striktnim provođenjem državne restriktivne populacijske politike. – Ima još nekih primjera koji ukazuju na moguće izuzetke vezano uz negativnu korelaciju između razine stope nataliteta i razine društveno-gospodarskog razvoja. Tako se pokazalo da u nekim zemljama (država *Kerala* u Indiji, *Sri Lanka* i *Kosta Rika*) natalitet može opadati i bez signifikantnog gospodarskog razvitka, ali u uvjetima kada su u tijeku radikalne socijalne promjene, kao što su znatne investicije u javno zdravstvo, u programe planiranja obitelji i s tim povezano u zdravstvenu zaštitu majke i djeteta, u obrazovanje, naročito u obrazovanje žena.[126] Upravo su te investicije zajedno s programom planiranja obi-

[125] Prema: UNDP, Human Development Report 1997, New York, str. 159; kada se društveni proizvod obračuna po metodi kupovne moći (purchasing power parity) on je znatno veći i iznosi oko 2.700 US dolara p.c. (Vidjeti: World Bank Atlas 1997:36; također, Stipetić, V., Gospodarski razvoj Istočne Azije, Rad, knjiga 475, HAZU, Zagreb 1997, str. 130).

[126] Zanimljivo je s tim u vezi napomenuti da je određeni pad stope nataliteta nedavno započeo u zemljama s vrlo niskom razinom obrazovanja u uvjetima velikog siromaštva naročito u ruralnim područjima (u Kolumbiji, Dominikanskoj Republici, Brazilu i Indoneziji). U siromašnim ruralnim područjima tih zemalja izraženo je pojačano pribjegavanje primjeni sredstava kontracepcije i sterilizacije i to kod žena starije dobi, kako bi prekinule reprodukciju (iako su započele reprodukciju u tradicijskim uvjetima – rano su se udale, često su rađale, uz male razmake između sukcesivnih rađanja). – Jasno je da se u tim zemljama radi o induciranoj tranziciji nataliteta, tj. o tranziciji koju potiče država svojom politikom restrikcije rađanja. (UN, Populaton Bulletin No. 34-35/1993, New York, str. 105-108).

telji, tj. širenjem edukacije, informacija i primjene sredstava kontracepcije među stanovništvom, izazvale u navedenim zemljama znatan pad nataliteta, usprkos relativno niskom nacionalnom dohotku per capita (UN, 1993:106).

Navedeni primjeri pokazuju da je razina nataliteta u određenim zemljama rezultat zajedničkog djelovanja m n o g i h čimbenika, a ne isključivo gospodarskog razvitka, iako je društveno-gospodarski razvitak u širem smislu, koji – uz ostalo – uključuje investicije u obrazovanje, u zdravlje djece i uopće u zdravlje ljudi i u njihovu kvalitetu života temeljan faktor promjena reprodukcijskog ponašanja (Schultz, 1982). U specifičnim društveno-kulturnim uvjetima, valja dakle imati na umu moguće djelovanje određenih *intermedijarnih (posrednih) varijabli* na tendenciju i brojčanu razinu stope nataliteta i tu spoznaju treba primjeniti u provođenju restriktivne populacijske politike u specifičnim uvjetima života u pojedinim zemljama u razvoju.

Da vidimo nadalje što o kretanju stopa nataliteta u zemljama u razvoju kažu postojeći statistički podaci. Pri tome je moguća nepreciznost podataka o registriranoj stopi nataliteta u mnogim zemljama, posebno u ranijim razdobljima, zbog neiskazivanja stvarnog broja rođene djece zbog raznih razloga. Tendencija porasta stopa nataliteta zapažena u nekim od tih zemalja u razdoblju 1930-1960. g. može se u određenoj mjeri objasniti i manjim brojem registriranih rođenja 1930-ih u odnosu na 1950-te godine, kada je služba vitalne statistike u velikom broju zemalja u razvoju znatno poboljšana, zahvaljujući posebno zalaganju pojedinih specijaliziranih službi pri Ujedinjenim Narodima.

Ukupno razdoblje nakon II svjetskog rata pa do 1995. godine možemo prema kretanju stope nataliteta grubo podijeliti u dva podrazdoblja: *prvo podrazdoblje* (između 1945. i 1965. godine), i *drugo podrazdoblje* (između 1965. i 1995. godine). U prvom podrazdoblju u većini zemalja u razvoju stope nataliteta kretale su se oko visoke razine (40 promila) ili su čak nešto porasle. Većina tih zemalja nalazila se tada u ranoj tranzicijskoj podetapi, s rastućim prirodnim prirastom stanovništva zbog opadanja općih stopa mortaliteta.[127] – U drugom podrazdoblju, 1965-1995. godine, vidljiva je u znatnom broju tih zemalja tendencija opadanja nataliteta (brža ili sporija).

Recentna kretanja stopa nataliteta (1990-1995. g.) pokazuju *da zemlje u razvoju možemo, s obzirom na tijek procesa demografske tranzicije, podijeliti u tri grupe.* (Vidjeti tablicu br. 12).

(1) zemlje u kojima je opadanje nataliteta u punom zamahu i koje su ušle u centralnu i kasnu tranzicijsku podetapu, a neke se približavaju pragu razine stope karakteristične za posttranzicijsku etapu;

(2) zemlje u kojima stopa nataliteta opada, ali se još uvijek nalazi iznad razine stope karakteristične za centralnu podetapu (iznad 30 promila);

---

[127] Tu je tenedenciju za razdoblje 1962-1967. godine istraživao A. Sauvy u članku "Baisse de la natalite dans le Tiers Monde", Population, No. 3/1968, Paris.

(3) zemlje u kojima stopa nataliteta još uvijek oscilira oko visoke razine (40 promila) ili je čak pokazala porast do 50 promila pa i preko 50 promila.

Znatan broj zemalja u razvoju iz ***prve grupe*** je već 1960-ih, a naročito 1970-ih godina ušao ili su bile na pragu u *centralne tranzicijske podetape*, a 1980-ih i u prvoj polovici 1990-ih godina mnoge su ušle u *kasnu tranzicijsku podetapu* (stopa nataliteta pala je ispod 20 promila). To se odnosi na zemlje Centralne i Južne Amerike, koje su u procesu demografske tranzicije među zemljama u razvoju najdalje odmakle, zatim na mnoge zemlje Azije, te na dvije male otočne zemlje Afrike. U većini tih zemalja zabilježen je znatan društveno-gospodarski razvitak uz istovremeno provođenje, naročito u zemljama Azije, programa planiranja obitelji, koji su se u sklopu razvojnih programa, pokazali kao čimbenik akceleracije u procesu tranzicije nataliteta.

Zemlje *Centralne i Južne Amerike* znatno su odmakle u procesu tranzicije nataliteta. Većina ih je podkraj 1960-ih a osobito 1970-ih godina ušla u centralnu tranzicijsku podetapu. Među zemljama u razvoju one su imale tada najmanje stope mortaliteta dojenčadi, najveće očekivano trajanje života i najjače smanjenje nataliteta primarno uvjetovano relativno jačim gospodarskim razvitkom i višom razinom životnog standarda u odnosu na ostale zemlje u razvoju. Stopa nataliteta pala je ispod 30 promila već u 1960-im godinama u Argentini, Urugvaju i Porto Riku, a 1970-ih godina u Kosta Riki, Panami, Čileu, Trinidadu i Tobagu, Guajani, te u Kubi (1977. godine iznosila je 19,7 promila, a 1990-1995. godine 15,2 promila).[128] – U petogodištu 1990-1995. većina zemalja Latinske Amerike bila je u odmakloj centralnoj tranzicijskoj podetapi, s tim da su na pragu kasne podetape bile Argentina, Brazil i Čile. – U kasnoj podetapi bili su: otoci Bahami, Barbados, Gvadelopa, Martinik, Porto Riko, Trinidad i Tobago, Urugvaj i Kuba[129] (koja se nalazi na pragu posttranzicije, jer stopa nataliteta 1990-1995. g. iznosi prosječno 15,2 promila). – Do kraja ovog stoljeća i u prvom desetljeću 21. stoljeća u većini zemalja Latinske Amerike se očekuje da će završiti kasna tranzicijska podetapa.

Među zemljama u razvoju u *Aziji* znatan se broj nalazio 1990-1995. godine također u centralnoj i kasnoj tranzicijskoj podetapi, a jedna u posttranzicijskoj etapi (Japan). Ali u odnosu na zemlje Centralne i Južne Amerike, među zemljama Azije postoji znatno *veća disperzija* brojčane razine stopa nataliteta, jer dok npr. među navedenim zemljama Amerike nema niti jedne zemlje sa stopom nataliteta iznad 40 promila, u Aziji ih ima znatan broj, a među njima i dvije sa stopom nataliteta koja prelazi razinu od 50 promila. – U podetapu centralne i kasne tranzicije ušle su u 1960-tim godinama od zemalja Azije (isključivši Japan i azijski dio

---

[128] Prema: Population Index, No. 3/1979, New York; Zatim UN, World Population 1996. op.cit.

[129] Argentina je 1990-95. godine imala stopu nataliteta 21 promila, Brazil i Čile 22 promila, Panama, Guajana i Surinam 25 promila, Kosta Rika i Kolombija 26 promila, Meksiko i Venezuela 27 promila, Ekvador i Peru 28 promila, itd. (Ibidem, prethodna bilješka).

SSSR) samo geografski najjače eksponirane, a prostorno najmanje zemlje. Zbog specifičnih političkih i gospodarskih prilika, stopa nataliteta u Hong-Kongu i Singapuru pala je ispod razine 30 promila već 1960-ih godina, a 1970-ih godina obje ove zemlje ušle su u podetapu kasne tranzicije (stopa nataliteta u Hong-Kongu iznosila je 1977. godine 17,5%, a u Singapuru 16,6%). U podetapu centralne tranzicije su 1970-tih godina ušle Južna Koreja, Tajvan, Sri Lanka, Malezija i neka uža područja. Kina – po broju stanovnika najveća zemlja svijeta – nalazila se po stopi nataliteta (1977. godine oko 22,5 promila) pri završetku centralne tranzicijske podetape. Napomenimo da je pad nataliteta u Kini znatno djelovao na smanjenje prosječne razine stope nataliteta i stope porasta stanovništva u svijetu tijekom 1970-tih godina. Ostale zemlje Azije bile su 1970-tih godina još uvijek u ranoj tranzicijskoj podetapi.

U petogodištu 1990-1995. godine 20 zemalja Azije nalazilo se u centralnoj tranzicijskoj podetapi, a mnoge pri njenom kraju. – U kasnoj podetapi 1996. godine[130] našle su se zemlje kao Kina (stopa nataliteta 17,7%), Južna Koreja (15,9%), Makao (16,2%), Sri Lanka (19,5%), Singapur (16,9%) i neke druge. Hong-Kong, sa stopom nataliteta od 11,8%, bio je jedini u posttranzicijskoj etapi.[131] – Prema tome, može se očekivati da će navedene zemlje u prvom desetljeću 21. stoljeća, a neke (kao Južna Koreja i Singapur) i do kraja ovog stoljeća ući u posttranzicijsku etapu, a zemlje koje su bile u centralnoj tranzicijskoj podetapi ući će u kasnu podetapu. Tako će u znatnom broju azijskih zemalja proces demografske tranzicije tijekom prvog desetljeća 21. stoljeća biti završen.

U *Africi* su u podetapu centralne tranzicije 1970-ih godina ušle samo dvije male otočne zemlje, Mauritius i Reunion. U petogodištu 1990-1995. godine obje ove zemlje znatno su smanjile natalitet, tako da su bile pri kraju kasne tranzicijske podetape.[132] (Vidjeti tablicu br. 12.).

*U **drugu grupu*** spadaju zemlje u kojima je stopa nataliteta lagano opadala, ali je u petogodištu 1990-1995. još uvijek bila iznad razine karakteristične za centralnu podetapu; u njima se stopa nataliteta kretala u rasponu od 30 do 40 promila, dakle zadržala se iznad granične brojčane razine za centralnu tranzicijsku podetapu. Te se zemlje nalaze u drugom dijelu rane tranzicijske podetape, u kojem stopa nataliteta opada sporije od stope mortaliteta, pa u njima traje demografska ekspanzija u smanjenom opsegu. Upravo zbog veličine demografske ekspanzije, važno je u okviru te druge grupe zemalja razlikovati prvu podgrupu, tj. one zemlje u kojima se stopa nataliteta nalazi između 35 i 40 promila, od druge podgrupe, tj.

---

[130] Izvor: UN, Economic and Social Commision for Asia and Pacific Population Division, 1996 ESCAP Population Data Sheet, New York 1996.

[131] U 1992. godini Hong-Kong imao je društveni proizvod p.c. 15.380 US dolara, stopu nataliteta 12,2 promila, totalnu stopu fertiliteta 1,5, očekivano trajanje života oko 76 godina, stopu mortaliteta dojenčadi 6,0 na 1.000 živorođenih, itd. (Prema World Bank Atlas 1994, New York, te UN, Population 1996, op.cit.)

[132] Prema: za 1970-te godine Population Index No. 3/1979., a za 1990-1995, UN, World Population 1996., op. cit. (U Mauritiusu je 1990-1995. stopa nataliteta iznosila 21,1 promila, a u Reunionu 22,0 promila).

od onih zemalja u kojima se demografska ekspanzija smanjuje i koje se približavaju centralnoj podetapi (u kojima se stope nataliteta kreću se između 30 i 35 promila).

U prvoj podgrupi druge grupe zemalja nalazi se (kako pokazuje tablica br. 12.) većina zemalja Afrike (pretežno Srednje i Južne), zatim zemlje Azije s pretežno muslimanskim stanovništvom (Iran, Pakistan, Kambodža, Irak, Jordan itd.), nekoliko zemalja Centralne Amerike (Gvatemala, Honduras, Nikaragva) i jedna iz Južne Amerike (Bolivija). – U drugoj podgrupi iz druge grupe zemalja nalaze se zemlje u kojima je pad nataliteta dulje u tijeku i jače naglašen s tendencijom prema ulazu u centralnu tranzicijsku podetapu. Tu je nekoliko zemalja Afrike (Cap Verde, Alžir, Zapadna Sahara, Južna Afrika), Azije (Tadžikistan, Turkmenstan, Uzbekistan, Filipini i Sirija) i Latinske Amerike (Belize i Paragvaj). Zemlje druge podgrupe, koje još sada proživljavaju demografsku ekspanziju, ali smanjenog opsega, u sljedećem će desetljeću ući u centralnu tranzicijsku podetapu i početi jače smanjivati prirodni prirast stanovništva. Istovremeno će zemlje u prvoj podgrupi druge grupe zemalja, upravo zbog sadašnje visoke stope nataliteta i mlade dobne strukture, još i u prvom desetljeću 21. stoljeća imati znatnu demografsku ekspanziju (čak uz uvjet da bi u međuvremenu i nastupio znatniji pad nataliteta). Gospodarsko-socijalni problemi koje demografska ekspanzija nosi sa sobom biti će, prema tome za te zemlje u razvoju, a time i za svjetsku zajednicu, aktualni još i u prvim desetljećima 21. stoljeća.[133]

Nadalje, usporedimo li demografsku situaciju zemalja Centralne i Južne Amerike sa istom u zemljama Azije, proizlazi da, Azija ima nepovoljniju demografsku situaciju, jer je početkom 1990-ih godina (1990-1995.) imala znatan broj siromašnih i gospodarski zaostalih zemalja sa duboko ukorijenjenim tradicijskim i religijskim dogmama i shvaćanjima koje podržavaju visoku predtranzicijsku razinu nataliteta/fertiliteta ili ju pak i povećavaju.[134] U te zemlje treba dakle uložiti velike investicije u razvitak gospodarstva, promjenu njegove pretežno agrarne strukture, u sektor obrazovanja (naročito žena) i uopće u jačanje uloge žena u obitelji i u društvu ("empowerment of women"), u sektor zdravstva i s time u vezi u programe planiranja obitelji, kako bi tek otpočeo pad nataliteta ispod predranzicijske razine (40 promila). Prema srednjoj varijanti projekcija svjetskog stanovništva UN-a (The 1994 Revision), očekuje se da bi većina tih zemalja nakon 2010. godine mogla ući u centralnu tranzicijsku podetapu.

---

[133] Vidjeti polemičku raspravu Paul Demeny, On the End of Demographic Explosion, Population and Development Review No. 3/1979, New York; također, Moffet, G.D., Critical Masses: The Global Population Challenge, Viking, New York, 1994.

[134] Zemlje Azije s visokom predtranzicijskom razinom stope nataliteta u petogodištu 1990-1995. godine su: Afganistan i Gaza Strip (sa 50 i više promila), Laos i Jemen (sa stopom između 45 i 50 promila), zatim Butan, Maldives, Nepal i Oman (sa stopom nataliteta od 40 do 45 promila); stopu nataliteta između 35 i 40 promila imaju Iran, Irak, Pakistan, Kamboda, Istočni Timor, Jordan, Saudijska Arabija, a između 30 i 35 promila Tadžikistan, Turkmenstan, Uzbekistan, Filipini i Sirija. (Prema: Un World Population 1996., op. cit. i UN, ESCAP 1996., op. cit.).

U treću grupu spadaju zemlje u kojima je stopa nataliteta u 1980-im i u prvoj polovici 1990-ih godina još uvijek na visokoj predtranzicijskoj razini ili je u posljednjem desetljeću čak pokazala porast. U njima se stopa nataliteta 1990-1995. godine kreće između 40 i 50 promila, a u nekolicini zemalja je porasla nešto iznad te razine (fenomen tzv. skijaškog skoka, koji smo spomenuli pri razmatranju demografske tranzicije u razvijenim zemljama, u zemljama u razvoju je izazvan primarno učinkom jakog pada mortaliteta).

Visoku predtranzicijsku razinu stope nataliteta i njezin porast iznad 40 promila te do 50 i više promila, imaju prvenstveno zemlje *u Africi* (Istočnoj, Srednjoj i Zapadnoj) i 8 zemalja Azije, koje se s obzirom na nisku stopu mortaliteta nalaze u ranoj tranzicijskoj podetapi s jakom demografskom ekspanzijom (koja će prema projekcijama UN (srednja varijanta) splasnuti tek nakon 2010. godine). Takvo je stanje naročito u zemljama Sub-Saharske Afrike. (Vidjeti tablicu br. 12. i 13.). Te zemlje, upravo zbog navedenih značajki demografske ekspanzije, privlače posebnu pažnju.[135] One su i ranije (1950-ih i 1960-ih godina) imale u svijetu relativno najveće stope nataliteta, ali i mortaliteta (napose dojenčadi, male djece i majki). Tranzicija mortaliteta u njima je počela kasnije nego u drugim nerazvijenim zemljama (nego u Aziji i Latinskoj Americi), pa je zato predtranzicijska etapa u nekim užim područjima Sub-Saharske Afrike još 1960-ih godina bila stvarnost. Opadanje mortaliteta jače je otpočelo 1960-ih godina, što je uz stabilnu, rezistentno visoku stopu nataliteta (od 40 do 45 promila) izazvalo jaku demografsku ekspanziju praćenu, povezano uz nizak stupanj gospodarskog, kulturnog i zdravstvenog razvitka, uz prevladavajuće siromaštvo i visok stupanj korištenja dječjeg rada, – visokom stopom mortaliteta dojenčadi, male djece i majki.

Smanjivanje nataliteta ispod predtranzicijske razine otpočelo je u mnogim zemljama Afrike u 1980-im godinama. Tada je stopa nataliteta znatno smanjena u 17 zemalja Sub-Saharske Afrike. Valja napomenuti da je u drugoj polovici 1980-ih godina u nekima od njih stopa nataliteta, po prvi puta, počela jače opadati (Botswana, Kenija, Zimbabve[136] a od nedavna i Ruanda), što je u mnogome posljedica veće efikasnosti programa planiranja obitelji provođenih uglavnom u okviru programa zdravstvene zaštite s težištem na zdravlju majke i djeteta, a također i pojačanih ulaganja u obrazovanje žena. Ovo posljednje posebice je naglašeno kao učinkovito

---

[135] Većina zemalja Afrike nalazi se 1990-1995. g. još uvijek u ranoj tranzicijskoj podetapi sa stopom nataliteta iznad 40 promila. To su sve zemlje Istočne Afrike (osim Reuniona i Mauritiusa), sve zemlje Srednje Afrike (osim Gabona), sve zemlje Zapadne Afrike (osim Kap Verde i Obale Bjelokosti). – U zemljama Južne Afrike je stopa nataliteta pala ispod 40 promila i kreće se u rasponu 30 i 40 promila. U Sjevernoj Africi sve zemlje imaju stopu nataliteta ispod 40 promila, s tim da su tu tri zemlje s najmanjom stopom nataliteta (Tunis 26 promila, Egipat 29 promila i Maroko 29 promila), u kojima je prema tome, započela centralna tranzicijska podetapa. (Prema: UN, World Population 1996., op.cit.).

[136] U Zimbabve tranzicija nataliteta ide ubrzanim tempom, a otpočela je već krajem 1960-tih godina. (Mhloyi, M., Fertility Transition in Zimbabve, u knjizi, The Onset of Fertility Decline in Sub-Saharan Africa, ORDINA, Liege 1996).

sredstvo uspješnosti planiranja obitelji na Međunarodnoj konferenciji UN o stanovništvu i razvoju u Kairu 1994. godine[137] (Locoh, Hetrich, 1996; Cleland, Omoha, Timaeus, 1996; UN, Final Draft of ICPD, 1995).

Međutim, uza sve to činjenica je da je u mnogim zemaljama Afrike, čak nekim iz Sub-Saharske Afrike, započelo smanjenje nataliteta i to prvo sa razine od 40 promila prema 30 promila, a u manjem broju zemalja i tranzicija nataliteta stricto sensu (ispod razine od 30 promila), što označava ulazak dotičnih zemalja u centralnu tranzicijsku podetapu. Ali ostaje činjenica je da je demografska situacija u Africi, naročito Sub-Saharskoj, daleko nepovoljnija od iste napose u zemljama Latinske Amerike u kojima je u tranzicija u punom zamahu. Jer u vrijeme dok je u zemljama Latinske Amerike započinjala tranzicija nataliteta, stopa mortaliteta dojenčadi bila je manja od 135 promila, a stopa pismenosti odraslih veća od 50%, dok je u zemljama Sub-Saharske Afrike prva veća od 150 pa i 200 promila, a druga manja od 30%. – Bitna diferentia specifica demografske situacije zemalja Sub-Saharske Afrike i Azije je u tome da su u Aziji programi planiranja obitelji provođeni već od 1950-ih godina (Indija) i da su prošireni na velik broj zemalja, dok je u navedenim afričkim zemljama njihova primjena ograničena, a sklonost stanovništva planiranju obitelji niska, zbog opće zaostalosti, nerazvijenosti, niske razine obrazovanja.

Zaključno prema tome, *valja konstatirati da u posljednjoj tj. trećoj grupi zemalja u razvoju, visok natalitet koegzistira s općom zaostalošću, čvrsto ukorijenjenim tradicijama i običajima i sporim gospodarskim i društvenim razvitkom.* Stoga se ne može očekivati da će u njima uskoro doći do znatnijeg opadanja nataliteta, odnosno do znatnijeg smanjenja demografske ekspanzije, koja će u njima biti prisutna ne samo do kraja ovog stoljeća, već u smanjenom opsegu i prvih desetljeća 21. stoljeća, s time da se pojavljuju prvi znaci pada nataliteta i u nekim zemljama Sub-Saharske Afrike. *Znatniji pad nataliteta mogao bi u ovoj grupi zemalja nastupiti samo u uvjetima ubrzanog gospodarskog razvitka i korjenitih socijalnih promjena.*

Vidjeli smo da u toj grupi zemalja posebnu pažnju privlače zemlje u kojima je stopa nataliteta p o r a s l a, a to su uglavnom *zemlje Sub-Saharske Afrike* sa stopom iznad 40, 45 pa i 50 promila. Taj se porast može objasniti uglavnom istim čimbenicima koji su djelovali na smanjivanje mortaliteta, odnosno znatnim poboljšanjem zdravstvene zaštite, koja implicira smanjivanje mortaliteta dojenčadi, mortaliteta žena u fetilnoj dobi, te samim time produžavanje njihovog fertilnog razdoblja u okviru biološki određenih granica. Vođenje točnije vitalne statistike u pogledu obuhvata registriranih rođenja, vjerojatno je također djelovalo na povećanje registriranog broja rođenja. U objašnjenju uzroka stabilno visoke i porasle stope nataliteta, postavljena je u teoriji tzv. ***mortalitetna hipoteza praga*** (Barbieri, 1996), koja tvrdi da sve dok je vjerojatnost umiranja djece do 2 godine starosti veća od 100-150 na 1000

[137] Vidjeti: UN, Report of the International Conference on Population and Development, Cairo, 5-13 Sept., 1994. New York 1995.

živorođenih te dobi, – natalitet ostaje stabilno visok i "nepropustan" za utjecaj promijena u dječjoj smrtnosti. Kada međutim, mortalitet djece u dobi do 2 godine padne ispod navedene razine, on povlači sa sobom kao primarnu reakciju tj. pad nataliteta. (Vidjeti tablicu br. 13.).

U tom kontekstu, nadalje, valja naglasiti da u mnogim zemljama u razvoju, prvenstveno onima u Africi, ali i u mnogima u Aziji, danas još uvijek djeluju *čimbenici koji se* ***suprotstavljaju*** *padu nataliteta*. Već smo napomenuli da je smanjivanje nataliteta u postojećim životnim uvjetima i tradicionalnim vrijednostima u zemljama u razvoju,proces mnogo s l o ž e n i j i nego snižavanje mortaliteta, koji je univerzalno poželjan i opće prihvatljiv socijalni cilj. I ne samo u tim specifičnim uvjetima, nego i inače, iskustvo procesa tranzicije u razvijenim zemljama je pokazalo, da je smanjivanje nataliteta proces koji ide z n a t n o s p o r i j e, koji se zbog brojnih socio-psiholoških i drugih prepreka prihvaća mnogo teže nego mogućnost produženja života kao opće poželjan fenomen. Mnogobrojni su tome razlozi: biološki, socijalni, socio-psihološki, etnički i drugi. Stoga su mnogi demografi s pravom upozoravali da u ambijentu života zemalja u razvoju, težnja i akcije usmjerene na smanjivanje nataliteta moraju računati na niz zapreka svojstvenih tradicionalnom, agrarnom društvu.[138]

Da vidimo dakle o kojim se čimbenicima radi. Ti su čimbenici *opći* i *specifični*. Opći su oni koji su povezani uz opće društveno-gospodarske prilike (kao što je npr. relativno visok udjel seoskog i poljoprivrednog stanovništva), a specifični čimbenici su oni koji proizlaze iz specifičnih razvojnih i socio-kulturnih te socio-psiholoških prilika, napose tradicijskih karakteristika u pojedinoj zemlji.[139] Radi se o još uvijek zaostalim sredinama i društvenim odnosima (polufeudalnim i feudalnim) u mnogim od tih zemalja, koji znatno u s p o r a v a j u gospodarski razvitak, promjene u strukturi privrede i provođenje potrebnih društvenih reformi; kao i o posljedicama smanjenja mortaliteta žena na povećanje broja žena u fertilnoj dobi. Isto se tako kao čimbenici usporavanja tranzicije nataliteta javljaju visok i rastući broj seoskog i poljoprivrednog stanovništva, porast broja nepismenih među kojima oko dvije trećine čine žene,[140] široka raspostranjenost siromaštva (koje implicira i potencira visoku nezaposlenost, znatno korištenje dječjeg rada, visoku nepismenost, nizak životni standard), slabo mjenjajući ekonomski i socijalni status žena, njihovu nisku razinu

---

[138] Vidjeti: A. Sauvy: "La situation démographique du monde d' aujourd 'hui", uvodni referat, International Population Conference, International Union for the Scientific Study of Population, London 1969. – Stolnitz upozorava da je pitanje snižavanja fertiliteta i sredstava koja bi to omogućila, dugo bilo predmet religijskih kontroverzi i duboko ukorijenjenih etničkih, socijalnih i individualnih vrijednosti, kako u samoj obitelji, tako i unutar šire zajednice. Naročito je teško prevladati prepreke koje u pogledu snižavanja fertiliteta stavlja tradicionalni fatalizam tih društava. (G. J. Stolnitz: "The Transition from High to Low Birth Rates and Death Rates", op.cit.).

[139] Takav je specifični čimbenik koji u Maleziji usporava smanjivanje nataliteta, – relativno visok natalitet malezijskih Indijaca. U Maleziji postoje znatne razlike u jačini pada nataliteta između malezijskih Kineza i malezijskih Indijaca. Dok je kod prvih zabilježen u prošlom desetljeću strmi pad nataliteta, kod drugih je on vrlo spor. Naime, malezijski Indijci su zbog islamskih normi u reprodukciji stanovništva pod jakim utjecajem tradicije i imaju znatno veći broj djece nego malezijski Kinezi (Leete, 1996).

[140] U 1994. g. bilo je u tim zemljama 960 miliona nepismenih među kojima su 640 milijuna činile žene.

obrazovanja i obuhvata osnovnim školovanjem, znatan utjecaj tradicije i religijskih dogmi na stavove i odluke roditelja o broju djece, o preferenciji sinova nad kćerima i sl. Znači da utjecaj navednih čimbenika u uvjetima dominacije agrarne privrede u tim zemljama ne slabi. Ali, gospodarski razlozi prisutni u svakodnevnom životu tih zemalja govore u prilog potrebe poticanja djelovanja *tzv. čimbenika akceleracije smanjivanja nataliteta*, među kojima se u suvremenom svijetu osobita važnost pridaje širenju obrazovanja, posebno za žene, zatim promjeni i jačanju ekonomske uloge žene u obitelji i društvu, te provođenju restriktivne populacijske politike preko tzv. programa planiranja obitelji (u kojima je osobito uspješna u proteklom desetljeću bila Kina) (UN, ICPD, 1994). Djelovanjem na čimbenike akceleracije smanjivanja nataliteta, moguće je, u danim uvjetima, ubrzati proces tranzicije nataliteta. Otuda važnost restriktivne populacijske politike za ukupan društveno-gospodarski razvitak zemalja u razvoju.

Imamo li na umu dosadašnja razmatranja o demografskoj tranziciji, pokazuje se da je taj proces u razvijenim zemljama završen krajem 1970-ih godina, dok *se zemlje u razvoju nalaze u raznim podetapama u okviru etape demografske tranzicije – od rane do kasne podetape*. Iako su brojne od tih zemalja, prvenstveno zemlje Afrike, još uvijek u r a n o j tranzicijskoj podetapi razvoja svog stanovništva, ***većina*** *zemalja u razvoju ušla je 1980-ih godina u podetapu centralne tranzicije* (Hollingsworth, 1996). Određeni broj ih je ušao i u k a s n u tranzicijsku podetapu, a nekolicina su pri njenom kraju. (Vidjeti tablicu br. 12.).

Zanimljivi su s time u vezi podaci koji pokazuju "pokrivenost" zemalja u razvoju podetapom centralne tranzicije odnosno tranzicijskim smanjenjem stope nataliteta. Francuski demograf J.C. Chesnais je u svojim istraživanjima došao do sljedećih nalaza: u 1983. g. podetapom centralne tranzicije bilo je obuhvaćeno oko 80% stanovništva Azije, 83% stanovništva Latinske Amerike i 16% stanovništva Afrike. Proizlazi da je od ukupno 4.686 milijardi stanovnika svijeta u 1983. g., znakovito smanjenje nataliteta karakteristično za nastupanje centralne tranzicijske podetape doživljelo 3.630 milijardi ili oko 78% ukupnog svjetskog stanovništva (Chesnais, 1992:21). Do kraja 1980-ih godina taj se postotak dalje povećao, tako da je 1990. g. oko 85% svjetskog stanovništva bilo zahvaćeno centralnom tranzicijskom podetapom.

Demografska tranzicija se, prema tome, u 1990-im godinama u potpunosti pokazala kao univerzalni svjetski proces zakonitih promjena razine stopa nataliteta i mortaliteta i promjena pratećih demografskih struktura, koje nastaju pri prijelazu iz agrarno-ruralnog u industrijsko-urbano društvo. U tijeku prve četvrtine 21. stoljeća, između 2000. i 2025. godine, može se očekivati da će bitni dinamički čimbenik smanjenja prirodnog prirasta stanovništva u zemljama u razvoju biti smanjenje nataliteta, iako u općem mortalitetu još uvijek postoje rezerve za moguće smanjenje (kod dojenčadi, male djece i majki). Može se prema tome očekivati da će nakon prvih desetljeća 21. stoljeća i najzaostalije zemlje u razvoju (grupa "najmanje razvijenih zemalja")

Tablica br. 12.

ZEMLJE AFRIKE, AZIJE I CENTRALNE I JUŽNE AMERIKE PREMA RAZINI STOPE NATALITETA (1990-1995. GODINA)

	Prosječno za 1990-1995. godinu						
Zemlje	**Stopa nataliteta (na 1.000 stanovnika)**						
	50 i više	45-50	40-45	35-40	30-35	20-30	20 i manje
(A) AFRIKA **(a) ISTOČNA AFRIKA**	Malavi Somalija Uganda	Burundi Etiopija Mozambik	Komori Eritreja Madagarskar Ruanda Tanzanija Zambija Zimbabve	Džibuti Kenija	– –	Mauricijus Réunion	– –
(b) SREDNJA AFRIKA	Angola	Kongo Zair	Kamerun Čad Ekv.Gvineja	Cent.Afr.Rep. Gabon			
(c) ZAPADNA AFRIKA	Gvineja Mali Niger	Benin Burkina Faso Liberia Nigeria Sijera Leone	Gambija Gana Gvineja Bisau Mauritanija Senegal Togo	Obala Slonovače	Kapverdski otoci		
(d) SJEVERNA AFRIKA	–	–	Libija	Sudan	Alžir Zap. Sahara	Egipat Maroko Tunis	
(e) JUŽNA AFRIKA	–	–	–	Botcvana Lesoto Nambia Svazi	Južna Afrika		
(B) AZIJA **(a) ISTOČNA AZIJA**						Mongolija Dem.Rep. Koreja	Kina Hong Kong Makao Republika Koreja
(b) JUŽNA CENTRALNA AZIJA	Afganistan		Butan Maledivi Nepal	Iran Pakistan	Tadžikistan Turkmenistan Uzbekistan	Bangladeš Indija Kazahstan Kirgistan	Šri Lanka
(c) JUŽNOISTOČNA AZIJA		Laos		Kambodža Ist. Timor	Filipini	Brunei Mianmar Indonezija Viet Nam	Singapur Tailand
(d) ZAPADNA AZIJA	Gaza (pojas)	Jemen	Oman	Irak Jordan Saudijska Arabija	Sirija	Azerbajdžan Bahrein Kuvajt Libanon Katar Turska Uj.Arab.Emirati	Armenija Cipar Gruzija
(C) LATINSKA AMERIKA I KARIPSKI OTOCI **(a) KARIPSKI OTOCI**				Haiti		Domin.Rep. Jamaika	Bahami Barbados Kuba Gvadelupa Martinik Nizozemski Antili Porto Rico Trinidad i Tobago

Tablica br. 12. - nastavak

Zemlje	Prosječno za 1990-1995. godinu Stopa nataliteta (na 1.000 stanovnika)						
	50 i više	45-50	40-45	35-40	30-35	20-30	20 i manje
(b) CENTRALNA AMERIKA				Gvatemala Honduras Nikaragva	Belize	Costa Rica Meksiko Panama	
(c) JUŽNA AMERIKA				Bolivija	Paragvaj	Argentina Brazil Čile Kolumbija Ekvador Gvajana Peru Surinam Venezuela El Salvador	Urugvaj

Izvor: United Nation, Department for Economic and Social Information and Policy Anaysis, Population Division, World Population 1996, New York 1996.

Tablica 13.

ZEMLJE U SVIJETU SA STOPOM NATALITETA "50 I VIŠE PROMILA", 1990-1995. GODINE

Zemlje	Stopa (na 1.000 stanovnika)			Totalna stopa fertiliteta (TFR)
	nataliteta	mortaliteta	prirodnog prirasta	
Afrika				
- Malavi	51	22	29	7,2
- Somalija	50	18	32	7,0
- Uganda	51	22	29	7,2
- Angola	51	19	32	7,2
- Gvineja	51	20	31	7,0
- Mali	51	19	32	7,1
- Niger	53	19	34	7,4
Azija				
- Afganistan	50	22	28	6,9
- Gaza (pojas)	53	6	47	8,8

Izvor: UN, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, Population Division, World Population 1996, New York 1996.

zahvatiti proces tranzicije nataliteta, što znači da bi i one ušle u centralnu tranzicijsku podetapu. To bi svakako djelovalo na smanjenje prosječne godišnje stope porasta svjetskog stanovništva, za koje se predviđa da će nakon polovice 21. stoljeća, postupno tendirati prema stacionarnom stanju (UN, ICPD, 1994.). Ulazak grupe "najmanje razvijenih zemalja" u centralnu tranzicijsku podetapu u navedenom razdoblju,

pretpostavlja da će ih u tom razdoblju zahvatiti proces gospodarskog razvoja i pratećih socijalnih promjena.

(e) POSTTRANZICIJSKA ETAPA U RAZVOJU STANOVNIŠTVA

1. Razdoblje koje nastaje nakon završetka procesa demografske tranzicije naziva se *posttranzicijska etapa ili etapa poslije demografske tranzicije*. Posttranzicijska etapa u razvitku stanovništva jest etapa u kojoj su stope nataliteta i mortaliteta niske i uravnotežene na podjednakoj razini. Rezultat je vrlo niski ili nulti prirodni prirast ili prirodno smanjenje stanovništva. Za razliku od "prirodne" ravnoteže u predtranzicijskoj etapi postignute u teškim uvjetima biološke reprodukcije, uz visoke stope nataliteta i mortaliteta, koja je odgovarala niskom stupnju gospodarskog razvitka, - ravnoteža između vitalnih stopa u posttranzicijskoj etapi rezultat je dugotrajnog procesa demografskog i društveno-gospodarskog razvitka. Ta se etapa u skladu s temeljnim postulatima teorije demografske tranzicije najprije očekivala u gospodarski najrazvijenijim zemljama. Jedan od bitnih preduvjeta za tu etapu jest postojanje stacionarnog tipa starosne strukture i dostizanje takve razine stope mortaliteta, za koju se ne može očekivati daljnje smanjivanje osim u slučaju takvih pronalazaka medicine koji bi smanjili smrtnost od nekih bolesti za koje danas još ne postoje efikasna sredstva liječenja. Za tu etapu, koju Notestein naziva etapom "početnog smanjivanja" **stanovništva**,[141] karakteristično je da postoji i da se u praksi provodi planiranje obitelji, uz primjenu raznih sredstava kontracepcije. Osim toga, stanovništvo je u toj etapi razvoja intenzivno zahvaćeno procesom starenja, a njegova ekonomsko-socijalna struktura nosi obilježja svojstvena visokom stupnju gospodarskog i društvenog razvoja.

Kada je teorija demografske tranzicije formulirana, postavilo se pitanje obilježja posttranzicijske etape, odnosno obilježja njezinih mogućih podetapa, prvenstveno s obzirom na buduću razinu stope nataliteta, kao temeljne odrednice prirodnog kretanja stanovništva u toj etapi. Kao osnovna dilema postavilo se pitanje – *hoće li u posttranzicijskoj etapi stopa nataliteta oscilirati oko niske razine (14 promila),*[142] *da li će pasti ispod te razine ili će ponovno porasti iznad razine 14 promila?* Nijedna od tih mogućnosti nije inkompatibilna s osnovnom hipotezom teorije de-

---

[141] Vidjeti: Notestein, F.W., The Population of the World in the Year 2000., Journal of American Statistical Association, XLV, sept. 1950.

[142] Valja napomenuti da je američki demograf *R. Easterlin* postavio hipotezu o *cikličnosti nataliteta* u etapi posttranzicije. *On je pretpostavio da u toj etapi natalitet ciklički oscilira oko one razine nataliteta/fertiliteta, koja osigurava obnavljanje generacija (neto stopa reprodukcije 1,0 odnosno totalna stopa fertiliteta 2,1).* Međutim, da bi ta hipoteza mogla biti empirijski verificirana, potrebno je dulje razdoblje i veći broj zemalja koje bi bile u etapi posttranzicije. Dosadašnja kretanja nataliteta u zapadnoeuropskim zemljama, kao ni u prekomorskim (USA, Kanada i dr.) ne pokazuju za ciklično kretanje karakterističnu pravilnost oscilacija nataliteta (povećanja, smanjenja) u približno jednakim vremenskim razdobljima. (Eastrelin 1966., 1968; Ermish, 1979., Chesnais, 1992.).

mografske tranzicije koja ističe da će u posttranzicijskoj etapi stopa nataliteta činiti osnovnu odrednicu prirodnog kretanja, prirodnog prirasta ili prirodnog smanjenja stanovništva. Polazeći od te hipoteze u *posttranzicijskoj etapi su teorijski moguće sve tri varijante međuodnosa kretanja stopa nataliteta i stabiliziranog mortaliteta; a) oscilacija stope nataliteta oko dosegnutog teorijskog "minimuma" (14 promila); b) porast stope nataliteta iznad te razine, i c) pad nataliteta ispod te razine.* Iako se 1950-ih i 1960-ih godina najčešće razmatrala mogućnost ostvarenja prve ili druge varijante,[143] praksa razvoja stanovništva u zapadnoeuropskim zemljama pokazala je da je u znatnom broju tih zemalja u 1980-im i 1990-im godinama prevladavala treća, najmanje očekivana varijanta,[144] tj. varijanta pada stope nataliteta ispod razine 14 promila.

2. Budući da zapadnoeuropske zemlje imaju bogato iskustvo u demografskoj tranziciji te s obzirom na činjenicu da je u njima taj proces završen, posttranzicijsku etapu obradit ćemo na primjeru tih zemalja. *Demografska tranzicija je u većini zapadnoeuropskih zemalja (osim Irske) završila krajem 1970-ih godina* (u nekima, primjerice u Francuskoj, i ranije), sa svim općim, teorijski pretpostavljenim karakteristikama toga razvoja, niskim i opadajućim natalitetom te niskim, usljed starenja stanovništva blago rastućim mortalitetom. *Bitno zajedničko obilježje reprodukcije stanovništva u tim zemljama jest da je totalna stopa fertiliteta pala već krajem 1970-tih godina* ***znatno ispod*** *razine koja se zahtijeva za* generacijsko *obnavljanje stanovništva, tj. ispod razine od 2,1 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi.* U tim su se zemljama tada dogodile radikalne promjene u veličini obitelji s tendencijom prema tzv. nuklearnoj obitelji, dok je istovremeno brak kao institucija doživio također znatne promjene usljed stvaranja novih oblika zajednica (kohabitacije) i porasta broja razvedenih brakova (Manting, 1996).

Sedam bitnih karakteristika obilježava stanovništvo razvijenih, napose zapadnoeuropskih zemalja: (1) nizak i opadajući natalitet/fertilitet, (2) nizak opći mortalitet s tendencijom blagog porasta, (3) rastući broj djece rođene izvan braka, (4) rastući broj "izvanbračnih" oblika zajedničkog života (razni oblici kohabitacije), (5)

---

[143] U vezi sa tim sam je Notestein izrazio sumnju u moguće održavanje stanja niskog nataliteta dostignutog u posttranzicionoj etapi. Zbog toga on tu etapu naziva etapom početnog smanjivanja stanovništva, što implicira mogućnost obrata trenda. Za kretanje nataliteta u gospodarski razvijenim zemljama u razdoblju od 1950. do 2000. godine, on je predvidao relativno nizak, oscilirajući porast stanovništva predodređen adekvatnim niskim i oscilirajućim natalitetom. Zatim smatrao je da će u tom periodu svoje djelovanje nastaviti "snage" koje uvjetuju smanjivanje veličine obitelji. S druge strane - isticao je Notestein - "mi tek treba da vidimo naciju koja bi se približavala stacionarnom stanovništvu, a koja ne bi odmah poduzela snažne mjere za stimuliranje broja poroda". Bitno značenje u sprečavanju daljnjeg smanjivanja nataliteta u zemljama u kojima je on već pao na teoretski najnižu razinu (14 promila), Notestein je pripisao reagiranju vlada i službenih krugova dotičnih zemalja - koje će iz "društvenog i političkog" interesa u takvim uvjetima redovito poduzeti mjere pronatalističke populacione politike. (Prema; F. W. Notestein: "The Population of the World in the Year 2000., u knjizi J.J. Spengler - O.D. Duncan: "Demographic Analysis - Selected Readings", op.cit. str. 38.) Također: D.V. Glass: "The Components of Natural Increase in England and Wales", Supplement to Population Studies, London, May 1970.

[144] Vidjeti o tome: F.W. Notestein: "Negative Population Growth: How to go about it?", Population Index, No. 4/ 1975.; zatim, Council of Europe: "Population Decline in Europe", op. cit.

porast broja razvedenih brakova, (6) porast troškova školovanja djece, a naročito uzdržavanja staračkog stanovništva, (7) ubrzano starenje stanovništva.

Za reprodukciju stanovništva je među tim karakteristikama bitna situacija u području nataliteta, koju obilježava nizak i opadajući natalitet. Podaci o prirodnom kretanju stanovništva u zapadnoeuropskim zemljama pokazuju *da je većina tih zemalja (osim Irske)*[145] *krajem 1970-ih godina ušla u posttranzicijsku etapu.* Stope nataliteta su već 1978. g. bile niske, ispod 14 promila, a stope mortaliteta stabilizirane između 10 i 12 promila s tendencijom slabog porasta (uz nisku stopu mortaliteta dojenčadi). Stopa netto reprodukcije bila je već tada ispod vrijednosti od 1,0,[146] a totalna stopa fertiliteta ispod 2,1; stopa prirodnog prirasta tendirala je prema nultoj stopi ili prema stopi prirodnog smanjenja stanovništva. Među zapadnoeuropskim zemljama najviša stopa nataliteta *1978.g.* zabilježena je u *Francuskoj* i to 13,8 promila (stopa mortaliteta 10,2 promila i stopa prirodnog prirasta 3,6 promila), a najniža stopa nataliteta zabilježena je u *Zapadnoj Njemačkoj* i to 9,5 promila (stopa mortaliteta 11,7 promila, a stopa prirodnog smanjenja –2,2 promila).[147] Tijekom prve polovice 1980-ih godina došlo je do daljnjeg smanjenja navedenih stopa u tim zemljama, tako se u 1985. g. stopa nataliteta kretala prosječno oko 12 promila, stopa mortaliteta i dalje između 10 i 12 promila, a totalna stopa fertiliteta je i dalje opadala. Najviša stopa nataliteta 1985. g. bila je i dalje u *Francuskoj* i iznosila je 13,9 promila (stopa mortaliteta 10,0, a stopa prirodnog prirasta 3,9 promila), a najniža u *Zapadnoj Njemačkoj* i iznosila je 9,6 promila (uz stopu mortaliteta 11,5 promila i stopu prirodnog smanjenja –1,9 promila). U 1985. godini totalna stopa fertiliteta bila je u gotovo svim zapadnoeuropskim zemljama i dalje ispod razine koja se zahtijeva za jednostavnu reprodukciju stanovništva (ispod 2,1); najveća bila je u Francuskoj (1,83 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi), a najmanja u Zapadnoj Njemačkoj (1,28).

Nakon 1985. do 1995. natalitet se u većini zapadnoeuropskih zemalja, osim skandinavskih,[148] i dalje smanjivao, s napomenom da se nakon 1992. počeo ponovo smanjivati i u Švedskoj (u kojoj je nakon 1983. stalno blago rastao). – U 1995. g. stopa nataliteta iznosila je u zapadnoeuropskim zemljama prosječno oko 11 promila, stopa mortaliteta između 10 i 11 promila, stopa prirodnog prirasta bila je

---

[145] Irska je u Europi imala najveći natalitet, koji je također opadao, tako da je 1978. g. stopa nataliteta u njoj iznosila 21,1 promila, a u 1985. g. 17,6 promila, dok je totalna stopa istovremeno smanjena s 3,40 na 2,50. Znači u 1985. g. bila je to jedina zemlja među zapadnoeuropskim zemljama u kojoj je totalna stopa fertiliteta bila iznad razine potrebne za jednostavnu reprodukciju.

[146] Lincoln H. Day ističe da je početkom 1978. godine oko 26 razvijenih zemalja, u kojima živi oko četvrtina svjetskog stanovništva, već dostigla nulti prirast ili prirodni pad, dakle ušla u posttranzicijsku etapu, uz uvjet da se kao kriterij niskog fertiliteta uzme stopa netto reprodukcije koja iznosi 1,1 ili manje. (Lincoln H. Day: "What will a ZPG Society Be Like?", A Publication of the Population Reference Bureau, Vol. 33. No., June 1978.

[147] Izvor: Council of Europe, Recent Demographic Developments in Europe and North America, 1980, Strasbourg 1983.

[148] Nakon 1983., kada je totalna stopa fertiliteta u Švedskoj iznosila 1,63 dolazi do blagog porasta te stope, tako da se ona u godini 1990. popela na brojčanu razinu "zamjene" (2,1), da bi nakon toga ponovno opadala (u 1995. iznosila u Švedskoj 1,74, a u Norveškoj 1,87). (Prema: Monnier, de Guibert-Lantoine, 1996:239).

gotovo nulta, a u nekim je zemljama dobila negativan predznak. Relativno najviša stopa nataliteta tada je zabilježena u *Norveškoj* i to 13,8 promila (stopa mortaliteta 10,5 promila, a stopa prirodnog prirasta 3,3 promila) uz totalnu stopu fertiliteta od 1,87; najmanja stopa nataliteta zabilježena je u *Italiji* i to 9,0 promila (stopa mortaliteta 9,5 primila i prirodnog smanjenja –0,5 promila) uz totalnu stopu fertiliteta od svega 1,17 (prosječno djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi).

Statistički podaci o kretanju nataliteta za razdoblje 1985-1995. godine pokazuju dakle da se u posttranzicijskoj etapi događa daljnje, jače ili slabije smanjivanje nataliteta s tim da totalna stopa fertiliteta u većini tih zemalja pada z n a t n o i s p o d one razine koja se zahtijeva za jednostavnu reprodukciju stanovništva. Činjenica je da u demografskoj povijesti totalna stopa fertiliteta nikada nije bila *na tako niskoj razini* kao polovicom 1980-ih godina (Bourgeois-Pichat, 1986). Pad se nastavio pa je posljednjih godina u nekim zemljama razina te stope još niža: u 1995. g. u Italiji je iznosila svega 1,17, u Njemačkoj 1,26 (u Zapadnoj Njemačkoj 1,35, a u Istočnoj Njemačkoj svega o,5),[149] u Austriji 1,39, itd.

Prema tome, pokazuje se da kretanje nataliteta u posttranziciji, uz stabilizirani mortalitet, *spontano* vodi stopu prirodnog prirasta prema negativnoj stopi, odnosno prema prirodnom smanjenju stanovništva. Taj zaključak stoji uz dva uvjeta: (1) da se radi o tzv. zatvorenom stanovništvu (da nema utjecaja migracije) i (2) da ne postoji stimulativna populacijska politika države (bilo u pronatalističkoj ili u imigracijskoj varijanti).

3. Opadanje nataliteta u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva u razvijenim, napose zapadnoeuropskim zemljama uvjetovale su velike p r o m j e n e socijalnog ponašanja (Bongaarts, Cotts Watkins, 1996). Pitanje koje se s time u vezi postavlja je slijedeće: *koji su čimbenici u tim zemljama doveli do iskazanog pada nataliteta tijekom posljednja tri desetljeća, odnosno u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva?* – Dvije su grupe čimbenika djelovale na pad nataliteta. *Prvu grupu* čine *opći čimbenici demografske tranzicije*, tj. oni koji su već u etapi demografske tranzicije uvjetovali smanjivanje nataliteta koje je bitno obilježilo primarno centralnu tranzicijsku podetapu, a i kasnu tranzicijsku podetapu. Radi se dakle *o čimbenicima* ***kontinuiteta*** *djelovanja na smanjenje nataliteta i to u posttranzicijskoj etapi, tj. o čimbenicima modernizacije (gospodarskim i društvenim).* Pri tome "klasični" gospodarski čimbenici, kao što su razina gospodarskog razvoja, tehnološke promjene, veličina društvenog proizvoda per capita, veličina udjela nepoljoprivrednih djelat-

[149] U Istočnoj Njemačkoj je nakon pada "Berlinskog zida", nakon 1989. godine, stopa nataliteta i totalna stopa fertiliteta bila daleko najniža u Europi, uvjetovano primarno emigracijom u Zapadnu Njemačku, visokom stopom nezaposlenosti, teškom gospodarskom situacijom, prestankom djelovanja pronatalitetne politike države, itd. (Vidjeti: Witte, J. C., Wagner, G.G., Declining Fertility in East Germany After Unification: A Demographic Response and Socio-Economic Change, Population and Development Review No. 2/1995; – također, Conrad, C., Lechner, M., Werner, W., East Germany Fertility After Unification: Crisis or Adaption?, Population and Development Review No. 2/1996., New York.

nosti u društvenom proizvodu, veličina udjela nepoljoprivrednog i gradskog u ukupnom stanovništvu, razina pismenosti, itd., – u posttranzicijskoj etapi znatno gube na značenju i ustupaju mjesto djelovanju modernih, postindustrijskom društvu imanentnih faktora. Ti čimbenici u novim razvojnim uvjetima poprimaju nova obilježja, a neki od njih imaju u posttranziciji jače djelovanje nego u centralnoj i kasnoj tranzicijskoj podetapi. U uvjetima visoke razine gospodarskog razvoja i razvijene ekonomsko-socijalne strukture stanovništva na pad nataliteta osobito djeluju slijedeći čimbenici: nove tehnološke promjene, promijenjena funkcija obitelji i pojedinih njenih članova u društvu, novi oblici zajednice života (kohabitacija), izrazit porast zaposlenosti žena u nepoljoprivrednim djelatnostima, povećanje razine obrazovanja žena, povećanje njihovih zarada i radnih aspiracija, promjena ukupnog statusa žene u obitelji i društvu, zatim suvremene karakteristike potrošnje (ukupno i po strukturi), rastući troškovi školovanja djece i produženo trajanje njihova školovanja, štednja ljudi koji rade za "stare dane" (jer djeca u pravilu više nisu hranitelji roditelja u starosti).

Ovi čimbenici imali su na smanjenje nataliteta u posttranziciji dvostruki učinak: izravan i posredan. Izravan učinak je došao do izražaja preko primjene nove tehnologije u kontracepciji koja je omogućila znatno povećanje primjene sredstava kontracepcije u planiranju obitelji ("kontracepcijska revolucija"). Posredan učinak djelovanja navedenih čimbenika ogleda se u njihovom utjecaju na p r o m j e n e društvenih vrijednosti koje djeluju na uspostavljanje niskih reprodukcijskih normi (Preston, 1986). Pri tome promjene u skali vrijednosti djeluju na promjene reprodukcijskih normi p r e k o svog d j e l o v a n j a na o d r e d n i c e f e r t i l i t e t a (kao što su novi oblici kohabitacije, porast vanbračnog fertiliteta, porast broja djece s jednim roditeljem, pretežno s majkom, smanjenje stope bračnosti, porast stope razvoda brakova, kasnije ženidbe, pomicanje fertiliteta prema starijim dobnim grupama žena ili tzv. "starenje fertiliteta", itd.).

Pored općih čimbenika na pad nataliteta u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva djeluju i *specifični čimbenici* koji su često povezani uz opće čimbenike, a uvjetovani su primarno načinom života u visokorazvijenom postindustrijskom društvu. To su *socio-psihološki i kulturni čimbenici*, koji su donekle djelovali već na inicijalno smanjivanje nataliteta pri nastupanju centralne tranzicijske podetape (Notestein, 1953), ali se njihov utjecaj u novim uvjetima postindustrijskog društva pojačava, a i sami ti čimbenici se javljaju s novim karakteristikama. To su: porast razine obrazovanja, jačanje individualizma, sekularizacije, racionalnosti, hedonizma, potrošačkog mentaliteta, želja za samopotvrđivanjem i korištenjem vlastitog potencijala, jačanje emancipacije žena, želja za smanjivanjem "oportunitetnog troška" koji nastaje za jednog partnera (napose za ženu) imanjem djece, visoko vrednovanje slobodnog vremena, i sl.[150]

I dok se u etapi demografske tranzicije gospodarski čimbenici kao pokretači razvoja u najširem značenju tog pojma, b i t n o determinirali kretanje nataliteta,

u postindustrijskom društvu j a č a i postaje d o m i n a n t n i m utjecaj specifičnih neekonomskih, suptilnijih socio-psiholoških i kulturnih čimbenika.[150]

4. Dramatičnost demografskih promjena uvjetovanih navedenim čimbenicima, naročito smanjivanja nataliteta koje povlači za sobom značajne promjene u razvoju stanovništva u razvijenim napose zapadnoeuropskim zemljama, nizozemski demograf *Dirk van de Kaa* izražava pojmom ***"europska druga demografska tranzicija"***. Bez obzira na primjedbe koje se mogu staviti tim razmatranjima, njegova knjiga "Europe's Second Demographic Transition" (Europska druga demografska tranzicija, Washington D.C., 1987.) predstavlja dosada najdetaljnije djelo *o stanju i uzrocima koji su doveli do posttranzicijskog pada nataliteta i tendencije prijelaza prirodnog prirasta u prirodno smanjenje stanovništva.* Istraživanje je rađeno za oko 30 zemalja, pretežno zapadnoeuropskih, za razdoblje 1965.-1985. godine. *Težište razmatranja je na utvrđivanju socio-psiholoških promjena nastalih u postindustrijskom društvu kao temeljnog* ***uzroka*** *"europske druge demografske tranzicije".* Pojam "druga tranzicija" van de Kaa ograničava na Europu i naglašava da "specifične karakteristike razdoblja poslije demografske tranzicije u Europi opravdavaju upotrebu pojma "druga demografska tranzicija" (van de Kaa, 1987:5; Tabah, 1989:3).

Pod pojmom "druga demografska tranzicija" van de Kaa razumijeva "novi stadij u europskoj demografskoj povijesti koji obilježava ***nizak i opadajući natalitet"***. Pojam "druga demografska tranzicija" on dakle upotrebljava kao s i n o n i m pojmu posttranzicijska etapa s tim da ga reducira samo na natalitet, jer smatra da mortalitet i migracija imaju relativno slab utjecaj na tu tranziciju. *Glavna demografska* k a r a k t e r i s t i k a *"druge demografske tranzicije" jest smanjenje nataliteta odnosno totalne stope fertiliteta sa razine* ***"nešto iznad"*** *one koja se zahtijeva za generacijsko obnavljanje stanovništva, odnosno sa razine nešto iznad totalne stope fertiliteta od 2,1 (djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi) – na razinu* ***"znatno ispod"*** *navedene razine zamjene, odnosno znatno ispod vrijednosti totalne stope fertiliteta od 2,1* (van de Kaa, 1987:6). Ako se totalna stopa fertiliteta stabilizira na toj niskoj razini, kao što je to bio slučaj u većini zapadnoeuropskih zemalja između 1965. i

---

[150] Vidjeti o tome: Campbell, Arthur A., Beyond the Demographic Transition, Demography, No. 4/1974., str. 549-563, Washington D.C.; Rašević, M., Teze o depopulaciji u razvijenim zemljama, Stanovništvo, br. 1-4/1978.; Davis, K., Bernstam M.S., Ricardo; - Campbell, R. (Editors), Below Replacement Fertility in Industrial Societies (Causes, Consequences, Policies), Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12/1986., New York; - zatim, Andorka, R., Determinants of Fertility in Advanced Societies, Methuen and Co. Ltd., London 1987; - Van de Kaa, D., Europe's Second Demographic Transition, op.cit.; - Council of Europe, The Backround of Recent Fertility Trends in the Member States of the Council of Europe, Stratsbourg 1984; također, Council of Europe, The Future of Europe's Population, - Strasbourg, 1993; Bongaarts, J., Cotts Watkins, S., Social Interactions and Contemporary Fertility Transition, Population and Development Review No. 4/1996, New York.

[151] Van de Walle, E., razmatrajući odrednice posttranzicijskih obilježja razvoja stanovništva, stavlja u pitanje utjecaj ekonmsko-socijalnih čimbenika, naglašavajući izrazitu d o m i n a c i j u socio-psiholoških faktora(Van de Walle, E., Present Patterns of Demographic Change in Light of Past Experience, European Population Conference, Vol. IV., Firenza, 1987). Međutim, ima primjera kako nepovoljna gospodarska situacija i njome uvjetovana visoka nezaposlenost može i uz nisku, posttranzicijsku razinu nataliteta, djelovati na njegov daljnji pad, kao što je slučaj u Istočnoj Njemačkoj (u kojoj je totalna stopa fertiliteta pala na razinu od svega 0,5 (u 1995.g.). (Vidjeti Witte, Wagner, 1995).

1985. g., stanovništvo će – ističe van de Kaa – u daljnjem razvoju početi opadati (1985. g. je to već zabilježeno u četiri europske zemlje – Austrija, Danska, Zapadna Njemačka i Mađarska).

I dok je teorija demografske tranzicije temeljena na iskustvu zapadnoeuropskih zemalja od kraja 19. stoljeća do 1930-ih godina (kada je natalitet već pao na nisku razinu), predviđala stadij nultog prirodnog prirasta što ne isključuje mogućnost prirodnog smanjenja ili blagog prirasta, van de Kaa naglašava da opadanje nataliteta u etapi "druge demografske tranzicije" ima izrazitu tendenciju prema negativnom prirodnom prirastu. Temeljni uzrok opadanja nataliteta u Europi u etapi "druge demografske tranzicije" je prema navedenom autoru *"pomak vrijednosne orijentacije sa obitelji na pojedinca"*. U tome je bitna razlika između čimbenika koji su uvjetovali pad nataliteta u etapi "klasične" europske demografske tranzicije ("prve tranzicije" – kako ju naziva van de Kaa) i čimbenika koji taj pad određuju u posttranziciji ("drugoj demografskoj tranziciji").

U "klasičnoj" demografskoj tranziciji koja se odvijala u zapadnoeuropskim zemljama, smanjenje nataliteta bilo je pod *dominantnim utjecajem brige za obitelj i potomstvo*, dok je u "drugoj demografskoj tranziciji" daljnje opadanje nataliteta sa već postignute niske razine (od oko 14 promila) pod *dominantnim utjecajem jačanja prava, aspiracija i želje za samopotvrđivanjem pojedinca.* Utjecaj procesa sekularizacije koji se vuče iz "klasične" demografske tranzicije" (Notestein, 1953; Coale, Cotts Watkins 1986), ogleda se u "drugoj demografskoj tranziciji" kroz smanjeni utjecaj tradicije, religije i običaja, a praćen je jakim povećanjem motivacije parova da primjenjuju sredstva za planiranje obitelji u cilju postignuća željenog broja djece.

Odrednice "druge demografske tranzicije" su dakle snažno povezane uz život i rad *pojedinca* u postindustrijskom društvu. U tim društvima životni standard pojedinca je uvelike određen razinom i kvalitetom njegova vlastitog obrazovanja, stupnjem motiviranosti za postignuće vlastitih životnih ciljeva i angažiranosti da što više razvije i iskoristi vlastiti talenat i potencijal. A činjenica je da imanje djece implicira znatan oportunitetni trošak posebno za ženu – majku, pa partneri smatraju da im dijete reducira ukupni iznos dohotka, slobodu trošenja dohotka i slobodu korištenja slobodnog vremena (Schultz, T. Paul, 1986). Smatra se da za bračne ili vanbračne "supružnike" djeca uključuju ne samo oportunitetne već i izravne izdatke, dok im je korisnost u ekonomskom smislu sve manja. Emocionalno zadovoljstvo roditelja može se postići i sa jednim ili dvoje djece. Uz raniju jednostavnu računicu o ekonomskoj vrijednosti djece (radna snaga i uzdržavatelji roditelja u starosti), s o c i j a l n e i k u l t u r n e promjene u postindustrijskom društvu, koje djeluju na povećanje broja oblika vanbračnih zajednica i vanbračnog fertiliteta, uvjetuju drugačiji odnos prema djeci i njihovoj "ekonomskoj vrijednosti" (Becker, G., 1976).

Snage odnosno *čimbenici koji stoje iza opadanja nataliteta u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva u postindustrijskom društvu, izražavaju se u promjenama* s t a v o v a i v r i j e d n o s t i *u odnosu na* r e p r o d u k c i j s k e

n o r m e (broj djece u obitelji). – Neki autori naglašavaju da su te snage *sekularizacija i individualizacija* i da su sadržane u n o v i m vrijednostima koje ohrabruju ljude da lome s dugotrajnim običajima i karakteristikama reprodukcijskog ponašanja, te da opći trend prema v e ć e m samopouzdanju i želji da se iskoristi vlastiti potencijal uvjetuje da ljudi djeluju na *individualistički način*, zanemarujući pri tome opće interese. *Individualizam se općenito smatra temeljnim uzrokom niskog nataliteta i on bitno obilježava* n o v o d o b a *u promjeni svijesti o potrebi primjene sredstava kontrole rađanja u modernom društvu* (Schmid, 1984). – Zatim, mnogi autori smatraju da je opadanje nataliteta u modernom društvu izazvano – uz ostalo – *promjenom* s t i l a ž i v o t a, *stvaranjem "potrošačkog mentaliteta"* u smislu težnje za luksuznom potrošnjom, te prihvaćanjem novih, promijenjenih oblika zajedničkog života putem raznih vanbračnih zajednica. – Američki politolog *R. Inglehart* podastire također zanimljiv pristup u razmatranju prihvaćanja niskih reprodukcijskih normi u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, razlikujući stavove i vrijednosti povezane uz "materijalizam" i "postmaterijalizam". I dok prvi inzistira na utjecaju tehničko-tehnoloških promjena i inovacija na promjene vrijednosnog sustava koji uvjetuje pad nataliteta, drugi sumnja u utjecaj tih promjena, kritičan je prema tehnološkom progresu napose zbog ekoloških razloga, a istovremeno naglašava važnost ljudskih odnosa, spontanosti i samopouzdanja koje pojedinac stiče sve višim obrazovanjem i vlastitim angažmanom (Inglehart, 1977). – Autori *D. van de Kaa i R. Lesthaeghe* vide suprotnost između "progresivizma" i "konzervatizma" kao bitnu pokretnu snagu koja djeluje na promjene vrijednosti u postindustrijskom društvu u smjeru prihvaćanja niskih reprodukcijskih normi. Naglašavaju da je u razvijenim europskim zemljama došlo do znatnog pomicanja prema većem "progresivizmu", što olakšava pojašnjenje mnogih demografskih promjena. "Progresivizam" nasuprot "konzervativizmu" obilježava tendencija da se prihvate nove vrijednosti, da se kritici podvrgne sadašnjost i da se zanemare tradicije i običaji iz prošlosti, te da se prihvate univerzalne vrijednosti poput slobode izbora ciljeva u životu, među njima i sloboda u odluci o broju djece i razmaku među rođenjima (van de Kaa, Lesthaeghe, 1986).

Iz rečenoga prozlazi da su individualizam, potrošački mentalitet, visoko vrednovanje slobode izbora u životu, uz dugotrajno djelovanje modernizacije i sekularizacije, temeljni čimbenici koji u postindustrijskom društvu uvjetuju nizak i opadajući natalitet i niske reprodukcijske norme. U njima van de Kaa vidi t e m e l j n e s o c i o-p s i h o l o š k e i k u l t u r n e u z r o k e novog ponašanja pojedinca u datim životnim prilikama, napose prihvaćanja n i s k i h reprodukcijskih normi.

Iako je van de Kaa u svom razmatranju posttranzicije, koju naziva "druga demografska tranzicija", utvrdio bitne socio-psihološke čimbenike koji uvjetuju niske reprodukcijske norme, njegovim se pojmovnim kategorijama, hipotezama i zaključcima mogu staviti *određene primjedbe* koje slabe znanstvenu relevanciju tih razmatranja.

– *Prvo*, sam pojam "druga demografska tranzicija" je neprecizan i neadekvatan, pa mu je i definicija neprecizna. Raščlanimo li taj pojam na njegove sastavnice, pokazuje se da je u tom pojmu riječ "druga" upotrijebljena uvjetno i relativno, tj. u odnosu na prethodnu tranziciju (koju on imenuje "prva demografska tranzicija", kao da tranzicija nataliteta nije bilo i ranije). Bilo bi preciznije da ju je nazvao "prethodna europska demografska tranzicija".[152] Zatim, sam pojam "demografska tranzicija" u kontekstu "druga demografska tranzicija" pretpostavlja s jedne strane radikalne promjene u r a z i n i kako mortaliteta tako i nataliteta, a autor u svom pojmu "druga demografska tranzicija" reducira tranziciju samo na opadanje nataliteta, ne uzimajući u obzir mortalitet (što opravdava zanemarivim uplivom mortaliteta na "drugu tranziciju"); s druge strane, pojam "demografska tranzicija" kako je izvorno koncipiran, podrazumijeva *značajno smanjenje i stopa nataliteta i mortaliteta* s visoke predtranzicijske razine na nisku posttranzicijsku razinu, dakle - kako kaže A. Landry – podrazumijeva *"revolucionarne promjene u natalitetu i mortalitetu"*. A u posttranzicijskoj etapi, dogodilo se, što zna i sam van de Kaa, kvantitativno, relativno *znatno slabije smanjenje nataliteta* (sa razine "nešto iznad" zamjenske vrijednosti totalne stope fertiliteta (od 2,1) na razinu "znatno ispod" navedene razine te stope). Dakle, sam pojam "demografska tranzicija" predpostavlja znatno jači pad nataliteta (s predtranzicijskog na posttranzicijski režim) nego što se dogodio unutar posttranzicijske etape. Prema tome, pojam "druga demografska tranzicija" nije adekvatan za opis reprodukcijskih promjena u posttranziciji. Čini nam se primjerenijim da je autor umjesto pojma "druga demografska tranzicija" upotrijebio pojam "tranzicija nataliteta u posttranziciji". Ali i taj se pojam može prihvatiti samo s ciljem da se naglase razlike između te "druge demografske tranzicije" i prethodne tranzicije i to u u z r o c i m a koji uvjetuju opadanje nataliteta (u "drugoj tranziciji" dominiraju neekonomski čimbenici i to oni socio-psihološki i kulturni, nastali u uvjetima života postindustrijskog društva). – *Drugo*, bitna primjedba razmatranjima koja je prezentirao van de Kaa, odnosi se na činjenicu da on nije k v a n t i t a t i v n o p r e c i z n o odredio p o l a z n u r a z i n u s koje u posttranziciji počinje opadanje nataliteta, niti je odredio donju razinu na koju pada stopa nataliteta odnosno totalna stopa fertiliteta, jer kaže "natalitet opada s razine "nešto iznad" totalne stope fertiliteta od 2,1, na razinu "znatno ispod" toga praga; ne precizira da li je gornja razina te stope 2,15, 2,19, 2,20 i sl., te da li je donji prag brojčana vrijednost totalne stope fertiliteta od 1,8, 1,6 ili 1,4, itd. Stoga je nemoguće precizno odrediti k a d a počinje posttranzicijsko opadanje nataliteta i koja je donja razina njegove stabilizacije. Time je onemogućeno utvrđivanje vremenskog trajanja "druge demografske tranzicije" u pojedinim europskim zemljama kao i utvrđivanje jačine pada nataliteta u posttran-

[152] U demografskoj povijesti to nije nikako prva "tranzicija". Podsjetimo se "tranzicija" u predindustrijskoj etapi, pa tranzicija u etapi demografske tranzicije ("maltuzijanska" i "neomaltuzijanska", po Coale-u).

ziciji. – I *treće*, autor tvrdi da na tijek "druge demografske tranzicije" zanemarivo utječe mortalitet i migracija. Dok za utjecaj mortaliteta ta tvrdnja u posttranziciji donekle i može biti prihvaćena, jer se mortalitet uglavnom stabilizira na razini koju određuje proces starenja u datoj zemlji, za migraciju to nije slučaj, jer se kod analize "druge demografske tranzicije" u pojedinoj zemlji mora uzeti u obzir "učinak imigracije/emigracije" koji je stvarno djelovao na razini nataliteta – izravno i posredno. Pri tome van de Kaa sam kaže da je "u zemljama Sjeverne Europe imigracija do početka 1970-ih godina bila znatna i imala utjecaj na veličinu nataliteta" (van de Kaa, 1987:6). Prema tome, pri konkretnom razmatranju posttranzicije, kakogod ju mi nazivali, posebice kada se radi o zemljama Zapadne i Sjeverozapadne Europe, migraciju valja uzeti u obzir, jer je ona čimbenik koji je stvarno usporavao ili ubrzavao posttranzicijsko opadanje nataliteta.

5. Pitanje koje se dalje postavlja u analizi posttranzicijske etape razvoja stanovništva je sljedeće: je li smanjivanje nataliteta u posttranzicijskoj etapi tijekom tri zadnja desetljeća, bilo kontinuirano i linearno, ili se u tom trendu mogu nazrijeti neke podetape u smislu r a z l i č i t o g i n t e n z i t e t a *smanjenja nataliteta ili pak njenog određenog porasta?*

Imajući na umu kretanje nataliteta odnosno prirodnog prirasta stanovništva u dvadesetak zapadnoeuropskih zemalja (van de Kaa ih uzima 30), neki autori na temelju *dosadašnjih obilježja* posttranzicijske etape odnosno kretanja nataliteta i mortaliteta tijekom posljednja tri desetljeća razlikuju u okviru te etape d v i j e p o d e t a p e. Pri tome *ne polaze od istog kriterija za razgraničenje tih dviju podetapa, već od dva kriterija. Prvi kriterij* je međuodnos stopa nataliteta i mortaliteta i njegova rezultanta koja može biti prirodni prirast, prirodna stagnacija ili prirodno smanjenje stanovništva, a drugi kriterij je jačina smanjivanja nataliteta odnosno njegov oporavak.

Tako *Blacker,* na temelju primjene prvog kriterija pretpostavlja dvije podetape u posttranzicijskoj etapi. Prvu podetapu obilježava tendencija ka r a v n o t e ž i između stopa nataliteta i mortaliteta, dakle prema nultoj stopi prirodnog prirasta, a drugu podetapu obilježava opadanje stope nataliteta i to i s p o d razine mortaliteta, tj. višak umrlih nad rođenima, te sukladno tome negativan prirodni prirast.[153]

Stručnjaci Populacijskog Odjela UN-a i nizozemski demograf *Divk van de Kaa*[154] u dobi posttranzicijske etape na dvije podetape polaze, od drugog kriterija, tj. od jačine smanjivanja nataliteta. Na temelju empirijskih istraživanja dolaze do zaključka da se u dosadašnjem kretanju nataliteta u posttranzicijskoj etapi (posljednja tri

[153] Vidjeti: C.P. Blacker, Stages in Population Growth, The Eugenics Review 39/3,1949.

[154] Vidjeti: D. van de Kaa, Recent Trends in Fertility in Europe, u knjizi R. W. Hiorns (editor), Demographic Patterns in Developed Societies, Taylor-Francis, London 1980; D. van de Kaa, Europe's Second Demographic Transition, op. cit; – zatim UN, Population Division, Department of Economic and Social Affairs, Patterns of Fertility in Low-Income Settings, Population Newsletter no. 55., June 1993., New York.

desetljeća) u zapadnoeuropskim i nekim prekomorskim zemljama (prvenstveno u SAD) razlikuju d v i j e p o d e t a p e. *Prva podetapa* obuhvaća razdoblje od sredine 1960-tih godina do sredine 1980-ih godina (van de Kaa eksplicite navodi razdoblje 1965.-1985. g.) u kojem se natalitet kontinuirano smanjivao; *druga podetapa* obuhvaća razdoblje od 1985. do sredine 1990-ih godina, u kojem je smanjenje nataliteta znatno *sporije*, razina mu se među pojedinim zemljama ujednačava, dok neke zemlje (skandinavske i SAD) bilježe određeni porast nataliteta do razine koja se zahtijeva za generacijsko obnavljanje stanovništva (totalna stopa fertiliteta od 2,1).

Međutim, razgraničenje između dvije navedene podetape teško je precizno ustanoviti s obzirom na varijacije stope nataliteta i totalne stope fertiliteta od zemlje do zemlje. Osim toga, u pitanju je relativno kratko razdoblje, napose kada se radi o drugoj navedenoj podetapi (jedno desetljeće) u kojoj je izraženo usporavanje pada u totalnoj stopi fertiliteta ili pak njen oporavak odnosno određeni porast, da bi se o te dvije podetape u okviru etape posttranzicije, moglo govoriti kao o demografskoj zakonitosti u smislu različitog intenziteta pada nataliteta ili pak njegova oporavka.[155] Potrebno je dulje razdoblje i više informacija o demografskim mijenama da bi se to moglo pouzdano utvrditi. Za sada možemo reći da je ova podjela posttranzicijske etape na dvije podetape opravdana primarno iz analitičkih razloga, kako bi se dobio d e t a l j n i j i uvid u recentna demografska kretanja u zemljama koje obilježava postindustrijsko društvo i posttranzicijska etapa.

(f) KRITIČKE PRIMJEDBE TEORIJI DEMOGRAFSKE TRANZICIJE

Za svoje postavke i zaključke teorija demografske tranzicije ima veliku empirijsku podlogu u dugim vremenskim nizovima nataliteta i mortaliteta brojnih zemalja svijeta. Pokazuje se da su one u svom razvoju p r o š l e ili pak p r o l a z e kroz karakteristične etape/podetape procesa demografske tranzicije. Ta teorija opravdano insistira na promjenama međuodnosa komponenti prirodnog kretanja (mortaliteta i nataliteta), a time i karakteristika prirodnog prirasta, koje su bitno uvjetovane društveno-gospodarskim razvojem. Međutim, zbog toga što u toj teoriji

[155] Uzmemo li primjer skandinavskih zemalja, koje su nakon sredine 1980-ih godina doživjele demografski oporavak odnoso porast fertiliteta, proizlazi sljedeće: u Danskoj je totalna stopa fertiliteta od 1985. do 1995. porasla s 1,45 na 1,80, s tim da je u 1995. ostala ista kao i 1994. godine; u Finskoj je istovremeno porasla s 1,64 na 1,85, da bi se u 1995. u odnosu na 1994. smanjila; u Norveškoj je ta stopa znatno porasla između 1985. i 1990. (s 1,68 na 1,93), da bi se između 1991. i 1995. nešto smanjila i stabilizirala na prosječnoj vrijednosti od 1,86; – u Švedskoj, koja je među navedenim zemljama reprezentant "oporavka nataliteta", totalna stopa fertiliteta je između 1985. i 1990. porasla s 1,68 na 2,13, a od 1992. do 1995. g. ta je stopa zabilježila kontinuirano smanjenje i to s 2,09 na 1,74 u 1990. g. (Monnier, de Guibert-Lantoine, 1996).

postoje stanovite nepotpunosti, nedorečenosti i nepreciznosti, upućene su joj kritičke primjedbe, kojih je međutim, u zadnjem desetljeću sve manje zbog činjenice da se proces demografske tranzicije potvrdio na primjeru brojnih zemalja, jer je u razvijenim zemljama završio, a u 1980-im godinama zahvatio je glavninu zemalja u razvoju.

Budući svaka teorija dobiva na kvaliteti i bogatstvu interpretacije upravo iz kritičnih razmatranja pojedinih njenih hipoteza, postulata i njihove povijesne verifikacije, vrijedno je razmotriti značenje pojedinih grupa primjedbi da bi se pokazala stvarna relevancija ove teorije u rasvjetljavanju osnovnih zakonitosti razvitka stanovništva.

Primjedbe upućene teoriji demografske tranzicije mogu se svrstati u tri grupe: (1) opće primjedbe, (2) specifične primjedbe usmjerene na različite u z r o k e smanjivanja mortaliteta i nataliteta u zemljama na različitom stupnju gospodarskog razvoja, i (3) primjedbe koje se odnose na posttranzicijsku etapu i kriterije njezinog razgraničenja s kasnom tranzicijskom podetapom (dopuna formalnog demografsko-statističkog kriterija tog razgraničenja).

Prvu grupu primjedbi čine opće primjedbe toj teoriji. Najbrojnije su one koje joj poriču status teorije. Naglašava se da teorija tranzicije predstavlja aproksimativni pojednostavljeni model promjena koje nastaju u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva, natalitetu i mortalitetu, u zapadnoeuropskim zemljama, vezano uz procese industrijalizacije i urbanizacije, te da ona nema status teorije već empirijskog uopćavanja onoga što se svojevremeno dogodilo sa stanovništvom zapadnoeuropskih zemalja. Zatim se napominje da ta teorija nema ni neprikosnovene empirijske podloge za takvo uopćavanje, zbog postojanja *iznimaka* od činjenice utvrđene za većinu zapadnoeuropskih zemalja, tj. da je mortalitet počeo opadati prije nataliteta.[156] Daljnja primjedba ističe kao nedostatak te teorije, činjenicu da ona ne precizira vrijeme trajanja pojedine etape odnosno podetape,[157] te da se na temelju te teorije ne mogu predvidjeti buduće promjene u kretanju stanovništva u zemljama u razvoju.

Mnoge su od ovih primjedbi izgubile na aktualnosti ili se pojavljuju u novom svjetlu u uvjetima 1980-ih i 1990-ih godina, budući da je proces demografske tranzicije zahvatio većinu zemalja u razvoju i one su u glavnim karakteristikama

---

[156] Često se citira u vezi s tim rad Williama Petersena koji tvrdi da je u Nizozemskoj porast stope prirodnog prirasta započeo zahvaljujući porastu stope nataliteta koji je prethodio smanjivanju mortaliteta. (W. Petersen: "The Demographic Transition in the Netherlands", American Sociological Review, XXV, No. 3. June 1960). - Vidjeti zatim: Coale, Cotts Watkins, 1986; Bourgeois -Pichat, 1982.; te Chesnais, 1992.

[157] Vidjeti u knjizi Paul K. Hatt (edited): "World Population and Future Resources", American Book Company, New York, 1952, radove Kingsley Davisa "The Controversial Future of Underdeveloped Areas", te Irene B. Taeuber "The Future Transitional Areas"; zatim, P.M. Hauser - Otis D. Duncan: "The Study of Population: An Inventory and Appraisal", Chicago University Press 1959.; Leighton van Nort: "Some Issues for Transition Theory", Population Association of America, Annual Meeting, Washington D.C., May 1960.; R. Gutman: "In Defense of Population Theory", American Sociological Review No. 25 June 1960; M. S. Teitelbaum: "Relevance of Demographic Transition Theory for Developing Countries", Science, American Association for the Advancement of Science, 2. May 1975, Vol. 188, str. 420-425.; E. Hofsten: "The Demographic Transition - does it really imply a useful theory?", III. Internationales Demographisches Seminar, Humbolt Universität Berlin 1980., tid.

"ponovile" svojevremeni model demografske tranzicije razvijenih zemalja, što se u 1960-tim godinama još nije moglo znati. Tako danas među gornjim primjedbama više uopće nisu aktualne one primjedbe koje dovode u pitanje opću vrijednost i prihvaćenost te teorije, nego one koje ukazuju na njezinu *nepotpunost, nepreciznost i nedorečenost u pojedinim aspektima.* Ta je teorija napose nepotpuna i nekonsistentna kada se radi o tri područja, koja zahtijevaju daljnje istraživanje ili nadopunu modela demografske tranzicije određenim specifičnim razmatranjima: (a) teorija tranzicije prezentira predtranzicijsku etapu (etapu I) suviše općenito, bez raščlambe, i to za dugo vremensko razdoblje, a valjalo bi putem antropoloških istraživanja i primjenom metoda povijesne demografije, istražiti u toj etapi pojedine karakteristične podetape. Jer, činjenica je da prema teoriji demografske tranzicije, *predtranzicijska etapa zajedno obuhvaća sva ona društva u kojima još nije započela industrijalzacija, počevši od sakupljačkih i lovnih zajednica do velikih prijeindustrijskih civilizacija* (Petersen, 1986:218); (b) na temelju povijesne generalizacije demografskih promjena moguće je teorijom demografske tranzicije ustanoviti g l a v n e promjene nastale u razini nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene (prirodnog prirasta, stagnacije, pada). Međutim, objašnjenje tih promjena nije moguće ako se u razmatranje ne uključe promjene u odgovarajućim, relevantnim *strukturama stanovništva*, napose u ekonomsko-socijalnoj strukturi, kao i određeni, za dotičnu zemlju specifični tokovi migracije (imigracije, emigracije) i svi ostali, specifični demografski, gospodarski, socio-psihološki, zdravstveni i ini uvjeti koji čine analitički okvir u kojem se odvijala demografska tranzicija u određenoj zemlji; (c) u svojim recentnim razradama i doradama teorija demografske tranzicije se sve češće pojavljuje kao teorija fertiliteta, što je djelomice opravdano činjenicom da je fertilitet bitna dinamička odrednica prirodnoga kretanja (Beaver, 1975; Caldwell, 1978; Bongaarts, 1978; Coale, Cotts Watkins, 1986; Bourgeois-Pichat, 1986; van de Kaa 1987). Međutim, pri razmatranju demografske tranzicije općenito a u konkretnoj zemlji napose, valja respektirati inicijalnu Notesteinovu definiciju demografske tranzicije koja obuhvaća promjene kako u natalitetu tako i u mortalitetu. Jer stavljanjem isključivog težišta na natalitet, uvelike se prikriva uloga opadajućeg mortaliteta u procesu tranzicije (napose u ranoj podetapi), a prikriva se i povratni utjecaj opadajućeg mortaliteta (općeg i specifičnog, osobito mortaliteta dojenčadi) na kretanje i razinu nataliteta. A pad mortaliteta i njegovi mnogostrani učinci, značajan je upravo za tijek procesa demografske tranzicije u zemljama u razvoju. Stoga ako se u suvremenim razmatranjima i stavlja težište na promjene fertiliteta, jer je upravo njih u određenim okolnostima vrlo teško postići (znatno teže nego promjene u mortalitetu), – ne smije se smetnuti s uma mogući utjecaj promjene mortaliteta na demografske promjene, čak ni u društvima u kojima je u tijeku posttranzicijska etapa.

Druga grupa primjedbi odnosi se na različite uzroke smanjivanja mortaliteta i nataliteta. Jedan od osnovnih razloga za sumnju u primjenljivost postulata teorije demografske tranzicije na demografska kretanja u zemljama u razvoju odnosio se

na činjenicu da je u suvremenim uvjetima razvijenosti zdravstvene zaštite moguće osjetno sniziti smrtnost bez istovremenih promjena u strukturi privrede, te da je snižavanje mortaliteta išlo u zemljama u razvoju mnogo brže nego svojevremeno u zapadnoeuropskim zemljama. Kritika je s tim u vezi često bila usmjerena na to da oni čimbenici koji su utvrđeni kao osnovni "motori" demografskih promjena u etapi demografske tranzicije u europskim zemljama, nemaju isti ponder, niti isto djelovanje u odgovarajućoj podetapi razvitka stanovništva u zemljama u razvoju.

Daljnja grupa primjedbi tiče se kretanja nataliteta u zemljama u razvoju. Svraćajući pozornost na činjenicu da je nivo nataliteta bio u zemljama Europe u njihovoj predindustrijskoj fazi razvitka osjetno niži nego u adekvatnoj fazi razvitka u zemljama u razvoju, posebno se 1960-ih godina naglašavalo da smanjivanje nataliteta u potonjima još nije nastupilo, premda je pad mortaliteta već bio u tijeku, pa je stoga postavljano pitanje da li će u zemljama u razvoju uopće doći do pada nataliteta. Danas, kada je u većini tih zemalja pad nataliteta u tijeku, a u nekima je u tijeku i kasna tranzicijska podetapa, ta primjedba gubi na značenju. A u slučaju zemalja Sub-Saharske Afrike, gdje se održava visok, predtranzicijski natalitet, temeljno pitanje pada nataliteta ostaje pitanje – kada će u njima doći do procesa razvoja (u najširem značenju tog pojma), što je temeljna pretpostavka tranzicije nataliteta tj. nastupanja centralne tranzicijske podetape.

Treća grupa primjedbi koja se postavljala tijekom 1960-ih godina postavljala je pitanje: je li realno očekivati da će u razvijenim zemljama doći do posttranzicijske etape? Ona je u međuvremenu nastupila u većini razvijenih zemalja svijeta? Postavljalo se i pitanje: zbog čega se stopa nataliteta u SAD, Australiji, Novom Zelandu, Kanadi, nakon II svjetskog rata i nakon etape "bebi-buma" nije odmah smanjila na nižu razinu, kako to predviđa model tranzicije i kako bi odgovaralo visokoj razini njihovog gospodarskog razvoja, već se u odnosu na europske razvijene zemlje održavala na višoj razini?! Ta se činjenica ne može objasniti samo poslijeratnim "kompenzacionim efektom" tj. razdobljem "bebi buma", jer je trajala vremenski duže, već specifičnim prilikama i čimbenicima u tim zemljama. Pokazalo se međutim kasnije, da se radilo o privremenom fenomenu jer je posttranzicija i u prekomorskim zemljama otpočela početkom 1980-ih godina.

Iz razmatranja tri navedene grupe primjedbi valja istaknuti činjenicu koja ide u prilog tretmanu d e m o g r a f s k e t r a n z i c i j e *k a o* ***svjetskog procesa****, a sastoji se u tome da je do demografske tranzicije došlo kod stanovništva svih onih zemalja koje su doživjele proces gospodarskog i društvenog razvitka bez obzira na geografsku lokaciju, rasnu pripadnost, religijsko obilježje i slično.* Iako je ta konstatacija oslabljena povijesnim iskustvom razvitka stanovništva razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, jer je u prvima proces tranzicije nastupio isključivo kao odraz i pratilac njihovog vlastitog gospodarskog i društvenog razvitka, a u drugima to nije slučaj, – uza sve to ostaje činjenica da je velik broj zemalja u razvoju slijedio i slijedi – do određene razvojne etape/podetape, put razvitka stanovništva razvijenih

zemalja. Bez obzira na specifičnosti razvojnog puta stanovništva jedne i druge grupe zemalja i na oscilacije u kretanju nataliteta i mortaliteta unutar svake od tih grupa, krajnji rezultat u pogledu uspostavljanja određene razine i o d n o s a stopa nataliteta i mortaliteta u biti je isti – prijelaz s visokog nataliteta i mortaliteta na nižu razinu. Pri tome treba naglasiti da isti rezultati demografske tranzicije, primjerice, opadanje nataliteta u centralnoj tranzicijskoj podetapi u današnjim zemljama u razvoju, nisu postignuti u istim uvjetima niti istim mjerama u odnosu na uvjete koji su doveli do toga smanjenja u danas razvijenim zemljama. Zoran primjer pruža snižavanje mortaliteta u zemljama u razvoju koje nije nastupilo kao odraz vlastitog gospodarskog i društvenog razvitka već zahvaljujući primarno dostignućima medicine i srodnih znanosti u svijetu i mogućnostima njihove primjene u dotičnim zemljama.

Odatle proizlazi da je, s obzirom na osnovne karakteristike razvoja stanovništva u zemljama u razvoju i tijek procesa demografske tranzicije u njima, moguće primijeniti rezoniranje sadržano u teoriji demografske tranzicije koja se temelji na demografskom iskustvu zapadnoeuropskih zemalja. To međutim, ne znači jednostavno prihvaćanje optimističnog stava u pogledu kretanja nataliteta u zemljama u razvoju, koji bi implicirao "čekanje" da natalitet počinje jače padati kao odraz promjena što ih u ljudski život unose procesi industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja i njihovi spontani efekti na nivo nataliteta. Sa stajališta potrebe osiguranja što humanije reprodukcije stanovništva, nužno je u sklopu procesa razvoja poduzeti mjere programa "planiranja obitelji" koje su ukomponirane u program društveno-gospodarskog i zdravstvenog razvitka tih zemalja, koje bi dovelo do poželjne tranzicije nataliteta, tj. do usklađivanja demografskih kretanja i društveno-gospodarskog razvoja tih zemalja.

Primjedba koja se odnosi na nepreciznost teorije tranzicije u pogledu vremenskog trajanja pojedine etape odnosno podetape u pojedinim zemljama, u velikoj je mjeri oslabljena argumentom da *gospodarski razvitak nastupa u raznim zemljama u različito vrijeme i ovisno od niza posebnih činilaca i preduvjeta što, sa svoje strane, determinira* ***različito vrijeme*** *nastupanja i trajanja pojedinih podetapa demografske tranzicije.* Različito vrijeme i uvjeti pod kojima u pojedinim zemljama nastupa ekonomski polet, stvaraju, sa svoje strane, mnoge nove preduvjete za smanjenje fertiliteta. Ako se prihvati temeljni postulat teorije tranzicije verificiran primjerom razvitka stanovništva današnjih razvijenih zemalja, da na smanjivanje mortaliteta i nataliteta *bitno* djeluju čimbenici društveno-gospodarskog razvoja, – to onda znači da ***jače*** smanjenje nataliteta dolazi usporedo s jačim povećanjem životnog standarda, do kojega dolazi zbog gospodarskih, međunarodnih ili drugih razloga. Odsutnost gospodarskog razvoja, promjene strukture privrede i porasta dohotka per capita, primjerice u zemljama Sub-Saharske Afrike, – u uskoj je korelaciji s činjenicom zadržavanja visokog nataliteta u tim zemljama.

Činjenica definitivne tendencije smanjivanja nataliteta u zemljama u razvoju je sama po sebi dovoljno jak argument koji govori u prilog validnosti teorije demografske tranzcije kao opće teorije demografskih promjena. Vidjeli smo, da u novim, suvremenim uvjetima svjetske podjele rada, u ambijentu zemalja u razvoju djeluju na razvitak njihovog stanovništva, mnogi novi ili pak raniji čimbenici (isto kao i u razvijenim zemljama), ali u modificiranom obliku, kao i mnogi čimbenici koji usporavaju proces smanjivanja nataliteta.

U prošlosti se nemogućnost primjene osnovnih zaključaka teorije tranzicije na razvitak stanovništva zemalja u razvoju izvodila iz komparacije u biti "nekomparabilnih" situacija, u kojima su svojevremeno bile razvijene zemlje (18. i 19. st.) sa situacijom u kojoj su se nalazile zemlje u razvoju 1950-ih i 1960-ih godina. Razlike u načinu djelovanja čimbenika koji su tada determinirali gospodarski i društveni razvitak u razvijenim zemljama, a u 1950-im i 1960-im godinama u zemljama u razvoju, sugeriraju razlike u načinu odvijanja demografske tranzicije shvaćene kao procesa promjena u formiranju prirodnog prirasta i u strukturama stanovništva. Europska demografska tranzicija uopće, a posebno "tranzicija" u domeni nataliteta dešavala se u klimi rastuće sklonosti bračnih parova prema limitiranju obitelji. Radilo se često o suprotstavljanju privatnih odluka stavovima koje su propagirali crkva (katolička i protestantska) i sredstva javnih komunikacija, tako da su svojevremeno u zemljama Zapadne Europe individualne odluke i stavovi vršili "presiju" na službene stavove i na javno mnijenje u pogledu gospodarskih prednosti koje prozlaze iz manjeg broja djece. Zanimljiva su u vezi sa tim razmatranja Federicka Osborna[158] koji ističe da je u Europi u doba njene tranzicije osnovna stanica društva bila "uža obitelj" (bazirana na krvnom srodstvu), dok je za većinu zemalja azijske kulture karakteristična "pridružena, zajednička obitelj" (sastavljena iz više "užih obitelji"); javno mnijenje u Europi protivilo se u to doba "ranim" ženidbama, tj. takvima gdje muž nije bio u stanju uzdržavati obitelj, što je uvjetovalo odgađanje ženidbe i kasniju dob sklapanja braka, te činilo jedan od osnovnih čimbenika smanjivanja fertiliteta. Osim toga, nisu bili rijetki slučajevi da je pripadnicima nižih klasa (slugama, siromasima) zabranjivana ženidba.[159] Na snižavanje fertiliteta u razvijenim europskim zemljama djelovali su tada također i odnosi prema ženi u društvu i obitelji, koji su ipak respektirali, zahvaljujući općem kulturnom napretku, želje žena u pogledu broja djece. Taj je čimbenik u zemljama u razvoju još uvijek uglavnom odsutan, jer i danas traje borba za jačanje položaja žene u tim zemljama.

Svi su ti socijalni i psihološki uvjeti djelovali na tranziciju nataliteta svojevremeno u zemljama Europe, usporedo s gospodarskim, društvenim i kulturnim napretkom,

---

[158] F. Osborn: "Population: An International Dilemma", Princeton University Press, 1958.

[159] Obiteljsko zakonodavstvo njemačkih država u 16. i 17. stoljeću djelovalo je u tom pravcu. U Irskoj je također nakon "gladi za krumpirom" 1845. godine, crkvena i savjetovna javnost podržavala pooštrenje postojećih restrikcija u pogledu ženidbe. Međutim, u 19. stoljeću u svim zemljama osim Irske, primjenjivala se "kontrola rađanja" u braku (primjena tada poznatih mjera i sredstava kontracepcije).

a predstavljali su u velikoj mjeri spontano reagiranje na promjene u privredi i društvu. Karakteristično je također da su ta spontana, pojedinačna reagiranja tada u razvijenim zemljama Europe prethodila planiranim akcijama dotičnih država za snižavanje nataliteta. U današnjim zemljama u razvoju situacija je obratna. U novim uvjetima gospodarskog, društvenog i kulturnog razvitka u svijetu, razumljivo je da u jednom dijelu svijeta, konkretno u zemljama u razvoju, djeluju mnogi novi čimbenici na razvitak stanovništva. Teorija demografske tranzicije inzistira na utjecaju gospodarskog i društvenog progresa na snižavanje mortaliteta i nataliteta. Pokazalo se da je do snažnog snižavanja mortaliteta u zemljama u razvoju doveo prvenstveno "uvoz" sredstava i mjera zdravstvene zaštite kao i medicinskog osoblja. Epidemiološka žarišta su brzo lokalizirana pa i uništena, a uslijed toga smrtnost je smanjena bez izrazitih promjena gospodarske situacije i porasta dohotka per capita. Pokazalo se dakle, da u uvjetima spektakularnog razvitka zdravstvene zaštite (preventivne i kurativne) gospodarski razvitak nije više jedini uvjet za smanjivanje smrtnosti. U pogledu fertiliteta situacija je međutim znatno složenija. Da bi se smanjio broj rođenja nisu dovoljni samo učinci smanjivanja mortaliteta koji u odnosu na raniji period povećavaju broj djece u obitelji, iako smo mišljenja da u svakoj obitelji pojedinačno, snižavanje mortaliteta dojenčadi i male djece, u uvjetima siromaštva, ima ulogu "prve udarne snage" za promjenu stavova prema poželjnoj veličini obitelji. Nužne su međutim sve one promjene u strukturi privrede i društvenoj infrastrukturi koje direktno ili indirektno stimuliraju smanjenje obitelji, odnosno pad fertiliteta, uz odgovarajuću populacijsku politiku države koja, za razliku od europskih zemalja, s obzirom na demografsku presiju u svijetu nerazvijenih ima specifičnu ulogu u procesu gospodarskog razvoja.

Grupa primjedbi, koja je također stavljala pod povećalo povijesnu vrijednost teorije demografske tranzicije, odnosila se na posttranzicijsku etapu i postavljala pitanje hoće li se u razvitku stanovništva razvijenih zemalja uopće ostvariti posttranzicijska etapa? Ford i de Jong isticali su 1970. godine da upravo iz problematičnosti nastupanja te etape proizlaze za teoriju demografske tranzicije ozbiljna ograničenja.[160] Svoju sumnju u realnost nastupanja te etape u visoko razvijenim zemljama, potkrijepili su primjerom razvitka stanovništva u SAD, Kanadi i Novom Zelandu, u kojima je natalitet rastao duže nego što je trajalo razdoblje poslijeratnog "kompenzacijskog" povećanja nataliteta. Iz toga su izvlačili zaključak da visok nivo životnog standarda i gospodarskog uspona ne mora djelovati u pravcu smanjivanja broja djece u obitelji već, naprotiv, može podsticati porast djece u obitelji.[161] Slično je mišljenje zastupao i J. S. Davis.[162]

---

[160] T. R. Ford - G. F. de Jong: "Social Demography", Prentice – Hall Inc. Englewood Cliffs, op.cit.., N.J., str. 626; Donald O. Cowgill u članku "Transition Theory as General Population Theory" (op.cit.) također je tvrdio da je posttranzicijska etapa "uvelike hipotetička" i da se ne bazira na empirijskoj osnovi.

Smatramo međutim da, primjer kretanja nataliteta u prekomorskim zemljama (SAD, Kanada, Australija i Novi Zeland) u razdoblju 1945-1965. godine nije trebalo uzimati kao reprezentativan primjer za buduće posttranzicijsko kretanje nataliteta iz slijedećih razloga: (a) radi se o zemljama koje su 1960-ih godina ušle u kasnu *tranzicijsku podetapu, u kojima je proces ekonomskog aktiviranja žena bio tada* osjetno sporiji nego u mnogim europskim zemljama, pa je zbog toga bračni fertilitet tamo bio relativno viši; i (b) radi se o zemljama koje su tada imale otvorenu migracijsku politiku (sistem kvota je kasnije ponovo uveden). U SAD je, na primjer, neto-imigracija u periodu od 1950. do 1966.[163] činila značajnu stavku ukupnog porasta stanovništva: u 1950. godini imigracija je činila oko 12%, a u 1965. godini 15,6% od ukupnog porasta stanovništva. Osim toga, broj imigranata u SAD od 1960-1965. iznosio je prosječno godišnje oko 371.000 osoba.[164]

Kako je utjecaj imigracije na natalitet uglavnom stimulativan, s obzirom na starosnu strukturu imigranata koji pripadaju srednjem dijelu radne dobi (20-40 godina), to se i taj čimbenik mora uzeti u obzir pri objašnjavanju uzroka održavanja relativno viših (iznad 20‰) stopa nataliteta u tim zemljama u razdoblju nakon II svjetskog rata. Osim toga, podaci o kretanju stopa nataliteta u ovim zemljama pokazuju da je 1970-ih godina nastupilo izrazito snižavanje nataliteta, izrazitije nego 1930-ih godina, sa tom razlikom da se pad nataliteta 1970-ih godina događao u uvjetima gospodarski povoljnijeg stanja (tridesetih godina pad nataliteta je uvelike bio uvjetovan ekonomskom krizom).[165] Razina nataliteta u SAD od oko 14 promila krajem 1970-ih godina dopuštala je već tada zaključak da je proces demografske tranzicije završen,[166] što je zatim potvrdilo daljnje smanjivanje nataliteta (Ryder, 1980; Preston ,1986; Council of Europe 1994.).

Rasvjetljavanje tog pitanja omogućili su dalje podaci o kretanju nataliteta u razvijenim zemljama naročito u 1970-im godinama. Kako smo ranije vidjeli natali-

---

[161] Ova razmišljanja autori prezentiraju na bazi istraživanja demografske situacije Australije u povodu članka W.D. Borrie: "Demographic Cycles and Economic Development: Some Observation Based Upon Australian Experiance", Population Index 26, January 1960. – D.W., Borrie, međutim, ne ulazi u teorijska razmatranja, nego pokazuje tendenciju kretanja stopa nataliteta stanovništva Australije, koja je veoma slična situaciji u SAD, Kanadi i Novom Zelandu u etapi nakon II svjetskog rata, te pokušava objasniti produženo trajanje etape "bebi-buma" u tim zemljama njihovim gospodarskim prosperitetom. (Vidjeti također: Caldwell, J., Ruzicka L., An Australian Fertility Transition, Population and Development Review no. 1978.).

[162] Davis smatra da činjenica porasta nataliteta u etapi nakon II svjetskog rata u visoko razvijenim zemljama poput SAD, Kanade i Australije zahtijeva vrlo ozbiljan tretman i pokazuje da u razvitku stanovništva tih zemalja nastupa razdoblje drugačijih obilježja prirodnog kretanja, odnosno kretanja fertiliteta nego je svojevremeno predvidio Notestein. (J. S. Davis: "Population and Resources: Discussion of Papers by Frank W. Notestein and P.V. Cardon, Journal of the American Statistic Association", XIV September 1950,; J. Blake, Is zero growth preferred? American Attitudes toward Childlesness, Journal of Marriage and Family no. 41/1979).

[163] Radi se o znatnoj mjeri i o političkoj emigraciji iz Europe.

[164] U 1961. god. broj imigranata u SAD iznosio je 391.000, 1962-373.000, 1963-384.000, u 1964. god. 340.000, a 1965 – 368.000 osoba. (Prema: US Bureau of Census, Current Population Reports, "Estimates of the Population of the United States and Components of Change: 1940. to 1966", Series P-25 No. 331, 1966).

[165] Vidjeti: Donald J. Bogue: "Principles of Demography", op. cit. str. 139.

[166] Smanjivanje nataliteta u SAD nakon 1960-ih godina bila je pod jakim uvjecajem promjene stavova u pogledu rada žena izvan kuće, u smislu podržavanja njihovog zaposlenja. (Vidjeti posebno: Rindfuss, Brewster, Kavee; Women, work and Children: Behavioral and Attitudinal Chenge in the United States, Population and Devlopmend Review, No. 3/1996).

tet je u 1970-tim godinama pao u tim zemljama na nisku razinu, što znači da je u većini tih zemalja već krajem 1970-ih godina nastupila posttranzicijska etapa. Istina, opći pad nataliteta 1930-ih godina u zemljama Zapadne i Sjeverozapadne Europe te u SAD, Kanadi, Australiji i Novom Zelandu (iako u posljednjima po intenzitetu slabiji nego u zemljama Europe), već je nagovještavao približavanje posttranzicijske etape.[167] Stopa mortaliteta se, naime, već tada stabilizirala na nivou karakterističnom za posttranzicijsku etapu. Međutim, II svjetski rat, kao i poslijeratno povećanje broja sklopljenih brakova i bračnog fertiliteta izazvano u velikoj mjeri snižavanjem dobi stupanja u brak,[168] doveli su do poznate "demografske reprize" ("bebi-buma") koja je onda izazvala brojna pitanja oko realnosti nastupanja posttranzicijske etape.

Pitanje kritike o realnosti nastupanja posttranzicijske etape s obzirom na kretanje nataliteta praktički je rasvjetljeno i više ne ostavlja mogućnosti teorijskih spekulacija o tome, osim onih u pogledu djelovanja visokog životnog standarda na niske reprodukcijske norme, na stavove o društvenom položaju žena i u vezi sa tim o kretanju nataliteta.

Preostaje međutim, kada se radi o posttranzicijskoj etapi, jedna i danas aktualna opća primjedba, jer je posttranzicijska etapa u razvijenim zemljama u tijeku i jer se određeni broj zemalja nalazi na prijelazu iz kasne tranzicijske podetape u posttranzicijsku etapu. To je *opća primjedba, zato jer se odnosi na postojeću periodizaciju karakterističnih etapa/podetapa u razvoju stanovništva, odnosno na* k r i t e r i j e *na temelju kojih je ta periodizacija izvršena.* Postojeća periodizacija razvoja stanovništva na karakteristične etape/podetape u teoriji demografske tranzicije je – kako smo vidjeli – izvršena je na temelju demografsko-statističkog kriterija s obzirom na određenu, karakterističnu brojčanu razinu stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta, uz implicitnu pretpostavku da se iza njih krije određeni stupanj gospodarskog razvoja. (Na primjer, podsjetimo se da teorija tranzicije postulira da kasna tranzicijska podetapa nastupa u razvoju stanovništva određene zemlje onda kada stopa nataliteta padne ispod granične vrijednosti od 20 promila, a posttranzicijska etapa kada ta stopa padne ispod granične razine od 14 promila).

Međutim, taj demografsko-statistički indikator (tj. brojčana razina stope nataliteta i drugih pokazatelja reprodukcije stanovništva) nije d o v o lj a n za tvrdnju da je u određenoj zemlji nastupila posttranzicijska etapa, ili da se dvije zemlje, u kojima je stopa nataliteta ili totalna stopa fertiliteta približno jednaka, nalaze na približno istoj razini gospodarskog razvoja i valja ga proširiti drugim

[167] Vidjeti rad H. J. Heer: "Declining Population Growth and Population Policy", International Social Science Journal, XXVI, No. 2/1974.; također, Freedman, R. and Bumpass L., Fertility Expectations in the United States, 1962-1964., Population Index no. 2/1966., New York.

[168] F.W. Notestein kao i većina ostalih demografskih, ističe da je primaran uzrok poslijeratnog skoka u broju rađanja bilo značajno snižavanje prosječne dobi ulaska u brak obaju supružnika nakon II svjetskog rata. (F. W. Notestein: "The Population of the World in the Year 2000" u knjizi: J. J. Spengler – Otis D. Duncan: "Demographic Analyses-Selected Readings", The Free Press of Glencoe, 1956, str. 36.).

relevantnim pokazateljima, kao što je ekonomsko-socijalna struktura stanovništva. (Uzmimo primjer Hrvatske i Austrije. U 1990. godini, zadnjoj prije Domovinskog rata u nas, stopa nataliteta u Hrvatskoj je iznosila 11,7 promila, a u Austriji 11,6 promila; dakle stope su bile gotovo iste. Međutim, nacionalni dohodak p.c. bio je tada u Austriji oko pet puta veći nego u Hrvatskoj: u Austriji je iznosio 20.200 US $, a u Hrvatskoj oko 4.000 US dolara.[169]) Očito je da su na tako nisku stopu nataliteta u Hrvatskoj, u uvjetima znatno slabije gospodarske razvijenosti, djelovali neki specifični čimbenici (kao što je iseljavanje).

7. Unatoč primjedbi koje se mogu staviti teoriji demografske tranzicije u njenim pojedinim aspektima pokazalo se tijekom 1990-ih godina da je malo teorijskih razmatranja koja bi mogla biti alternativa teoriji demografske tranzicije.[170] A i ona koja se pojavljuju više su pokušaji da se dopuni, razradi ili pak detaljnije razmotri orginalna verzija teorije tranzicije i to u njenim pojedinim aspektima. Ta su razmatranja napose posvećena detaljnijem objašnjenju kompleksnih veza između ukupnog procesa modernizacije (i njegovih sastavnica, – procesa industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja) s jedne strane i smanjivanja nataliteta s druge strane.[171]

Ono što je na kraju ovih razmatranja bitno istaći to je činjenica da se kod teorije demografske tranzicije radi o teoriji koja se temelji na pretpostavci koja povezuje demografske i društveno-gospodarske fenomene vezane uzročno-posljedičnom vezom; njeni nalazi podkrijepljeni su statističkim podacima i empirijskom verifikacijom, koja se temelji na razmatranju pojedinih čimbenika/odrednica nataliteta i mortaliteta putem primjene demografskih metoda. Bitna veza između demografskih promjena u užem smislu, tj. promjena nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene (prirasta, stagnacije, smanjenja) s jedne strane i ukupnog društveno-gospodarskog i kulturnog progresa s druge, empirijski je potvrđena mnogim istraživanjima, među kojima je najopsežnije djelo tzv. "Princetonski projekt" (Coale, Cotts Watkins, 1986). Najjača strana teorije demografske tranzicije je svakako njezina p o v i j e s n a utemeljenost, a početna definicija demografske tranzicije (Notestein) dovoljno je široka i otvorena da dopušta uvođenje u konkretnu analizu specifičnih demografskih i drugih obilježja u određenoj zemlji, koji uvjetuju određena moguća kratkoročna odstupanja od općih karakteristika kretanja nataliteta i mortaliteta tijekom povijesnog razvoja. Zbog toga teorija demografske tranzicije ne samo da u g l a v n i m karakteristikama o c r t a v a demografske promjene, već i omogućava razu-

---

[169] Prema: World Bank Atlas 1994, World Bank, Washington, D.C., 1995.: te Council of Europe, Recent Demographic Developments in the Member States of Council of Europe and Nothern America, Strasbourg, 1992.

[170] Vidjeti podrobnije: United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analyses, Socio-Economic Development and Fertility, A Review of Some Theoretical Approaches, New York, 1990.

[171] Neki autori, smatraju da činjenica opće prihvaćenosti teorije demografske tranzicije koči dalji razvoj demografske teorije, pa ističu da je "emancipacija od ideje demografske tranzicije uvjet daljeg razvoja demografske znanosti" (Szreter, 1993).

mijevanje demografske sadašnjosti u suvremenom svijetu i omogućava predviđanje (uz prethodno ispunjenje njezinih pretpostavki) demografske budućnosti svijeta. Ona je stoga dobar vodič za formuliranje određene, po smjeru i kvantitativnim ciljevima specifične populacijske politike u pojedinim zemljama. Upravo zbog toga što su demografske promjene (nataliteta i mortaliteta) bitno uvjetovane procesom modernizacije i njegovim sastavnim procesima, i populacijska politika u pojedinim zemljama/grupama zemalja shvaćena je kao integralni dio ukupnog programa razvoja. To je stanovište jasno potvrđeno Svjetskim planom akcije u području stanovništva kao završnim dokumentom UN Međunarodne konferencije o stanovništvu u Bukureštu 1974. godine, kao i završnim dokumentom UN Međunarodne konferencije o stanovništvu i razvoju održane u Kairu 1994. godine.

LITERATURA

Andorka, R., Determinants of Fertility in Advanced Societies, Methuen and Co., Ltd., London 1982.

Andorka, R., Balacz-Kovacs, S., The Social Demography of Hungarian Villages in Eighteenth and Nineteenth Centuries with Special Attention to Sarpilis, Journal of Familiy History, Vol. 11., No. 2., 1986.

Aries, P., Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depui le XVIIIe siècle, Self, Paris 1948.

Becker, S. G., The Economic Approach to Human Behavior, University of Chicago Press, Chicago 1976.

Beaver, S. E., Demographic Transition Theory Reinterpreted, An Application to Recent Natality Trends in Latin America, Lexington Books, London 1975.

Bell, D. E., Population Policy: Choices for the United States, u knjizi Menken, J. (editor), World Population and U.S. Policy - The Choices Ahead, W.W. Norton Comp., New York 1986.

Bertillon, A., Natalité, u Dictionaire encyclopédique des sciences médicales, Paris 1874.

Bertillon, J., La dépopulation de la France et ses consqéuences, ses causes, mesures à prendre pour la combatre, Alcan, Paris 1911.

Birg H., Koch H., Der Bevölkerungsrückgang in der Bundesrepublik Deutschland, Campus Verlag, Frankfurt and New York, 1987.

Blacker, C. P., Stages in Population Growth, The Eugenics Review, 39(3), London, 1949.

Blake,J., Is Zero Growth preferred? American Attitudes Towards Childlesness in 1970's, Journal of Marriage and Family, No. 41/1979.

Bongaarts J. and Cott Watkins S., Social Interactions and Contemporary Fertility Transitions, Population and Development Review, No. 4/1996.

Bongaarts, J., A Framework for Analysing the Proximate Determinants of Fertility, Population and Development Review, No. 1/1978.

Bourgeois-Pichat, J., The Unprecedented Shortage of Birth in Europe, u Davis, Bernstam, Ricardo-Campbell, (edß.), Below-Replacement Fertility in Industrial Society, Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12/1986.

Caldwell, J. C., The Socio-Economic Explanation of High Fertility, Papers on Yoruba Society of Nigeria, Australian National University, Canberra, 1976.

Caldwell, J. C., Towards a Restatement of Demographic Transition Theory, in Caldwell. K.C. (ed.), The Persistence of High Fertility (Canberra: Dept. of Demography), Australian National University 1977.

Caldwell J. C., Ruzicka L.T., The Australian Fertility: An Analysis, Population and Development Review No. 1/1978.

Caldwell, J. C., A Theory of Fertility: From High Plateau to Destabilization, Population and Development Review, Vol. 4, No. 4, 1978.

Caldwell, J. C., The Wealth Flows Theory of Fertility Decline, Seminar of Determinants of Population Trends: Major Theory and New Directions for Research, Bad Homburg, April 1980.

Caldwell, J. C., Mass Education as a Determinant of the Timing of Fertility Decline, Population and Development Review, Vol. 6, No. 2/1980.

Caldwell, J. C., The Mechanisms of Demographic Change in Historical Perspective, Population Studies, 35., no. 1 1981.

Caldwell, J. C., The Theory of Fertility Decline, Academic Press, London 1982.

Carey A. D., Lopreato J., The Evoluationary Demography, at the Fertility-Mortality Quasi Equilibrum, Population and Development Review No. 3/1995.

Coale, A. J., Factors Associated with the Development of Low Fertility: A Historic Summary, World Population Conference, IV., Belgrade, 1965.

Coale, A. J., Recent Trends in Fertility in Less Developed Countries, Science, Vol. 221, August 1983.

Coale, A., J. Cotts Watkins, S., (eds.), The Decline of Fertility in Europe, Princeton University Press, Princeton, 1986.

Coale, A. J., Demographic Transition, The New Palgrave - A Dictionary of Economics (Eatwell, J., Milgate, M., Newman, P. - eds), 1987.

Coale, A. J., Hoover, E.M., Population Growth and Economic Development in Low Income Countries, Princeton University Press, Princeton 1958.

Chesnais, J. C., L'effect multiplicatif de la transition démographique, Population No. 6/ 1979.

Chesnais, J. C., La notion de cycle en démographie. La fecondité post-transitionelle – est-elle cyclique, Population, No. 2/1983.

Chesnais, J. C., La transition démographique, INED, Cahier no. 113, Travaux et Documents, Presses Universitaires de France, Paris, 1986.

Chesnais, J. C., The Demographic Transition - Stages, Patterns, and Economic Implications, Clarendon Press, London - New York 1992.

Chesnais, J. C., Le crépuscule de l'Occident, Démographie et politque, Editions Robert Lafont, S. A. Paris, 1995.

Council of Europe, The Backgraund of Recent Fertility Decline in the Member States of the Council of Europe, Strasbourg 1984.

Day, M. L., What will a ZPG Society be Like? A Publication of the Population Reference Bureau, Vol. 33, No. 3., Washington D.C., June 1978.

Davis, K., Bernstam, M.S., Ricardo-Campbell R., (eds.) Below-Replacement Fertility in Industrial Societies, Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12/1986.

Durand, D. J., Historical Estimates of World Population: An Evaluation, University of Pennsylvania, Population Studies Center, Philadelphia, 1974., (mimeo)

Dyson, T., Murphy M., The Onset of Fertility Decline, Population and Development Review, No. 3/1985.

Easterlin, R. A., The American Baby-Boom in Historical Perspective, u knjizi, Population, Labor Force and Long Swings in Economic Growth, National Bureau of Economic Research, New York, 1968.

Easterlin, R. A., (editor), Population and Economic Change in Developing Countries, University of Chicago Press, Chicago, 1980.

Ermish, J., The Relevance of the "Easterlin Hypothesis" and the "New Home Economics" to Fertility Movement in Great Britain, Population Studies, March 1979.

Henry, L. and Blayo J., La population de la France de 1740 à 1860, Population, Special Number, November 1975.

Hill, K. and Hurtado, A. M., Ache Life History: The Ecology and Demography of a Foregoing People, Aldine de Gruyter, New York 1996.

Himes, C. L., Patterns of Mortality and Cause-of-Death Structures in Sweden, Japan and the United States, Demography, No. 4/1994, New York

Hoehm, S., Social Policy and Recent Fertility Change in Sweden, Population and Development Review, No. 4/1990.

Hollingsworth, T. H., Historical Demography, Cornell University Press, Itaca, 1965.

Hollingsworth, W. G., Ending the Explosion: Population Policies and Ethics for a Human Future, Seven Locks Press, Washington D.C., 1996.

Freedman, R., Norms and Family Size in Underdeveloped Areas, Proceedings of the Royal Society, 159:220, 1963., London

Freedman R., Bumpass, L., Fertility Expectations in the United States 1962-1964, Popul. Index No. 2/1966.

Friedlender, D., The Role of Migration in the Process of Demographic Change, World Population Conference, London, 1969.

Friedlander, D., Feldmann, C., The Modern Shift to Below Replacement Fertiliy: Has Israel's Population Joined the Process?, Population Studies, No.2, July 1993.

Hajnal, J., Age at Marriage and Proportions Marrying, Population Studies, No. 4, November, 1953.

Hajnal, J., European Marriage Patterns in Perspective, u knjizi Population in History (D.V. Glass and D.E.C. Everslay - edited), Aldine Publ. Company, Chicago 1965.

Henry L., Anciennes familles genévoises, Etude démographique: XVIe - XXe siècle, Presses Universitaires de France, 1956.

Henry, L., The Population of France in the Eighteenth Century, u knjizi D.V. Glass, D.E.C. Eversley (eds), Population in History: Essays in Historical Demography, Arnold, London 1965.

Inglehart, R., The Silent Revolution: Changing Values of Political Styles Among Western Publics, Princetion Univ. Press, Princeton, 1977.

International Conference on Population and Development, ICPD, Report by Japan, III. Preparatory Meeting for International Conference in Population and Development (ICPD), New York, 1994 (mimeo)

Kaplan, H., Evolutionary and Wealth Flows Theories of Fertility, Population and Development Review No. 4/1994.

Knodel J. and van de Walle, E., Fertility Decline: European Transition, International Encyclopaedia of Population, London

Knodel J., van de Walle E., Demographic Transition and Fertility Decline: The European Case, International Union for the Scientific Study of Population Conference, Sidney 1967.

Kulisher, J., Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, Zweiter Band, Müchen und Berlin, 1929.

Leete, R., Malaysia's Demographic Transition: Rapid Development, Culture and Politics, Kuala Lumpur - New York, Oxford Univ. Press, 1996.

Lesthaeghe, R., Wilson, C., Modes of Production, Secularisation and the Pace of the Fertility Decline in Western Europe, 1870-1930, working paper, Bruxelles, 1978.

Lesthaeghe, R., Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe: An Exploration of Underlying Dimensions, Population and Development Review No. 3/1984.

Lesthaeghe R., van de Kaa, D.J., Two Demographic Transitions?, u D.J. van de Kaa and R. Lesthaeghe (eds.), Bevolking: Groei en Krimp (Population, Growth and Decline), Deventer 1986.

Levasseur, E., La population française: Histoire de la population avant 1789 et démographie de la France comparée à celle des autres au XIXe siècle, Rousseau, Paris 1892.

Locoh, T, Hetrich, V, The Onset of Fertility Transition in Sub-Saharan Africa, International Union for the Scientific Study of Population, (IUSSP) Liège 1996.

Lutz, Wolfgang, Factors Associated with Finnish Fertility Decline Since 1776, Population Studies, Vol. 41, No. 3,1978.

Mombert, P, Studien zur Bevölkerungsbewegung in Deutschland in den letzen Jahrzehnten, mit besonderer Berücksichtigung der Ehelichen Fruchtbarkeit, Karlsruhe, 1907.

Manting, D., Dynamics in Marriage and Cohabitation, Books of the Netherland' s School of Research in Demography, Amsterdam 1996.

Moffet, G. D., Critical Masses: The Global Challenge, Viking, New York 1994.

Monnier, A., de Guibert - Lantoine, C., The Demographic Situation of Europe and the Developed Countries Overseas: An Annual Report, Population, An English Selection, Vol. 8/1996, INED, Paris 1996.

Nordberg, O. S., Reproductive Behaviour of the American Birth Cohort of 1919-1920, Ph. D. dissertation, Princeton University, Princeton 1975.

Landry, A., La revolution démographique: études et essais les problèmes de la population, Librarie Sirey, Paris, 1934.

Laslett, P, The World We have Lost, 2 end Edition, Methuen, London 1971.

Leroy-Beaulieu, P, La Question de la population, Alcan, Paris, 1913.

Olshansky, S.J. and Adult, A.B., The Fourth Stage of the Epidemiological Transition: The Age of Delayed Degenerative Diseases, Milbank Memorial Fund Quarterly, No. 64/1986.

Omran, A. R., The Epidemiological Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change, Milbank Memorial Fund Quarterley, No. 6/1971.

Pavlik, Z., The Theory of Demographic Revolution, European Demographic Population Bulletin, 4/1980.

Pavlik, Z., Rychtarickova, J., Schubrtova K., Zaklady demografie, Academia, Praha 1986.

Petersen W., Petersen R., Dictionary of Demography (Term, Concepts and Institutions), Greenwood Press, New York, London 1986.

Preston, S., H. The Decline of Fertility in Non-European Industrialized Countries, Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12/1986.

Rindfuss, R. R., Brewster K.R., Karee, A.L., Women, Work and Children: Behavioral and Attitudinal Change in the United States, Population and Development Review, No. 3/1996.

Ryder, N. B., Components of Temporal Variations in American Fertility, u knjizi Hiorns, R.W. (editor), Demographic Patterns in Developed Societies, Symposia of the Society for the Study of Human Biology, Vol. 19., Taylor and Farmers, London 1980.

Stolnitz, G. J., The Demographic Transition: From High to Low Birth Rates and Death Rates, u knjizi Population: The Vital Revolution, Doubleday Comp., London 1964.

Schmid, J., The Backround of Recent Fertility Trends in the Member States of Council of Europe, Population Studies, No. 15, Council of Europe, Strasbourg 1984.

Schultz, T. W., Investing in People, University of California Press, Berkeley, 1982.

Schultz, T. Paul, The Value and Allocation of Time in High-Income Countries: Implications for Fertility, u Davis, Bernstam, Ricardo-Campbell (editors), Below-Replecement Fertility in Industrial Societies - Causes, Consequences, Policies, Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12/1986.

Söderstorm, L., Meissairi - Polsa, T., Family Policy and Fertility in Sweden, Final Draft, International Social Science Council, European Coordination, Centre for Research, Documentation in Social Science, Stockholm, 1992

Srikantan, K. S., The Family Planing Program in the Socioeconomic Context, Population Council 1977, New York

Srikantan, K. S., Fertility Decline, Treshold Hypothesis, International Encyclopaedia of Population, 1., McMillan, New York, 1982

Szreter, S., The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change, Population and Development Review, No. 4/1993.

Thomilson, R., Demographic Problems - Controversy over Population Control, Second Edition, Dickenson Publ. Comp., California 1975.

Tabah, L., From One Demographic Transition to Another, Population Bulletin of the United Nations, No. 28/1989.

United Nations, Department for Economic and Social Affairs, Population Bulletin of the United Nations, No. 7, 1963, New York 1965.

United Nations, Department for Economic and Social Affairs, The Determinants and Consequences of Population Trends, New Summary and Findings, Vol. I., New York 1973.

United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, Socio-economic Development and Fertility, A Review of Some Theoretical Approaches, New York, 1990.

United Nations, Long-range World Population Projections: Two Centuries of Population Growth, 1950-2150, New York 1992.

United Nations, Patterns of Fertility in Low Fertility Settings, Population Newsletter No. 55, June 1993, New York

United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, World Population Aspects, The 1992 Revision, New York 1993.

United Nations, Division for Economic and Social Information and Policy Analysis, Ageing and Family, New York, 1994.

United Nations, Division for Economic and Social Information and Policy Analysis, World Population Prospects, The 1994 Revision, New York 1995.

United Nations, Division for Economic and Social Information and Policy Analysis, Concise Report on the World Population Situation in 1995, New York 1995.

United Nations, Report of the International Conference on Population and Development, Cairo 1994, New York 1995.

United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, Population Division, World Population 1996, New York 1996.

United Nations, Population and Vital Statistic Report, Statistical Papers, Series A, Vol. XLVIII, No. 4, October 1996, New York

UNDP, Human Development, 1997, New York 1997.

Van de Kaa, D.J., Europe's Second Demographic Transition, Population Bulletin No. 1, 1978.

Van de Walle, E., The Female Population of France in Nineteenth Century, Princeton Universtiy Press, Princeton 1974.

Van de Walle, E., Knodel, J., Lessons from the Past: Policy Implications of Hisorical Fertility Studies, Population and Development Review No. 2/1979.

Van de Walle, E., Knodel, J., Fertility Transition - Lesson for Low Developed Countries, Population Bulletin Vol. 34. No. 6/1980.

Van de Walle, E., Present Patterns of Demographic Change in Light of Past Experience, European Population Conference, Vol. IV, Firenza 1987.

White, K.M., Preston S.M., How many Americans are Alive because of Twentieth Century Improvements in Mortality?, Population and Development Review No. 3/1996.

Wertheimer-Baletić, A., Demografska tranzicija kao svjetski proces, Ekonomska revija 3-4/1982, Ljubljana

Wertheimer-Baletić, A., Posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva (opća i metodološka razmatranja), Ekonomski pregled br. 7-8/1992.

Wolf, J., Der Geburtenrückgang: Die Rationalisierung des Seksuallebens in unsere Zeit, Fisher, Jena, 1912.

Wrigley, E.A, The Fall of Marital Fertility in Nineteenth Century France: Exemplar or Exception?, European Journal of Population, no. 1/1985.

Alica Wertheimer-Baletić

DEMOGRAPHIC TRANSITION INTHE WORLD
(historical and contemporary aspects)

SUMMARY

All countries in the world underwent a process of demographic transition during their socio-economic development. In the most of the developed countries this process began in the early 19th century and in the most developing countries of nowdays it began in the 1950s. A unique feature of this transition was that it first started with a decline in the death rates and later took a form of a more rapid decline in the birth rates. In the most developed countries this process is now completed, and in some of them (particularly in countries of Western and North-Western Europe) entered into so-called posttransitional stage. In the developing countries the transition process is proceeding under the influence of many specific factors not only of their own socio-economic development but also of external origin (modern achievement of medicine, farmacology, medical care, sanitary conditions, dietary improvements etc.). A salient feature of the demographic transition in the developing countries, in contrast to transition in the developed countries is a much stronger demographic explosion, which is caused by the rapid decline of death rates. Most of the developing countries are now in the central transitional sub-stage, some (particularly in Sub-Saharan Africa) are still in the early sub-stage of transition process, but some of them already entered into the late sub-stage of demographic transition process. This sub-stage is characterised by the rapid decline of birth rates, mostly under impact of factors associated with a process of socio-economic development. Therefore, it is now visible that the demographic transition in the developing countries is, in the broad lines, following the demographic development experienced by the developed countries, and it is an integral part of the process of socio-economic and cultural development.

SADRŽAJ

Eugen Pusić
ZADAĆE UPRAVLJANJA NA JAVNOME SEKTORU ... 5
I. Povijesni političko-upravni okvir ... 7
II. Zadaće javnog upravljanja – pojam i nazivi ... 11
III. Ideje o zadaćama upravljanja u 20. stoljeću ... 13
IV. Razvitak zadaća uprave od početaka moderne države ... 26
1. Periodizacija ... 26
2. Razvitak upravljanja – opće značajke i politički procesi ... 28
3. Razvitak zadaća – konkretni primjeri ... 33
Jezgra državne vlasti ... 35
Hrvatska ... 36
Velika Britanija ... 36
Demokratska preobrazba države ... 38
Hrvatska ... 38
Velika Britanija ... 39
Javne službe ... 41
Hrvatska ... 41
Velika Britanija ... 44
Regulacija gospodarstva ... 46
Hrvatska ... 47
Velika Britanija ... 49
Socijalna država ... 51
Hrvatska ... 51
Velika Britanija ... 51
V. Nove zadaće javnog upravljanja ... 53
1. Nove situacije ... 54
2. Odraz novih situacija na zadaće upravljanja na javnome sektoru ... 57
Rizik ... 60
Hrvatska ... 60
Velika Britanija ... 60
Zaštita okoliša i prirodnih izvora ... 61
Hrvatska ... 61
Velika Britanija ... 61
Informacije i infrastruktura znanja ... 61
Hrvatska ... 61
Velika Britanija ... 62
3. Implikacije novih zadaća za metode upravljanja ... 63
4. Bilanca razvitka ... 66
Literatura ... 71

SIMPOZIJ O LIKU I DJELU ALBERTA BAZALE ... 75
Predrag Vranicki ... 75
UVODNA RIJEČ ... 75
Hotimir Burger ... 79
ČOVJEK KAO TEŽNJA I ZADATAK ... 79

Branko Despot ... 91
POVIJEST FILOZOFIJE ... 91
Franjo Zenko ... 97
LIK ALBERTA BAZALE KAO FILOZOFA I JAVNOG DJELATNIKA ... 97
Franjo Šanjek ... 109
HRVATI I PARIŠKO SVEUČILIŠTE (XIII.-XV. st.) ... 109
Herman Dalmatin (oko 1110. – posl. 1154.), preteča hrvatskih studenata u Parizu ... 111
Stjepan II. Babonić (oko 1190/95. - 10. VII. 1247.) ... 115
Augustin Kažotić (oko 1260/65. - 3. VIII. 1323.) ... 116
Juraj iz Slavonije / Georges d'Esclavonie (oko 1355/60. - 6. V. 1416.) ... 121
Ulrik Pariški (XIV-XV. st.) ... 127
Pavao iz Krbave (XIV-XV. st.) ... 127
Mihovil Jurjev iz Trogira (XIV-XV. st.) ... 127
Petar, sin Mihovila Jurjeva iz Trogira (XV. st.) ... 128
Marko iz Srijema (XIV-XV. st.) ... 128
Benedikt iz Srijema (XIV-XV. st.) ... 128
Ivan Stojković Dubrovčanin (1392/95.-1443.), profesor, diplomat i humanist ... 129
Pavao Nikolin / Paulus de Sclavonia (XIV/XV. st.) ... 138
Kuzma Šimunov (XV. st.) ... 145
Dubrovčani u 'gradu svjetlosti' u XV. stoljeću ... 145

Alica Wertheimer-Baletić
DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U SVIJETU (povijesni i suvremeni aspekti) ... 149
(a) KRETANJE SVJETSKOG STANOVNIŠTVA
(a_1) Svjetsko stanovništvo – regionalna obilježja ... 156
(a_2) Ekonomsko-demografski odnosi ... 160
(b) ETAPE STANOVNIŠTVA I TEORIJA DEMOGRAFSKE TANZICIJE ... 163
(b_1) Opće postavke teorije demografske tranzicije ... 163
Napomene uz teoriju demografske tranzicije ... 171
(b_2) Karakteristike predtranzicijske etape (etape prije demografske tranzicije) ... 173
(b_3) Karakteristike etape demografske tranzicije ... 179
(c) DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U RAZVIJENIM ZEMLJAMA ... 182
(c_1) Rana podetapa demografske tranzicije – tranzicija mortaliteta ... 182
(c_2) Centralna tranzicijska podetapa – tranzicija nataliteta ... 187
Neke teorije o smanjivanju nataliteta i njegovim odrednicama ... 193
(c_3) Kasna tranzicijska podetapa ... 202
Demografska tranzicija u nekim zemljama (primjeri Francuske, Švedska, SAD, Japana) ... 204
(d) DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U ZEMLJAMA U RAZVOJU ... 211
Usporedba uvjeta demografske tranzicije u razvijenim zemljama u 19. stoljeću i zemljama u razvoju 1950-ih godina ... 212
(d_1) Rana podetapa demografske tranzicije – tranzicija mortalitata ... 215
(d_2) Centralna podetapa demografske tranzicije – tranzicija nataliteta ... 222
(e) POSTTRANZICIJSKA ETAPA U RAZVOJU STANOVNIŠTVA ... 234
(f) KRITIČKE PRIMJEDBE TEORIJI DEMOGRAFSKE TRANZICIJE ... 244
Literatura ... 255

Izdavač: HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZAGREBU;
Za izdavača: akademik Andrija Kaštelan; *Tehnički urednik:* Ranko Muhek;
Prijevodi sažetaka: autori; *Adresa uredništva:* Andrije Hebranga 1, tel. 434-508/14;
Naklada: 500 primjeraka; *Tisak:* KRATIS